49

هادی آطلاسی.

سیبیر تاریخی

برنچی جزء

هر کم آڭلارلق صاف تاتار تلنده یازلغان ملی تاریخمزدن بر اثردر.

بهاسی 70 تین

КАЗАНЬ.
Электро-типографія „УМИДЪ."
1912.

5325
A 3865

هادی آطلاسی.

سبیر تاریخی

برنچی جزء

هرکم آڭلارلق صاف تاتار تلنده یازلغان ملی تاریخمزدن بر اثردر.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

КАЗАНЬ.
Электро-типографія „УМИДЪ."
1911.

II

یازوچیدن برایکی سوز:

انسان نی چن معناسی ایله انسان ایتکان علملرنڭ ایڭ برنچیسی هیچ شبهه‌سز تاریخ علمی‌در. اوزینڭ کیم ایدیکینی بیلماگان انسان نه چاقلی حس‌سز ایسه، اوز ملتی‌نڭ تاریخینی بیلماگان انسان‌ده شول نسبتده حس سزدر. **تاریخ علمی** انسان‌ده ملت حسی اویغاتوچی علملرنڭ بردن بری بولغانلغی سببلی، مترقی ملت‌لر اوز تاریخلرینه فوق العاده اهمیت بیرگانلر وهمان بیرمکده‌درلر. بزنڭ بابالرمز بولغان ترک ـ تاتارلر بورونغی زمانلرده ایڭ آتاقلی خلق‌لردن بولغانلقلری سببلی، آنلرنڭ تاریخلری ایڭ پارلاق تاریخلر جمله‌سندندر. باشقه ملت عالملری اوز بابالرینڭ بورونغی حاللرینی تیکشروب، آنلرنڭ واقعنه ایشلرندن ئلله نیندی ظور نتیجه‌لر چیغاروب اوز جنسداشلرینڭ بالالرنده ملت حسی اویغاتورغه اجتهاد ایتدکلری حالده، بزنڭ ترک علماسی، تاریخ عالمنده برنچی‌لك قازانغان آتاقلی بابالرینڭ ایڭ اولوغ ایشلری خصوصنده بیله، حس اویغاتورلق هیچ نرسه یازماغانلر وهمان یازمیلر. بزنڭ هر اش صوڭغه قالغانلغی وبناء علیه عظمتلی تاتار ملتی مدنیت عالمی‌نڭ مسعود بولدیغی ایڭ فائده‌لی حصه‌لردن محروم ایدلدیکی کبی، تاریخ یازوومز هم صوڭغه قالغانلقدن خیلی خیرلی حصه‌لردن محروم قالدق. اوتکان عصرلرده اسلام علماسی دنیا هم آخرت اوچون ضررندن باشقه فائده‌سی، اوشانداق برلك وطوغانلق نیگوزی اوستینه قورولغان اهل اسلام آراسینه اختلاف طاراتودن باشقه نتیجه‌سی بولماغان فن‌لر خصوصنده خیلی اجتهادده بولوندقلری وبناء علیه نیگوزی قاقشالغان اسلام عالمینی تاغیده نغراق قاقشاتدقلری حالده، ملت‌نی احیاء ایته‌رگه سبب بولغان تاریخ علمی خصوصنده، تیگی کوچلرینڭ توزان چاقلیسنی بولسون صرف ایتماگانلر. منقرض بولورغه باشلاغان ملت‌نڭ افرادی، هروقت فائده‌سز ایشلر ایله مشغول بولوب کیلوچان بولغانلغی

کبی، ملت‌نی انقراض دریاسینه غرق ایته‌رگه سوق ایتوچی بزنڭ عالم‌لرمزده عمرلرینی ملت‌نڭ بردن برصاغ قالغان طامورینی محو ایته‌رگه خدمت ایتکان فائده‌سز علم‌لر ایله شغل‌لانوب تلف ایتکانلر.

باشقه ملت عالم‌لری ترك ـ تاتار تاریخی‌نه عائد غایت قیمتلی نرسه‌لر یازوب قالدیردقلری حالده، اوز عالم‌لریمز شول خصوصده بر نرسه‌ده یازماغانلر. ترك ـ تاتار خلقی‌نڭ باشقه ملت‌لرگه قاراغانده حس‌سز و بناءعلیه اوز جنسداشی‌نڭ قانی ایله جاندن لذت آلوچان بولوچیلقلری آنلر آراسنده ملی تاریخ یوقلقدن، اوشانداق آنلرنڭ تاریخ علمندن خبرسز بولولرندندر. ایگی هم‌چیگی کورونمی‌طورغان تاتار ئولکه‌لری یات‌ملت‌لر طرفندن ضبط ایدلگاچ، آنلرنڭ‌مملکت‌لری ایله قاتناشوب، ایکنچی توسکه کردکلری کبی، ملی تاریـخ‌لرمزغه عائد واقعه‌لر هم، تیگی‌لرنڭ تاریخ‌لرینه قاتناشوب ایکنچی توسکه کرگانلر. شونلقدن‌اوز تاریخمزنی صاف حالنچه یازمق خیلی مشکل‌در. لکن اجتهاد اهل‌لرینه ممکن بولماغان نرسه بودنیاده بولماغانلغی اوچون، چن اجتهادلر صرف ایتکانده بزنڭ تاریخمزنڭ صاف حالنچه یازیله‌چغنده هیچ شبهه یوقدر.

بز تاتارلر بوکونـده‌گی روس مدنیتندن فائـده‌لر ایتدیکمز کبی، تاریخمزغه عائد نرسه‌لر خصوصنده هم، روس علماسی طرفندن یازلغان تاریخ‌لردن بیك کوب فائده‌لر ایته‌چکمز معلومدر. روس تلنده‌گی تورلی فن‌لرگه دائر یازلغان صاناب بترگیسز کتابلر، تاتارلر اوچون اولوغ خزینه‌لر بولغانلقلرینه اوخشاشلی، تاریـخ فنینه دائر یازلغان کتابلرده آنلر اوچون ایڭ قیمتلی مقدس نرسه‌لردر. روس‌روزنامه‌چیلری ایله مؤرخلری آراسنده تعصب ایله یازوب، واقعه‌غه ایکنچی توس بیروچیلری کوبره‌ك بولسه‌لرده، لکن فنی جهتدن‌نگنه قاراب یازوچیلریده یوق توگل‌لردر.

نیچك‌گنه بولسه‌ده بز، تاریخمزغه خدمت ایتدکلری اوچون اول

مؤرخلرنڭ متعصب هم غیر متعصب‌لرینڭ هر برسینه تشکر ایته‌مز. اوتکان عصرلرنڭ قارانغو کونلری آستنده، تاتارلرنڭ ئولکه‌لری ایله برابر خراب بولوب قالورغه تیوشلی بولغان تاریخ‌لرمزنی احیاء ایتدکلری اوچون، روس مؤرخلرینڭ هر برسینه تشکر ایتونی بز اوستومزگه بورچ دییوب بیله‌مز. ترك - تاتار تاریخینه عائد روسچه یازلغان بیك کوب قیمتلی اثرلر باردر.

آنلرنڭ قایسی‌لری نیچه عصرلر مقدم یازلغان بولسه‌لرده، همانده باصولدقلری یوقدر. مونه شونلر کیره‌گنچه مطالعه ایدلدکلرنده، اوشانداق باشقه ملت‌تللرنده یازیلوبده همانڭ تاتارلرغه معلوم بولماغان اثرلر اوز تلمزگه ترجمه قیلوندقلرنده، بزنڭ تاریخمزنڭ صاف حالنچه وجودکه کیله‌چکنده هیچ شبهه یوقدر. مین اوزم ملی تاریخمزنڭ یوقلغینه چن کوڭلمدن قایغوره‌ایدم. کوز آلدمزده‌یازارلق‌ملی سندلر بولماغانلقدن، اول تاریخ‌نڭ وجودکه کیله‌چگینه‌ده بیك آغر اوشانه ایدم لکن تورلی روس علماسی طرفندن یازلغان تاریخ‌لرنی توبچیلاب مطالعه ایته‌رگه باشلادیغم زماندن اعتبارا، مین تاتار تاریخی‌نڭ وجودکه کیله‌چگینه چن کوڭلمدن اعتقاد ایته باشلادم. شوشی اعتقادمنڭ نتیجه‌سی اولارق متوکلا علی‌الله تاتار تاریخینه عائد نرسه‌لرنی یازارغه عزم ایتوب‌اشکه کرشدم، ایڭ اوّل اولارق شوشی سیبیر تاریخینی یازارغه شروع ایتوب، آنڭ اوّلگی جلدینی یازدم. موندن صوڭ قالغان جلدلرینی، اوشانداق ترك خلقی‌نڭ تاریخینه دائر باشقه کتابلرنی یازمق‌اوینلامن الله موفق‌ایتسون. یازدیغم‌شوشی‌تاریخ‌نی، روس علماسینڭ‌بورونغیلری طرفندن یازلغان اثرلردن، اوشانداق پادشاه‌لر طرفندن ویرلگان سیبیرگه عائد یارلیق‌لردن آلوب یازدیغم سببلی، خیلی اورونلرده صوڭغی زمان عالم‌لرینه مخالفت ایتدم. شونلقدن مینم یازدیغم نرسه‌لرگه اعتراض ایتوچیلردن صوڭغی زمانغی روس مؤرخلرینڭ سوزلرینه طایانوب اعتراض ایتماولرینی، بلکه تیگی بورونغی کتابلر ایله یارلیق‌لرغه طایانوبرەق اعتراض ایتولرینی رجاء ایتەم. هادی آطلاسف.

استفاده ایتدیکم کتاب اسملری:	مؤلفی	نیچه جلد
Описаніе Сибирскаго Царства.	میللیر	۱
Сибирская исторія.	فیشیر	۱
Покореніе Сибири.	نیبولسین	۱
Исторія Сибири.	آندرییڤیچ	۲
Заселеніе Сибири.	بوتسیلنسکی	۱
Историческое обозрѣніе Сибири.	صلووتسف	۲
Исторія Россіи Соловьева.	صالاوییوف	۲۹
Исторія Государства Россійскаго.	کارامزین	۱۲
Исторія Россійская.	تاتیشچف	۵
Курсъ русской исторіи.	قلیوچیوسکی	٤
Очерки русской культуры.	میلوقف	۳
Энциклопедія Брокгаузъ-Ефронъ.	„	۸٦
Сибирь какъ колонія.	یادرینتسف	۱
Сибирскія древности.	رادلوف	۲
Сибирская библіографія.	میژوف	٤
Исторія Россійская.	اشچیرباتوف	۷
Изъ прошлаго русской земли.	کنازقف	۱
Двѣ волны.	چیریوانسکی	۲
Былое и настоящее сибирскихъ инородцевъ.	یاریلوف	۳
Положеніе инородц. Сѣверо-восточ. россіи въ Московскомъ Государствѣ.	فیرسوف	۱
تاریخ شجرهٔ ترك	ابو الغازی	۱
قاموس الاعلام	سامی بك	٦
تلفیق الاخبار وتلقیح الآثار	م م. الرمزی	۲
آثار	ر. فخرالدینف.	۲
معجم البلدان ومنجم العمران	یاقوت الحموی	۱۰
تاریخ الكامل	ابن الاثیر	۱۲

بسم الله الرحمن الرحيم

تركلر، اسكيفيا، توران، سيبير.

اسيانڭ شمال هم غرب طرفلرى بيك بورونغى زماندن بيرلى ترك - تاتار قبيلەلرى‌ايله مسكون ايدى. تركلر تاريخ عالمينه ميلاددن مقدم ايكى مڭ يلدن آرتق پيدا بولوب ايڭ آتاقلى خلق‌لرى ايله توقونشه هم قاتناشه باشلاغانلر. بونلر بحر محيط كبير ايله اورال‌طاغلرى، بحر منجمد شمالى ايله بحر حزر آرالرنده بولغان كيڭ ييرلرده تركلك ايتوب قايچاغنده بيوك دولتلر هم تشكيل ايتكانلر. لكن آنلرنڭ دولتلرى تازه نيگزلرگه بناء ايديلمديكى سببلى بيك تيز زمانده منقرض بولوب كيتكانلر. بورونغى تركلرنڭ ايڭ نق پادشاهلق تأسيس ايتوب آسيانڭ بارچەسينى دييورلك قول آستلرينه آلدقلرى زمان هجرتدن (٣٤٠٠) يل مقدم بولغان اوغوز خان دورندەدر. بورونغى يونان عالملرينڭ كتابلرنده اسكيف اسميله ذكر ايدلگان خلق‌لر هم تركلردر. هجرتدن اون دورت عصر (١٣٩٨ يل) مقدم بولغان يونان شاعرلرندن (گەزيئور) ايڭ اوّل اولەرق اوزينڭ اثرلرنده اسكيف‌لر حقنده سوز سويلەگان. مشهور يونان مؤرخى هيردوت اسكيف‌لر حقنده بايتاقغنه قيمتلى نرسەلر يازوب آنلرنڭ اوتراقلرينى غرب ياغندن دوناى يلغەسى، شرق طرفندن دون نهرى ايله چيكلنگان ديو كورسەتەدر. هيردوتنڭ فكرنچه اسكيف‌لرنڭ بو اوتراقلرى صوڭندن ضبط ايدلگان اورونلر بولوب آنلرنڭ بورونغى وطنلرى ايسه آراقس نهرينڭ شمال،

هم شمال شرقی یاغنده یعنی آسیاده بولغان. [١] یونان عالملرندن بطلمیوس اسکیف لرنی ایکی گه بولوب آسیا اسکیف لرینڭ اوتراقلرینی شرقا را (ۋولغه) نهرینڭ آرغی یاغندن باشلاب مانغولیه، تیبت، قطایغه، جنوبا ساغدییان هم هندگه، شمالا کورنمی تورغان ییرلرگه چاقلی دیو حساب ایتکان.

بورونغی یونان عالملری اسکیفیا یلغهلرندن را (ۋولغه) ایله اوقسا (سر دریا) نهرلرینی صانادقلری کبی، دائق (جایق) ایله پاراپامیس (اوب) نهرلرینی هم صاناغانلر. دیمککه یونان علمائسینڭ اسکیفیا دیوب آتادقلری اورونلر ترك خلقینڭ اوتراغی بولغان ترکستان یعنی ایرانیلر طرفندن توران اسمی ویرلگان ئولکهدر. طوغریسی توران، ترکستان دیو ترکلر ایله اوتراق ایدلگان ییرلرگه ایتولنگان کبك، بورونغی یونانیلر طرفندن „ اسکیفیا " دیوب هم شوشی ترکلر آنده طارالوب اولتورغان اورونلرغه ایتولنگان. دیمککه توران، ترکستان، اسکیفیا سوزلری برمسمیغه ویرلگان تورلیچه اسملردر. ترك خلقینڭ بیشگی آلتای طاغلرینڭ ایتاکلری ایله، اسسی کول تیکرهلری بولغانلغی سببلی آنلرنڭ کوبایگان صایون تورلی یاقلرغه جایلاچاقلری طبیعی وبناء علیه ایڭ اوّل اولهرق یاقین ییرلرنی ضبط ایدهچکلری معلوم ایدی. واقعا هم شولای بولغان. آنلر ایڭ اوّل جنوبی سیبیریا ایله غربی آسیاغه بارا طورغاچ بیشکلرینڭ تیکرهلری ایله قناعتلنمای‌اینچه یراق ییرلرگه چاقلی طارالا باشلاغانلر. آوروپا خلقلرینه اسکیف، صارمات، هون، آوار، پولوویتس، تاتار اسملرنده معلوم بولغان خلقلرنڭ بارسیده، ترك ملتی‌نڭ بیشگی بولغان آلتای ایتاکلری

(١) اسکیف‌لرنڭ اصلی حقنده هیردوت‌نڭ باشقهچه سوزلری بولسهده لکن اول سوزلر فن جهتندن اشانچلی توگللر، وشونڭ ایله برابر اسکیف‌لرنڭ آوروپاغه کیلمشاك ایدکلرینی آڭلاتهلر.

Исторія Россіи. С. Соловьева, т. 1, стр, 34—36.

ایله، اسسیق کول تیکره‌لرندن چغوب اطرافقه طارالغان ترك بالالری ایدی. هر وقت قطاینی خفالادقلری سببلی چینلیلر طرفندن (باش باشداق قللر) معنی‌سنده بولغان چیئونغ ـ نو آتالغان خلق‌لر هم ترك قوملری ایدی.[(١)] هجرتدن توقوز عصر (٨٣٦ یل) مقـدم قطای پادشاهلرندن شی ـ غو آنغ ـ تی‌نك قوشووی بوینچه چینلیلر طرفندن بناء ایدلگان مشهور „سدچینی“ ترك تاتارلرنك قطایغه هجوملرینی توقتاتور اوچون یاصالغان ایدی. قطایغه هجوم ایتوچی ترك قبیله‌لری آراسنده قطایلرچه ایك آزغون صاناالغانی تو ـ کیئو (چن ترکلر) بولغان. بونلرنك اوترافلری غوبی صحراسینـك تون یاغنده، یعنی مانغولیه‌نك شمال هم غرب یاقلرنده وسیبیریانك ایسه جنوبنده ایدی. بورونغی قطای روز نامه‌لرنده خوی ـ خو، خوی ـ حه آتالغان خلق‌لر هم شمالی اویغور ترکلری بولوب، بونلر مانغولیه ایله بایقال بویلرنده ترکلك ایتکانلر. دیمکـکه سیبیریانك جنوب طرفی بورونغیدن بیرلی ترکلر طرفندن اوتراق ایدیلوب کیلنـگان. ایرتیش، اوب یلغه‌لری بوینده‌غی آستیاق‌لر خرستیانلقنی قبول ایتکاچ آنلردن بیك کوب صنم‌لر آلونغان. بوصنم‌لر ترساك بوینـدن اوزونراق بولوب، بیـك اوستالق برلن معدن‌دن قویولغان بولغانلر. آستیاق‌لر بو صنم‌لرنی آنلردن بورون شول اورونلرده طورغان اسکیف‌لردن میراث آلدقلرینی سویلیلر[(٢)] واقعا آستیاق‌لر بیك بلمسز خلق بولدقلری سببلی آنلرنك موندای اوستا یاصالغان صنم‌لرنی قویمق احتماللری یوقدر. مونه شوشی‌واقعه‌لر تاریخا ثابت بولغاچ، اوشانداق بطلمیوس آسیا اسکیفیاسینك چیکینی شرقا آزاق دیگـزی ایله را یلغه‌سینك آرغی یاغندن باشلاب مانغولیه، تیبت، قطایغه، جنوبا هند ایله ساغدانیانغه، شمالا کورنمی طورغان

(١) Изъ прошлаго русской земли. Князькова, стр. 130.
(٢) Сибирскія древности. Радлова, стр. 28.

(تون یاغنده کشی آیاغی باصماغان)ییرلرگه چاقلی صاناغاچ؛ همده بورونغی یونان علماسی پاراپامیس (اوب) یلغه‌سینی اسکیفیایلغه‌لرندن حساب ایتکاچ، حاضرگی سیبیریا بورونغی اسکیفیانڭ برکیسه‌گی ایکانچیلگی معلوم بولادر. کیلاچکده ترجمهٔ حالی مفصلا یازیلاچق کوچوم خان حقنده مؤرخ ابوالغازی „اوشبو کوچوم خان توران ولایتنده قرق یل پادشاهلق قیلدی. تاریخ مڭ اوچ یلده تورانی روس آلدی“ دیدر. ایندی کوچومنڭ پادشاهلق قیلغان اورونلری تابول، ایشیم ایرتیش یلغه‌لری بوینچه، یعنی حاضرگی اومسق، تومسق، تابولسق غوبیرنالرنده بولغانلقدن توران اسمی آستینه بورونغیده حاضرگی سیبیریا طرفلریده کرگان ایکانچیلگی بیك آچیق آڭلانادر. روس مؤرخلرینڭ ایك محقق‌لرندن بولغان میللیر جنابلری اول ییرلرنی تورانغه کرترگه رضالق کورستماسه‌ده،(۱) لکن حقلق ابوالغازی طرفنده بولورغه تیوش. کناز ماصالسکی هم توران (ترکستان) نی غربا اورال یلغه‌سی ایله قاسپی دیڭگزندن باشلاب، شرقا آلتای طاغلری ایله قطای چیگینه چاقلی، جنوبا عجمستان‌دن باشلاب، شمالا تابولسکی ایله تومسکی غوبیرنالرینه چاقلی جایراغان ییرلر دیو بیان ایته‌در.

آڭلانادرکه: ایرانیلرنڭ توران دیو تسمیه ایتدکلری ییرلر، یونانیلرنڭ اسکیفیا دیوب آتادقلری اورونلردر. صوڭغی‌لرنڭ اسکیف آتادقلری خلق‌لرده ترکلردر. جنوبی سیبیریانڭ بیك کوب زمانلردن بیرلی ترکلر ایله مسکون بولوب کیلدیکی سببلی آڭا یونانیلر طرفندن بتون ترك اوتراقلرینه عام ایتوب ویرلگان اسکیفیا اسمینڭ اطلاق قیلنغانلغنده هیچ شبهه بولماغانلغی کبی، آنی وطن ایتوچیلرنڭ ترك خلقی بولوونده هم شبهه یوقدر. بعض بر تاریخچیلر سیبیریانڭ قدیمگی خلق‌لرینی چینلیلر دیوب صاناسالرده، لکن بودعوالر تاریخی‌اوشانچلی

(۱) Опис. Сибирскаго Царства. Г. Ф. Миллера, стр. 36,

دلیل‌لر ایله ثابت بولماغانلقلرندن (۱) بز آنکا اوشانه آلمیمز. تاریخا ثابت بولغان برنرسه وار ایسه اولده بوطرفلرنك بیك قدیمگی زمانلردن بیرلی ترك قبیله‌لری ایله مسکون بولولریدر.

II

سیبیر.

سیبیریا تاریخی حقنده سوز سویلارگه باشلامازدن اوّل سیبیر سوزینك قایسی تلچه ونه معنی‌ده ایدیکی حقنده بر آز سوز سویلاب کیتسه‌ك شاید فائده‌دن خالی اولماس. بعض روس مؤرخلری (۲) „محمد خان ایرتیش یلغه‌سی بوینه شهر بناء ایدرگه باشلاب اول‌شهرنی سیبیر دیو تسمیه ایتدی. صوگره بتون اطراف شوشی اسم ایله‌آطالوب هربرسینه سیبیر اطلاق قیلوندی“ دیلر. سیبیر سوزینك معنی‌سی نیچك ایکانچیلگی آچیق بیلونماسه‌ده، لکن یاکا شهرگه اسم ایدلدیکینه قاراب آنك اصلی (صی - بیر) بولوب تفألا اول شهرگه اسم ایدلگانلگینی گمان‌لارغه ممکن. سیبیر سوزینه بومعنی‌نی گمان‌لاوچی مین اوزم بولسه‌مده، لکن بوگمان‌غه برنیچه سبب‌لر اوچون اهمیت بیره‌سم کیلمیدر. چونکه سیبیر شهرینك محمد خان (آبدور اوغلی) طرفندن بناء ایدیلووینی روس مؤرخلری ۱٦ نچی عصرنك ابتداسنده دیوبیان ایته‌لر. (۳) حالبوکه سیبیر اسمی روس تاریخلرنده (۱٤۸۳) نچی یلدن بیرلی ذکر ایدلمکده‌در. (٤) ایندی سیبیر سوزی ۱٤۸۳ نچی یلدن بیرلی تاریخلرده ذکر ایدلگاچ، محمد خان طرفندن بناء ایدیلوب سیبیر

(۱) Опис. Сибир. Царст. Г. Ф. Миллера, стр. 8—9.
(۲) Исторія Небольсина, стр. 253.
(۳) Исторія Карамзина, том. 9, стр. 316.
(٤) Энциклопед. Брок. Ефр. том. 58, стр. 796.

تسمیه ایدلگان شهرنك باشلاب وجودکه کیلووی آنچق ١٦ نچی عصرنك ابتداسنده‌غنه بولغاچ، „سیبیر محمد خان بناء قیلغان شهرنك اسمی ایدی صوکره اطرافده شول اسم ایله آتالدی“ دیورگه اصلا یول قالمیدر. بو حقده مؤرخ محقق میللیر جنابلری „سیبیرنی پایتخت بولغان اورون‌نك تاتارچه اسمی دیو اویلاوچیلر بار لکن بو فکر اساسلی توگلدر. چونکه شوشی ایسکی قلعه‌نك تاتارچه چن اسمی „ایسکر“ بولوب شول اسم ایله آنی تاتارلر بوکونگه چاقلی تسمیه ایته‌لر. سیبیر اسمینك ایك اوّل اوله‌رق روسیه‌ده ذکر ایدیلووی شول ییر حقنده باشلاب خبر ویروچیلر طرفندن بولورغه تیوش. آنلر مینم بیلوومچه معین پیرمیاقلر ویاخود زیران خلق‌لری‌در. چونکه ایرتیش، تابول، طورا یلغه‌لری بوینده‌غی ییرلر، روسیه‌نك سیبیرنی آلو‌ندن خیلی مقدم زمانلردن بیرلی سیبیر اسمی ایله معلوم بولوب، صوکره شول اسم ایله تاتارلرنك پایتختی هم تسمیه ایدلدی“ (۱) دیدر. فیشیر جنابلری هم „سیبیر سوزی ایرتیش یلغه‌سی بویونده طوروچی تاتارلرغه معلوم توگل ایدی. روس‌لرنك سیبیر آتادقلری کوچومنك پایتختی‌نی، آنلر ایسکر دیوب آتیلر ایدی. آقرنلق ایله تیگی اسم یراقغه‌راق‌ده تاراله باشلاب، کوچوم خان طرفندن ضبط ایدلگان ایرتیش، تابول، طورا یلغه‌لری‌بوینده‌غی ییرلرگه‌ده اطلاق ایدلدی. صوکره شوشی اسم روسلرنك فتوحاتی ایله برابر، تاغیده یراق‌غه‌راق جاییلوب بحر محیط شرقی‌غه چاقلی باروب ایرشدی. بزنك بیلومزچه روس پادشاهلری‌نك اوزلرینی سیبیر پادشاه‌سی دیوب لقبلی باشلاولری، ١٥٦٣ نچی یلده‌در. سیبیر سوزی، بورونغیده استعمال ایدلگانچه، اوز تختینه اوب یلغه‌سی‌نك‌توبه‌ننگی ییرلرنی‌گنه آلادر“ (۲) دیدر. کارامزین ایته „ماسقو عسکرلری

(۱) Опис. Сибир. Царст. Миллера, стр. 38.
(۲) Сибирская исторія. Фишера, стр. 2.

١٤٨٣ نچی یلده ایرتیش بوینی محاربه ایتدکلری زمان حاضرگی کوننك سیبیر شهری بولغان اورونلرده تاتارلرنی کورمگانلر. آنده هیچشبهسز یوغور ویاخود آستیاق کنازی بولغان لاتیق اسملی کشی پادشاهلق ایتکان. آکلانادرکه: ایشیم نوغایلری‌تومان تاتارلری ایله برله‌شوب تابول تاماغینی‌ضبط‌ایدولری ١٦ نچی‌عصردن‌ئلوك بولماسقه تییش، همده آنلر سیبیر شهرینی بناء ایتماگانلر بلکه آنی آلوب ایسکر دیو تسمیه‌گنه ایتکانلر بولورغه کیره‌ك»[1] دی. ایسکر سوزینك اصلی «ایسکی اور» بولوین ملاحظه ایتکانده بزکارامزین‌نك سوزینی تصدیق ایتارگه تیوشلیلرمز. مونه بوسوزلر سیبیر سوزینك ایرتیش بویونده‌غی تاتارلرغه معلوم بولمادیغنی بیك آچیق ایتوب بیلدیردکلری ایله برابر، محمد خان طرفندن پایتخت ایدلگان شهرنك سیبیر بولماوینی هم بیك ظاهر ایتوب آکلاتمقده‌درلر. بویله اولدقده شهر اسمی بولغان سیبیر سوزی بتون ئولکه‌گه هم اطلاق ایدیلوب آکاده اسم بولوب کیتکان دیورگه‌ده یول قالمیدر. بعضیلر سیبیر سوزینی، روسچه شمال معنی‌سنك بولغان сѣверъ سوزندن آلونغان دیو بیان ایته‌لر. لکن بولای بولغانده سیبیر سوزی آنك جنوبنده طوروچی خلق‌لر، مثلا قیرغیز، قالمیق‌لر طرفندن ویرلگان بولورغه تیوشلی بولادر. چونکه سیبیر، روسلرنك شمالنده بولماینچه بلکه شرق یاغنده بولغانلغی اوچون آنلر طرفندن сѣверъ سوزی بله آتالو احتمالی یوقدر. ایندی سیبیرنك جنوبنده طوروچی خلق‌لرده (قیرغیزلر ایله قالمیق‌لرده) сѣверъ سوزی استعمال ایدلمدیکندن، آنلر طرفندن تون یاقلرنده بولغان ییرلرگه اسم ایتوب ویرلگان دیو اویلارغه هم ممکن توگلدر. نیبولسین ایته «قاما آرتنده شمال ایله شرق‌غه طابه بولغان هر بر ییرنی بزنکیلر سیبیر دیو تسمیه ایتکانلر. بز بو طرفلرده «یوغور طاغی» هم طاش بیلباو

---

(١) Исторія Карамзина, том. 9, стр. 316.

каменный поясъ بار دیوب بیله ایدك لکن اول ییرلر حقنده هیچ بر معلوماتمز بولماغان کبك، اول طاغلرنك قایده صوزولغانلغندن هم خبرمز یوق ایدی. اورال‌نك بوطرفنده، قاما آرتنده بولغان ییرلر بزگه آز بیلگولی بولسه‌لرده، لکن روس قورالی ایله ضبط ایدلگان، همده روس تأثیرینه اطاعت ایتکان بولدقلرندن، روس حدودینك چیگینی تشکیل ایته‌لر ایدی. بو روس سیبیری، یوغور طاغی آرتنده فرضلنغان چیکلرده تماملانه لکن اول چیکلر معین معلوم توگللر ایدی. روس سیبیرینك آرتنده، اورالنك تیگی یاغنده حقیقی سیبیر یاتمقده ایدی. مونده‌غی اورونلر بزگه تماما بیلومسز، آنلرده طوروچی خلق‌لر هم بزنك قول آستمزده توگللر ایدی. مونه بو سیبیر سوزینك ایکنچی معنی‌سیدر. بونلردن باشقه سیبیرنك تاغیده اوچونچی معنی‌سی بولوب بومعنی تورلی قبیله‌لرنك سیاسی بر اتفاق تشکیل ایتولرندن عبارت ایدی. بو اسم ایله بز یارطی پوت پرست، یارتی مسلمان بولغان قبیله‌لرنك پادشاهلغینی آتیدر ایدك. سیبیر یورتی‌نك پادشاهلق شهری، سیبیر شهری بولوب، ایشته سیبیر سوزی شوشی شهرده دورتنچی معنی‌ده اوله‌رق استعمال ایدلمکده‌در»[1]دی. نیبولسین‌نك بو سوزلرندن سیبیر آتلی شهر بولغانلغی معلوم بولسه‌ده، لکن سیبیر سوزینك معین بر ییرگه گنه اسم بولماینچه بلکه تورلی ییرلرگه اطلاق ایدلگانلگی بیك آچیق بیلونمکده‌در. کارامزین ایــله نیبولسین‌نك یازغانلرندن سیبیر اسملی شهر بولغانلغی معلوم ایسه‌ده، لکن سیبیر حقنده ایك طوغری معلومات بیروچی میللیر ایله فیشیر جنابلری اول اسمده شهر بولماغانلغینی ذکر ایتدکلری ایله برابر، سیبیر سوزینك اول تیکره‌ده‌گی تاتارلرغه بیله معلوم بولمادیغینی ذکر ایته‌لر. مین اوزمده تاتارلرنك ایرتیش بویونده‌غی سیبیر آتالغان شهرلری بولماغان، همده آنلرنك پادشاهلقلری‌ده

(۱) Исторія Небольсина, стр. 253—255.

اوزلری طرفندن سیبیر دیو آتالماغان اعتقادنده بولدیغمدن، میللیر ایله فیشیرنڭ سوزلرینی حق دیو تصدیق ایتمکده‌من. دیمککه سیبیر سوزی شهر اسمی بولماغانلغی کبی، صوڭره تاتارلر طرفندن بتون ئولکه‌گه اطلاق ایدلگان اسم‌ده توگلدر. ابو الغازی خان‌نڭ „کوچوم خان توران ولایتنده قرق یل پادشاهلق قیلدی. عمری اوزون بولدی. تأریخ مڭده اوچ یلده قولندن تورانی روس آلدی" دیووی هم روسلر طرفندن سیبیر اسمی ایله یاد ایدلگان ئولکه‌نڭ ترکلر طرفندن سیبیر آتالماغانلغینی بیك آچیق بلدیرمکده‌در. یوقسه ابو الغازی „کوچوم خان توران ولایتنده پادشاهلق ایتدی. تورانی روس آلدی" دیمه‌ینچه بلکه کوچوم خان سیبیرده پادشاهلق ایتدی. صوڭره سیبیرنی روس آلدی دیور ایدی. یادکار هم کوچوم خانلرنڭ پادشاهلق ایتکان یيرلری سیبیر آتالماسه‌لرده لکن ترك تاتارلر طرفندن سیبیر اسمی ایله یاد ایدلگان ولایتلر بارلغی بعض تاریخلرده ذکر ایدیله‌در. مثلا ابو الغازی ابیر سبىر دیگان ایکی ولایت بار قرغیز یورتی آڭا یاقیندر" دیو بیان ایته‌در. کیلاچکده بیان ایدیله‌چکی اوزره قیرغیز یورتی، سلنکه یلغه‌سی ایله، آنقراموران یلغه‌لری آراسنده بولغان. بویله اولدقده ابیر سبیر آتالغان ولایتلر شمدیکی سلنکه، ینیسی، آمور یلغه‌لرندن یراق بولماسقه تیوشلی‌در. لکن ابو الغازینڭ بیان ایتدیکی سیبیر ایله، بورونغی روسلر آڭلامقنده بولغان سیبیر آراسنده بیك یراق مسافه‌لر بولغانلغی سببلی، ابو الغازی ذکر ایتکان سیبیرنڭ، روسلر بیان ایتکان سیبیرگه باشقه بولغانلغینی تصدیق ایتمی ممکن توگلدر. مسئله یخشی‌لاب آڭلاشلسون اوچون مین بو حقده اوز فکرمنی یازوب کیتونی موافق کوره‌م. مینم بیلوومچه ابیر سبیر سوزلری ولایت اسملری بولماینچه بلکه اتباع الفاظدن بولوب (کشی‌سز، خواجه‌سز، تربیه‌چیسز معنی‌لرنده استعمال ایدلگان)

تاتارچه ابیل سبیل[١]دن آلینوب، شولوق معنی‌ده استعمال ایدلگان ویاخود بر ایکی اتباع الفاظلرنڭ برسی ایکنچی‌سندن بوزیلوب یعنی ابیر سبیرده‌گی «ر» حرفینی «ل»گه ویاخود ابیل سبیل‌ده‌گی «ل» حرفینی «ر»گه ایلاندیریلوب سویلانگان سوزلردر. شمدیکی سیبیریا آتالغان ئولکه‌نڭ جنوب یاغنده‌راق طوروچی ترکی قبیله‌لر، کشی‌سز بولغان شمال طرفلرینه ابیل سبیل «ابیر سبیر» دیوب اطلاق ایتکانلر بولورغه تیوش. شول سوزنی ترکی قوملر ایله آزمی کوبمی مناسبتده بولغان خلق‌لر ایشیدوب آنی شول اورونلرنڭ چن اسمی دیو اعتقاد ایتەرك روسیه‌غه کیتورگانلر و بناءً علیه ترکی قوملر طرفندن هر بر کشی‌سز هم خواجه‌سز یېرلرگه اطلاق ایدلگان ابیل سبیل سوزلرینی آنلر علم دیو تلقین ایتمشلردر. ابیر سبیر سوزلرینڭ معنی‌لرینی ابیل سبیل معنی‌لری ایله بر ایتوب آسیانڭ کشی‌سز بولغان شمال طرفلرینه ایتولنگان دیو بیلدیکمزده بزلر ئلله نی چاقلی تاریخی مغلق مسئله‌لردن قوطیلورغه موفق بولدیغمز ایله برابر، روس مؤرخلرینڭ «سیبیر سوزی بورونغیده شمال طرفلرینی‌غنه اوز تحتینه آلادر ایدی. صوڭره شوشی اسم روسلرنڭ فتوحات‌لری ایله برابر تاغیده یراقغه‌راق جایلوب محیط شرقی دیگگزینه چاقلی باروب ایرشدی. اگرده پیکین شهری آلونسه ایدی آڭاده سیبیر دیوب قارالور ایدی» دیگان سوزلرینه هم موافقت ایتکان بولامز.[٢]

III

چنگز خان.

سیبیر یا تأریخی‌نڭ چنگز خان ایله قیرغیزلرغه مناسبتی بولغانلغی

(١) ابیل سبیل: بی‌کس، صاحبسز، بی‌مربی، سرسان، لغت چغتای وترکی عثمانی.
(٢) فیشیر هم نیبولسین تاریخلرینه مراجعت اولینه.

اوچون بز بو اوروندە آنلر حقندە بر آز سوز سویلارگە تیوشلی
دیوب بیلەمز، خصوصیلە چنگزنڭ توغان یری حاضرگی سیبیریادە
بولغانلغی، وشونڭ ایلە برابر سیبیر تاریخی مرتب اولەرق چنگز
زمانەسندن باشلانغانلغی سببلی آثاردن بحث ایتمی کیتونی اصلا
موافق کورمیمز. جنوبی سیبیریادە بیك کوب اولەرق طابولغان بورونغی
اثرلر، سیبیریا تاریخی‌نڭ چنگز خان تاریخی ایلە نە چاقلی مناسبتدە
بولغانلغینی بیك آچیق صورتدە کورستمکدەدرلر. دنیانڭ ایڭ آتاقلی
صوغوشچیلرندن بولغان چنگز، حاضرگی نیرچینسکی شهرندن (٢٣٠)،
مانغولیە چیکندن (٨) چاقروم یراقلقدە، اونون یلغەسی‌نڭ اوڭ یاغندە
بولغان (دەلیون- بولدوق (١) آتالغان یایلاودە، (١١٥٥) نچی یلدە
وجودکە کیلگان بویی هم اینی برچاقروم چاماسندە بولغان بویایلاو،
نارات اورمانلری ایلە قابلانغان برتپەدن عبارت بولوب، آنڭ‌توبانندە
یلغە بویلری مانغول‌لرنڭ تورلوك‌طوارلرینە ایڭ‌بای اوتلاوق‌لر ایدی
اونون بویندە جایلکدە کیگاون‌لر بیك کوب بولدیغی سببلی مانغوللر
آندن آلتای طاغلرینە کوچارگە مجبورلر ایدی. لکن یاز ایلەکوزلکدە
اونون یلغەسی‌نڭ توگل بویلریغنە، حتی اوتراولرینە چاقلی مانغوللرنڭ
چاتورلری، اوچی کورنمی‌طورغان کوتولری ایلەطولغان بولالر ایدی. (٢)
اول چاقلردە دەلیون- بولدوق یایلاوی یسوکای بهادر ملکندە ایدی
چنگزنڭ آتاسی یسوکای بهادر بولوب، آناسی اولون ایکە اسملی
ایدی. یسوکای بهادر مانغول تورەسی بولوب اول اولگاندن صوڭ
(١١٦٨ نچی یل) (٣) آنڭ قول آستندەغی قبیلەلر تیموچین‌دن باش

---

(١) بواورننی ابوالغازی بلون- یلدق دیوب یازسەدە بز بو اورونڭ روس
مؤرخ‌لرینڭ سوزلرینی آرتغراق کوروب دەلیون- بولدوق دیو یازدق.

(٢) двѣ волны. Вл. Черeванскаго, ч. 1, стр. 10.

(٣) یسوکای‌نڭ وفاتینی چیریوانسکی جنابلری اوزینڭ двѣ волны اسملی
کتابندە ١١٦٧ نچی یلدە دیوب کورسەتەدر.

تارتوب یراق یبرگه کوچوب اولتورغانلر. یسوکای ایلی ایکی گه بولنوب، دورتدن اوچ اولوشی تای‌جوت قبیله‌سینه، فقط دورتدن بر اولوشی گنه تیموچین قول آستنده قالغانلر. تیموچین قرق [۱] یاشینه یتکاچ، اوزینك تیکره‌سینه آقرنلق بر له بعض بر آتاقلی کشی‌لرنی جییوب ترك-تاتار قبیله‌لرینی اطاعت ایتدررگه موفق بولغان. تیموچین‌گه یاقین اوطورغان ایللرنك کوبره‌گی برسی آرتندن برسی کیلوب آکارغه تابع بولدیلر. ۱۲۰۱ نچی یلده تیموچین ایله کرایت خانی آراسنده نزاع باشلانوب ۱۲۰۳ نچی یلده کرایت خانی اولترولگاچ بتون مانغولیه‌ده تیموچین اوزیگنه خان بولوب قالغان. ۱۲۰۶ نچی یلده تیموچین اوزینه چنگز لقبینی قبول ایتوب عظمتلی صورتده پادشاهلق ایته‌رگه باشلاغان. چنگز اوزینك تشکیل ایتدیکی پادشاهلغینی مستبد اوله‌رق اداره ایتکان. لکن آنك استبدادی پادشاهلقنك تنزلینه سبب بولوردای اورونسز استبداددن عبارت بولماینچه، بلکه مملکت‌نك شوکتلی بولووینه بیك طور یاردم ایتکان. نایمان خلقینی ضبط ایتکان چاغنده، چنگز اویغورچه یازو ایله اش یورتونی کورگان. شونلقدن بایتاقغنه اویغور ترکلرینی اوز یانینه آلوب آنلردن مانغوللرنی اوقورغه، یازارغه اوگراتدردیکی کبی، یازو ایله باشقاریله طورغان پادشاهلق اشلرینی هم آنلردن یورتدیرگان. آتاقلی مانغول توره‌لرینك اوغللرینه، همده اوزینك بالالرینه اویغور تلی ایله، اویغور یازوینی اوگرانورگه امر ایتکان. مانغوللر، مانغولیه‌دن قاچوب کیتکان کوچبه خلق‌لرنی قاولاب باردقلرنده ۱۲۰۹ نچی یلده شرقی ترکستان‌ده‌غی اویغورلرنی اوز قول آستلرینه آلغانلر. اویغورلر اول زمانغه چاقلی قاره قطای پادشاهلری قول آستنده بولوب، آنلردن شاقطی‌غنه قصنقیلق‌لر کورگانلکلری جهتندن، اوز اختیارلری ایله چنگز خانغه تابع بولغانلر.

(۱) Сибирская исторія, Фишера, стр. 16.

اویغور مدنیتی مانغول‌لرغه خیلی تأثیر ایتکان. مانغول‌لر طرفندن تشکیل ایتولگان هر بر پادشاهلق‌لرده، اویغورلر ۱٤ نچی حتی ۱۵ نچی عصرلرغه چاقلی بیك اولوغ درجه‌لرگه خواجه بولوب، پادشاهلق اشلرینك بایتاغینی شونلر یوروتکانلر. چنگز، ۱۲۱۱ نچی یلده قطای ایله صوغوشرغه باشلادی. شوکا کوره وقتلی اوله‌رق غرب یاغنده‌غی فتوحاتدن طوقتاب طورورغه تیوشلی بولدی. ۱۲۱۵ نچی یلده چنگز خان قطای‌لردن پیکین‌نی ضبط ایتدی. ۱۲۱٦ نچی یلده چنگز خان یاکادن غرب یاغینه سفر ایتوب اول یاقغه قاچقان کوچبه‌لرنی یاکادن تعقیب ایتدی. اتفاقی اوله‌رق چنگز عسکرینك خوارزمشاه محمد عسکری ایله محاربه ایدولری، ایشته شوشی ۱۲۱٦ نچی یلده‌در. شول زمانلرده خوارزمشاه محمد ایله، چنگز آراسنده سیاسی مناسبتلر پیدا بولوب شرق ایله غرب آراسنده هرتورلی اشلر کامل امین‌چیلك ایله یورتوله‌لر ایدی. ماغول‌لرنك اوطورغان ییرلرنده شهرلر بولماغانلق سببلی، مسلمان سوداگرلر اول طرفلرغه باروب بیك الوغ سودالر ایته‌لر، مانغوللر هم مسلمان شهرلرینه کیلوب سودا ایتکالیلر ایدی. اول چاقلرده اورطه آسیا هر بر کیرا کلی نرسه‌لرگه بای بولدیغی اوچون، آندن هر طرفقه تورلی ماللر ایله طولوغ کروانلر سفر ایته‌لر ایدی. لکن آکا ضرور بولغان شی‌لر مانغولیه‌ده آز بولدیغی سببلی، مانغول کروانلری اورطه آسیاغه بیك سیره‌ك کیله‌لر ایدی. ۱۲۱۸ نچی یلده چنگز خان طرفندن خوارزمشاه محمدکه یبارلگان ایلچی‌لر سلطان محمدنك اوترارده‌غی توره‌سی «غایر» خان طرفندن اوترلوب، آنلر ایله برابر یبارلگان کروان، غایر خان‌نك قوشووی بوینچه طالاندقدن. صوکره ایکی آراده بولغان مناسبتلر تماما کیسلمشدر. چنگزنك بواشکه بیك آچووی کیلوب، سلطان محمد خوارزمشاه ایله صوغوشوب آکاردن آچو آلورغه قرار ویردی. ۱۲۱۸ نچی یلده مانغوللر یدی‌صو هم‌شرقی

ترکستان ولایتلرینی، مانغولیه‌دن قاچوب کیتکان (نایمان قومینک اوّلگی خانی تیانک خان‌نك اوغلی) کوچلوك خان قولندن ضبط ایتدیلر. ۱۲۱۹ نچی یلده چنگز اوزینك اوغللری همده بیك کوب عسکری یاننده بولندیغی حالده ترکستان‌غه سفر ایتدی. شوشی یلنك کوزنده مانغوللر اوترار شهری یانینه کیلدیلر. ۱۲۲۰ نچی یلده ماوراءالنهر قطعه‌سی، چنگز خان طرفندن ضبط ایدیلوب خوارزمشاه‌نك بتون مملکتی ویران ایتولدی. خوارزمشاه‌نی تعقیب ایدر اوچون یبارلگان چنگز عسکرینك بر کیسه‌گی، «جابه» هم «صو بوتای» اسملی اتاقلی عسکر باشلقلری قول آستنده ایران هم قافقاز آرقلی جنوبی روسیه‌غه کیلوب چقغانلر. شوشی عسکر ۱۲۲۳ نچی یلده قپچاق ترکلرینه هجوم ایتوب، آنلرغه بیك کوب ضرر یاصادیلر. قپچاق بکلری یاردم صوراب روس کنازلرینه مراجعت ایتکاچ، آنلر اوزلرینك کییف شهرنده بولغان جیولشلرنده تاتارلرغه قارشی صوغشورغه قرار ویردیلر. تاتارلرنك‌هجومینه چاقلی قپچاق‌لر، جنوبده‌گی روس ییرلرینه هجوم ایتوب آنلرنی بیك خفالاغان بولسه‌لرده، لکن تاتارلرنك قورقوودن روس کنازلرندن یاردم صورارغه مجبور بولدیلر. اول وقتده قپچاق‌لرنك قاتیاق، یوری، دانیل اسملرنده بکلری وار ایدی. روس کنازلرینك محبتن اوزینه جلب ایدر اوچون قاتیاق، خرستیان دینن هم قبول ایتدی (۱) لکن قاتیاق‌نك چوقنوودن فائده بولمادی. روس کنازلری قول آستنده تاتارلرغه قارشی سفر ایتکان روس عسکری «قالقا» نهری بوینده تاتارلر طرفندن مغلوب ایدیلوب تارمار ایدلدی. بو صوغشده روس کنازلرینك ایك آتاقلی‌لری اوترلدیکی ایله برابر (۷۰) مك (۲) چاماسی روس عسکری هم اوترلدی. بو واقعه‌دن صوك تاتار عسکری مانغولیه‌غه کیری قایتوب کیتدی. ۱۲۲۱ نچی یلده چنگز اوزی

(۱) Исторія россійская, В. Н. Татищева, т. 3, стр. 435.
(۲) Исторія россійская, В. Н. Татищева, т. 3, стр. 440.

آفغانستان‌نی، اوغلی تولی خراسان‌نی، باشقه اوغللری خوارزمنی ضبط ایتدیلر. امو دریا ایله بحر خزر آرالری بو وقتلرده تماما چنگز قولینه کروب بتدیلر. ١٢٢٥ نچی یلده چنگز خان مانغولیه‌غه عودت ایتدی. قایتقان چاغنده هر بر ولایت وقصبه‌لرگه حاکم‌لر تعین قیلدی. ١٢٢٦ نچی یلده تانغوت حاکمی شیدرقو، چنگزغه دشمان بولدیغی اوچون چنگز خان بیك کوب عسکر ایله آنك اوستینه باردی. اولوغ اوروشلر بولغاندن صوك چنگز خان غالب کیلوب، شیدرقو قاچوب بر محکم قلعه‌ده قاپالدی. چنگز نصرت ایله قایتوب اورداسینه (١)توشدی. ١٢٢٧ نچی یلده اوزینك پارلاق فتوحات ومحاربه‌لری سببلی دنیانك ایك ظور صوغشچیلرینك برنچیلرندن بولغان چنگز خان وفات ایتدی. (٢)

IV.

قیرغیزلر.

بز یوغاریده حاضرگی سیبیریانك جنوبی بیك بورونغی زمانلردن بیرلی ترکی قوملر ایله مسکون بولونوب کلدیکینی وبناء علیه اسکیفیانك بر پوچماغی صانالدیغنی بیان ایتکان ایدك. جنوبی سیبیریانی مشغول ایتوچی ترکی قوملرنك ایك آتاقلیلری هیچ شبهه‌سز قیرغیزلردر. بز قیرغیزلرنك تاریخ‌لرندن بحث ایتکانچه‌گه چاقلی آنلرنك بورونغی اورونلرندن بحث ایتوب کیتونی موافق کوردیکمزدن، اول حقده بر

(١) اوردو عسکرنك قوندیغی اورون، هم عسکر معنی‌لرنده استعمال ایدلمکده‌در. تاریخ ابو الغازی‌ده چنگز خان شیدرقونی جیکگاچ اوردوسینه قایتوب توشدی دیو ذکر ایدلگان. اوردو لفظندن مراد عسکرنك قوندیغی اورون بولغانلقدن، روس مؤرخ‌لری چنگزنی تانغوت سفرنده وفات بولدی دیلر. شونلقدن قاموس الاعلام صاحبی سامی بك‌نك چنگز حقنده قره‌قرومه رجعت ایدوب وفات ایتدی دیگانی خطاء اولسه کیرك.

(٢) چنگز خان‌نك وفاتینی چیریوانسکی ایله مؤرخ اشچیرباتوف‌لر ١٢٢٦ده دیو کورسه‌تسه‌لرده لکن آنلرنك یازدیقلری درست بولماسقه کیرك.

آز سوز سویله‌مکچی بولامز. مؤرخ ابوالغازی قیرغیزلر حقنك «اوغوز خان‌نك قرغز اسملی نبیره‌سی بار ایدی. (قرغزلر) آنك نسلی‌طوررلر. اما بو وقتده قرغز نسلندن کشی‌لر آزدر. ماغول‌دن، تاتاردن وغیر اروغلردن حیوان‌لرون آصرامق اوچون اوت وصو ازلاب قرغز یورتینه باروب اوطروب قرغز اسمینی کوتارمشلردر. اوزلری قایسی اروغدن ایکانلرین بیله‌لر. قرغز وکمکمجوت ایکی ولایت بولوب بر برینه یاقین‌لردر. بر طرفی سلنکه (١) اسملی وایکنچی طرفی آنقراموران اسملی، ایکیسی اولوغ هم آغوم صولردر.» «بر نیچه کوب ایللر آنقراموران دیگان صونك بوینده اوطوره‌لر ایدی. آنقراموران قرغز ولایتی چیکندن اوتکاچ کوب صولر آگا قوشیلور. شوندن صوك اولوغ صو بولوب باره باره آچی دیگگزگه قویلور. قویغان ییرنده دیگگز یقاسنده بر اولوغ شهر باردرکه کندلری ودخی کوچوب یورگان ایلی ومالی بی نهایه کوب‌در. یلقی‌سی ایری آنلرنك بر یاشنده‌گی طاي بزنك ایکی یاشنده‌گی طای‌مز کبی بوله‌در. یلقی‌سی‌نك همه‌سی آلا اوزگه توسلی یوقدر. اول شهرنك اسمین آلاقچین دیلر. آنك‌یاقننك کومش کانی یعنی کومش چیغه طورغان ییری باردر. اول ایل‌نك قازانی وآیاق طباغی وقاشق صاوتی همه‌سی کومش‌دن بولور. اوزبك‌نك آلالی یلقی‌لی آلتونلی اوچاقلی ایل بولور ایمش دیگانی بونلردر. چنگز خان اولگاندن صوك قرغز یورتی وآنك دورت طرفنده‌غی یورت‌لر بارچه‌سی تولی‌خان‌غه قارادی. تولی خان اولگاچ اوغللرینه کوچدی. تولی‌خان‌نك اولوغ‌خاتونی‌بارچه اوغللری‌نك آناسی «سور قوقتای بیکی» اختیار آنك قولنده ایدی. اول خان خاتون اوچ بیکی‌نی ملك کشی‌گه باش قیلوب کیمه

---

(١) تاریخ شجرهٔ ترك‌نك ١٨٩١ نچی یلده قزانده باصلغاننده بو یلغه‌نك اسمی سلنکر دیو یازلغان بولسه‌ده لکن بارون‌ده میزون اهتمامی برلن ١٨٧١ نچی یلده پترسبورغ‌ده طبع ایدلگاننده سلنکه صورتنده یازلمش‌در. درستی ایشته شو‌شی‌سلنکه‌صورتنده یازلمقی‌در.

ایلان آلاقچین‌غه یباردی. بارگز قولـگزدن کیلسه چابگز، کیلمه‌سه خبر آلوب کیلـگز دیدی. کوب وقتلر اوتکاندن صوك یدی یوزی اولیب اوچ بیك اوچ یوز کشی ایلان قایتوب کیلوب خبر بیردیلر. آنلرنك طوغروسندن ایشتکان خبرلر همه‌سی‌ده راست ایمش کومش‌نی کوب آلغان ایدك کیمه‌نی صو آغوشنه قارشی یورته آلمادقمزدن تاشلاب قالدردوق هواسی بیك یمان اسسی بولور ایمش شول سببدن کشی‌مز قرلدی دیدیلر». (۱) ابوالغازی‌نك سلنکه‌دیو بیان ایتدیکی یلغه، حاضرگی کونده روسلر طرفندن Селенга اسمی ویرلگان یلغه بولوونده هیچ شبهه یوق‌در. بو یلغه مانغولیه‌ده‌غی خانغای طاغندن چیغه طورغان «أدر» ایله «چیلوتو» نهرلرندن حاصل بولوب صوگره اوگدن اورخون یلغه‌سینی آلدقدن صوگره بردن بره غربـکه یونالوب بایقال کولینه توکیله‌در. سلنـکه نهرینك شمدیکی خریطه‌لرده ترسیم ایدلگان Селенга بولووندن شبهه بولماسه‌ده، لکن آنقراموران نهرینك حاضرگی کونده قایسی یلغه ایدیکی حقنده مؤرخلر آراسنده شاقطی‌غنه اختلاف بار. شونلقدن قیرغیزلرنـك بورونغی اورونلرینی تعیـین ایتو خیلی مشـکلدر. آنقران‌موران‌نی فیشیر جنابلری چین‌نك غوانغ—غو نهریدر دیو بیان ایتوب (۲) قیرغیزلرنك بورونغی اورونلری سلنکه ایله غوآنغ—غو نهرلری آراسنده بولغان دیمه‌کچی بولا. فیشیرنك بو سوزی بتونله‌یوك دلیل‌سز بولماسه‌ده لـکن اول‌سوزنی بر نیجه‌سببلر اوچون‌حق‌دیوب بولمیدر. سیبیر حقنده‌تاریخ‌یاز وچیلرنك ایك محققی بولغان میللیر ایسه آنقراموران‌نك شمدیکی آمور یلغه‌سی بولوچیلغینی اثبات ایته. (۳) «قیرغیزلر شوشی

(۱) تاریخ شجره ترك. ص. ۲۸ — ۲۹.
(۲) Сибирская исторія, Фишера, стр. 28.
(۳) Опис. Сибир. Царст. Г. Ф. Миллера, стр. 13-15.

ایکی یلغه «سلنکه ایله آنقراموران» آراسنده طوردقلرندن ابوالغازی سلنــکه یلغه‌سینی آنقراموران‌دن یراق صانامیدر. شولای بولغانده ابو الغازی‌نڭ ذکر ایتکان یلغه‌سی آموردن بـاشقه ایمـاسدر» دی. لـکن مینم بیلومچه آنقرا موران یلغه‌سی شمدیکی حالك روسلر طرفندن آنغارا Ангара آتالغان یلغه بولورغه تیوش. موران مانغولچه یلغه معنی‌سنده بولغانلقدن[1] آنقراموران دیمك، آنقرا یلغه‌سی دیمکدر. آنقرا ایله آنغارا سوزلری آراسنك نه چاقلی یاقینلق بارلغینی وشونڭ ایله برابر ترکی خلق‌لرنڭ بعضی‌سی طرفندن (غ)حرفینڭ (ق) ایتوب سویلاندیکنی ملاحظه ایتکانده‌بزنڭ دیدکمزنڭ حق ایدیکنده شبهه ایدرگه اورون‌قالماسه کیرك. آنقراموران‌نڭ، آنغارا یلغه‌سی ایدیکینی اثبات ایتوچی نرسه‌لر، بو ایکی سوزنڭ یاقین‌لقلریغنه بولماینچه، تاریخی اثرلر ایله طابلدق آثار عتیقه‌لر هم شونی قوّتلی‌لر. شویله‌که ترك تلی ایله ترك یازووینڭ ایڭ قدیمگی صاغلمالقلری ینیسی، اورخون یلغه‌لری بوینده طاشلرغه هم قیالرغه یازیلوب قالدیرلغان یازولردر. ایسکی اثرلرنی تیکشروچی عالملرنڭ ایتووینه قاراغانده، بو یازولر میلاددن (٨) نچی حتی (٧ـ٦) نچی عصرلرده وجودکه کیترلـگان نرسه‌لردر.[2] تاریخ هم لغت جهت‌لرندن تیکشریلوب قاراغاچ، اورخون یلغه‌سی بویونك‌غی یازولرنڭ تلینی‌حاضرگی‌جنوب‌ترکلرینڭ لهجه‌سی‌جمله‌سندن‌صانالدیغی کبی، ینیسی یلغه‌سی‌بویونك‌غی‌یازولرنیك‌بورونغی‌قیرغیزلرنڭ‌یازووی‌دیوب‌صاناله‌در. طاغی‌شونیك‌اعتبارغه آلمی‌یاراماس: اورخون‌یلغه‌سی‌بویونك‌تابلغان‌قدیمگی ترك‌تلی‌نڭ صاغلمالقلری، نیندی الفبا برلن یازلغان بولسه‌لر ینیسی نهری بویونده‌غی لرده‌شولوق الفبا ایله‌یازلمش لردر. بوواقعه‌لر اورخون‌بویونده طوروچی خلق‌لر ایــله، ینیسی بویونك طوروچی‌لرنڭ ادبیــات‌لری

---

(١) آغوب باره طورغان اولوغ صونی ترکی تلنك سای دیورلر. تاجیك،کیچکین دیور اولوغین دورخانه دیور. وعرب وادی، ماغول موران دیور تاریخ شجرة ترك. ص. ٣ .

(٢) Энциклоп. Брок. Ефр. том. 67. стр. 160.

هم تللری بر بولغان ملت ایدیکلرینی بیك آچیق بیلدیره‌لر. بزنك
بو یازغانلرمز آنقرامورانِ‌نك آنغارادن آرتغراق، ینیسی نهری ایدیکینی
آچیغراق اثبات ایتسه‌لرده لکن آنقرا لفظی‌نك آنغارا افظینه یاقینلغی،
وشونك ایله برابر ینیسی ایله آنغارانك آرالری یراق بولمادقلری حالده
متوازیا بر طرفقه آغوب قاتشولری، اوشانداق آنغارا نهرینك صووی
ینیسی نکندن بایتاق کوب بولوب[1] ابو الغازی‌نك «صولرنك هپسی کیلوب
آنقرامورانغه قوشیلور» دیگانینه آنك مصداق بولورغه چنلاب لیاقتلی لکی
بزنی آنقرا — آنغارا نهری دیورگه مجبور ایته‌در. ابو الغازی‌نك
آنقراموران بویونده‌غی آلاقچین شهری ایله آنك آتلری هم کومشلری
حقنده یازغان خبرلری، فن جهتندن ثابت بولغان نرسه‌لر بولماغانلقدن
آنلرنی غوآنغ — غو یلغه‌سی بویونده طابه آلمادقلری کبی آمور بوینده
طابقانلری یوق. شونلقدن اول نرسه‌لرنك آنغارا بویونده بولمالرندن،
آنقرامورانِ‌نی آنغارا یلغه‌سی توگل ایکان دیوب اویلارغه یارامیدر. بز
مونده، مقصود یخشی آکلاشلسون اوچون تاغیده بر نرسه ذکر ایتوب
کیتونی موافق کورامز. حاضرگی جغرافیه‌لرده آنغارانهرینی، ینیسی یلغه‌سینه
توکیله ایتوب کورساتیله‌در. حالبوکه ینیسی آتالغانی آنغارادن کچکنه
بولدیغی ایله برابر آنك بورونغی اسمی (کم)[2] (Кемъ) بولغانلقی،
بالعکس آنغارانك توبه‌ن طرفلرینقی یاکیسی Іоандези بولدیغندن،
حقیقی ینیسی یلغه‌سینی شمدیکی آنغارا، (یوغاری یغی طوکغوسکه) دیو
حسابلرغه تیوشلیدر. قیرغیزلر هجرتدن ٣٤٠٠ یل مقدم وجودی فرض
ایدلگان اوغوز خان‌نك نبیره‌سی نسلندن بولدقلرنده آنلرنك بیك
قدیمگی ملت بولوچیلقلری معلومدر. واقعا آنلر قطای تاریخلرنده
بیك بورونغی زماندن بیرلی ذکر ایدیلوب کیلمکده‌درلر. بورونغی‌لقنك

(١) Сибирская исторія, Фишера, стр. 273

(٢) Сибирская исторія, Фишера, стр. 274.

بیك تیره‌ن زمانلرنك قیرغیزلرنك غیان—غون آتالغان مستقل پادشاهلق لری بولغانلغینی بزگه تاریخلر کورسه‌ته‌لر. لکن آنلر میلاددن ١-٢ عصرلر مقدم هونلر طرفندن مغلوب ایدیلوب آنلرغه اطاعت ایدرگه مجبور بولدقلرندن هون مملکتی‌نك غربی طرفینی تشکیل ایتکانلر. قیرغیزلر هونلر قول آستنده بولدقلری زمان، شمدیکی ینیسی غوبیرناسینك جنوبنده بولغان مانغول نسلندن بولغان خلقلر برلن قاتناشقانلر. شول قاتناشولری سایه‌سنده بولورغه کیره‌ك—بارا طورغاچ ئلیگی غیان—غون اسمی یوغالوب آنلر خاغاس دیو تسمیه ایدیله باشلاغانلر. بو خاغاس اسمی آنلرغه فقط قطایلر طرفندن ویرلگان اسمگنه بولوب، قیرغیز اسمی ایله آنلر همانك آتالغانلر بولورغه تیوش. چینلیلرنك خبرینه بناء قیرغیزلرنك یازولری ایله تللری اویغورلرنقی صمان بولوب دینلری ایسه شامان دینی بولمشدر. ٦ نچی عصرنك آزاغنده قیرغیزلر بیك کوچلی حکومت تشکیل ایتوب، آنك چیگی شرقا بایقال کولینه، جنوبا شرقی ترکستان‌غه چاقلی جایراغان بولغان. قیرغیز اسمی‌نك ایك اوّل اوله‌رق ذکر ایدیله باشلاوی ایشته شوشی عصرلرده‌در. ایمپیراطور ایکنچی یوستین طرفندن ٥٦٩ نچی یلده توکیوخانی دیزابول—غه ایلچی ایتوب یبرلگان (زه‌مارخ) غه تیکی خان خرغیس اوروغندن بولغان قل بولاك ایتکان. یوغاریده بیان ایدیلدیکی اوزره بو قیرغیز اسمی‌نك شوشی زمانلرده‌غنه سیاحلرغه معلوم بولووندن آنك بورونغیدن بیرلی قیرغیزلرنك اوزلری آراسنده مستعمل بولماوینی لازم ایتمیدر. ٧٥٨ نچی یلده قیرغیز پادشاهلغی اویغورلر طرفندن ضبط ایدیلوب بوندن صوڭره آنلر حقنده خبرلر بر آز وقتقه چاقلی مستور بولوب قالالر. ٨٣٦ نچی یل ایله ٨٤١ نچی یللر آراسنده اویغور حکومتی ضعیفلندکدن صوڭره قیرغیزلر اوزلرینی یاڭادن مستقل صانی باشلاغانلر. شوشی واقعه اوچون ٨٤٠ نچی یلده اویغورلر ایله قیرغیزلر آراسنده باشلانغان

صوغوشده، اویغورلر جیگولدکلری سببلی قیرغیزلر آنلرنڭ بر کیسه‌کینی اوزلرینه قاراتقانلر. بو چاقلرده قیرغیزلرنڭ طورغان اورونلری ینیسی یلغه‌سینڭ یوغاریغی طرفلری ایدی. ۸۷۳نچی یلدن باشلاب قیرغیزلر «خاغاص‌لر» حقنده قطای خبرلری کیسوله‌لر. ۱۰ نچی عصرده قیرغیز پادشاهلغی کوچسزلندیکی اوچون اویغورلر اوزلرینی قیرغیزلر قولندن خلاص ایده‌رگه موفق بوله‌لر. چنگز خان دورنده (۱۳نچی عصرده) قیرغیزلر چنگز قول آستینه کرگانلر. بو حقده ابوالغازی «چنگز خان آلتان ایله تورامیش‌نی ایلچی قیلوب قیرغیزغه یباردی. مڭا باقونسنلر دیوب. اول وقتده قیرغیزنڭ پادشاهسی اورس — اینال (۱) دیگان کمسه ایدی. یخشی کشی‌لرینی کوب هدیه‌لر بله‌ن یبروب باقندی. هدیه‌لرینڭ باشی، آیاغی، بورنی و کوزی قزل آق، شونقار ایدی» دیو بیان ایته‌در. بو خصوصده روس مؤرخ‌لرینڭ یازغان نرسه‌لری‌ده شوشی ابوالغازی خان طرفندن ویرلگان معلوماتلردن باشقه نرسه‌لر ایماسدر. تاریخ شجرهٔ ترکده اورس اینال‌نڭ چنگز خان‌غه تابع بولووی قایسی یلده بولغانلغی بیان ایدلمگان ایسه‌ده لکن روس تاریخلری آنی ۱۲۰۷ نچی یلده دیو بیان ایته‌لر (۲) اورس اینال‌نڭ خانلق ایتکان اورنی مانغولیه‌غه یاقین شمدیکی ینیسی یلغه‌سی‌نڭ یوغاریغی طرفلرنده بولورغه کیرك.

۷

سیبیر خانلری.

سیبیریا روسلر طرفندن ضبط ایدلگانچه‌گه چاقلی، اول طرفلرده

(۱) قیرغیز تورسینڭ اسمی اورس‌قنه بولوب، اینال لقبی بولورغه تیوشلی. چونکه ابوالغازی ایکونچی اورنده «قرغز ایلی توراسینه اینال‌دیر. مغول وتاجیك پادشاه دیگان کبی» دیدی. شیخ سلیمان افندی هم «اینال: بمغولی محرم خاص مستشار، شاهزاده، شیخ قبیله، سردار» دیدر. لغت چغتای وترکی. ج. ۱، ص. ٦٢.

(۲) Энциклоп. Брок. Ефронъ, т. 29. стр. 102.

تاتار خانلرینڭ پادشاهلق ایتکانلکلری تاریخ ایله معلوم بولغان بر مسئله در. تیکشروب قاراغانده بو خانلرنڭ آتا وبابالری چنگز خان دورندن باشلاب، سیبیرده پادشاهلق قیلوب کیلگانلکلری ثابت بولمقده در. بز اوتکان فصلده شرقی سیبیریاده خانلق ایتکان اورس اینال اسملی قیرغیز خانی نڭ چنگز گه تابع بولدیغینی بیان ایتکان ایدك. قیرغیز خانلرندن چنگز قول آستنده بولغانلری اورس اینالغنه بولماینچه غربی سیبیریاده ده آنگا تابع بولغان قیرغیز خانلری نڭ بارلغینی بزگه تاریخلر کورسه ته لر. بزنڭ مقصودمز غربی سیبیرنڭ تاریخینی یازو بولغانلغی اوچون، بز حاضرنده شوشی اورنلرنڭ خانلرینی بلدیکمز چاقلی یازماقچی بولامز. لکن بو خانلرنڭ طوغان هم اولگان یللری بزنڭ قولومزده غی ایڭ مکمل سیبیر تاریخلرنده ذکر ایدیلمه گانلکلرندن طبیعی بزده اوزلکمزدن آنلرنڭ طوغان یللری ایله اولگان یللرینی بیلگولاب تاریخغه جنایت ایته آلمیمز. شونلقدن آنلر حقنده تاریخلرده نه یازلغان ایسه بزده شونلرنی ذکر ایله قناعت لنه مز.

۱

تایبوغا خان.

قولمزده غی تاریخلرنڭ کورسه توینه قاراغانده غربی سیبیریاده ایڭ اوّل خان بولغان ذات تایبوغا اسملی کشی در. چنگز خان بخارانی آلغاچ (۱۲۲۰نچی سنه) قیرغیز خانلرندن مامق خان نڭ اوغلی تایبوغا، اوزینه ایرتیش، تابول، ایشیم، طورا یلغه لری بویونده غی اورونلرنی چنگز خاندن صوراغاچ اول آنڭ اوتونیچینی قبول ایتوب اول تیکره ده گی ییرلرنی آنگا باغشلاغان. تایبوغا اوزندن صوڭره اول اورونلرنی بالالرینه قالدیرغان. بوخصوصده میللیر «اوشبو چنگز خان بیك کوب صانلی عسکری ایله ایرتیش هم ایشیم یلغه لری بویونده غی

یيرلرنی اوزینڭ تحت ادارەسینه آلغاچ یراقلق سببلی آنلرنی اوز قولنده طوتماینچه اوزینه اطاعت ایتوب بیعت بیرگان بر تورەگه بیروویی بیك یاقین احتمالدر. ایشته مونه شوشی تورە یوغاریده ذکر ایدلگان تایبوغادر [۱]» دی. تایبوغانڭ آتاسی همده آنڭ خانلق ایتکان اورونلری حقنده باشقەچه خبرلر بولسەده لکن ایك اوشانچلی صانالغان خبرلر، شوشی بز ذکر ایتکانلر بولغانلغی اوچون باشقەلرنی ذکر ایتمەدك. [۲] تایبوغا خان، خان بولدقدن صوڭره حاضرگی تومەن شهری اورننده طوره باشلاب، اول اورنده اوزینه شهر بناء ایتکاچ آنی چنگز اسمینه اولەرق چینکیدین دیو آتاغان. میللیر جنابلری «ایسکی تاتار قلعەسینڭ قالدقلری آنده حاضرگەچاقلی کورونمکدەدر. آنلر طورا یلغەسینه شهرنڭ اورتاسندن چیغوب آغا طورغان تومەن یلغەسینڭ ایکی بویراکی آراسنده نغتولغان کچکنه اورونلردەدر.» دیو بیان ایتدکدن صوڭره بورونغی تاتار قلعەسینی، همده آنڭ یانینده بناء ایدلگان تومەن شهرینی اوزینڭ عصرینه چاقلی تومەن تاتارلرینڭ چیمکی، چیمکی-طورا [۳] دیوب آتادقلرینی نقل ایدەدر.

چینکی شهری طورا یلغەسی بویینه بناءایدیلدیکی سببلی، چینکی-طورا اسمی ایلەن آتالغان بولووی جائز ایسەده، لکن طورا سوزی بورونغی تاتار تلنده شهر معنیسنده بولغانلقدن، چینکی طورانڭ معنیسی چینکی شهری دیگان سوز بولووی بیگرەکده یاقین احتمالدر. طورا سوزینڭ شهر معنیسنده استعمال ایدیلووی بوندەغنه بولماینچه تاغیده باردر. تاتارلرنڭ بیچك-طورا، یاولی-طورا، قزل-طورا،

---

(۱) Опис. Сибир. Царства, Миллера, стр. 33.

(۲) Сибирская исторія, Фишера, стр. 92—93.

(۳) بو سوزلرنی میللیر هم آڭاردن کوچروب رادلوف جنابلری چیمکی-طرزنده ضبط ایتسەلرده لکن فیشیر چینکی دیو بیان ایتەدر. درستی شوشی چینکی صورتنده یازلمقی اولسه کیرك.

چوبار_طورا، قزم_طورا شهرلری بولغانلغی تاریخلرده مذکوردر. بولای بولغانده طورا سوزی یلغه اسمندن آلونماینچه، بالعکس یلغه‌نڭ اوز اسمی چینکی_طورا دیگانده‌گی طورا سوزندن آلونغانلغی معلوم بولماقده‌در. تایبوغا خان دوری تاتارلرنڭ بتون دنیاغه دهشت‌ویرگان زمانلری بولغانلغی اوچون آنڭ راحت عمر ایتکان بولوچیلغی طبیعی‌در.

۲
خواجه خان.

آناردن صوڭ سیبیر یورتنده‌خان‌لق ایتوچی‌تایبوغانڭ‌اوغلی خواجه خان بولوب تاریخلر مونڭ حقنده هیچ نرسه ذکر ایتمدکلری سببلی بزده اوزلکمزدن آنڭ خصوصنده بر نرسه‌ده دیه آلمیمز.

۳
مار خان.

خواجه‌دن صوڭ اوغلی مار خان اول تیکره‌لرده خانلق ایتکان. اوشبو مار قزان خان‌لرندن اوپاق خان‌نڭ سوگلیسی‌نی نکاحلانوب باشده‌رق ایکیسی دوست طورسه‌لرده، بارا طورغاچ اوپاق ایله مار آراسنده دشمانلق پیدا بولدیغی سببلی اوپاق خان، کیاووی اوستینه هیچده ایسکارتمه‌سدن هجوم ایتوب آنی قتل ایتکان. مارنڭ آبدور هم یابالاق اسملی اوغللرینی توتقون ایتوب، آنلرنی اوزی ایله برگه قزانغه آلوب کیتکان. بونلرنڭ قزانده نه کیفیتده عمر ایتدکلری‌خصوصنده تاریخ‌ده هیچ بر معلومات بولماینچه فقط ایکیسی‌نگده آنده اولگانلکلری‌گنه ذکر ایدیله‌در. مونه شوشی زماندن باشلاب چینکیدین شهری، آنارغه قاراغان طورا تابول، ایرتیش یلغه‌لری بویونده‌غی ولایتلر ایله برابر اوپاق خان طرفندن‌اداره‌ایدیله باشلاغان. قزان خان‌لری آراسنده اوپاق

اسملی خان بولمادیقندن بو واقعه‌گه درست ایتوب قاراو قییونراق بولسه‌ده لکن اول خان‌نڭ ڨولغه ایله یایق نهرلری آراسنده خانلق ایتوچی بر کچکنه خان بولووی ممکن‌در. واقعا بوایکی آراده بورونغی زمانلرده واق تویاك خان‌لر بولغالاغان. سیبیر روزنامه‌لرنده خان اسمینڭ هیچ بر تیکشرولمی لیاقت‌سز کشی‌لرگه‌ده ویرلدیکینی ملاحظه ایتکانده (١) اوپاق خان‌نڭ‌قزان خان‌لرندن بولمادیغی حالده، اول یاقه‌راق بولدیغی اوچون قزان خانی اسمی ایله یورتولووی بیك یاقین احتمالدر. اوپاق خان‌نڭ سیبیر یورتینه خواجه‌لق ایتووی بیك آز زمانغه بولوب صوڭندن اول‌سیبیر پادشاهلغینی یوغالتدیغی‌ایله‌برابر وجودینی‌هم غائب ایتمشدر.

٤

محمد خان.

چینکیدین شهری اوپاق طرفندن آلوندیغی زمان ئیلیگی توتقون ایدیلوب قزانغه یبارلگان آبدورنڭ محمد اسملی، یابالاق‌نڭ آنغیش اسملی اوغللری اوشانچلی تاتار توره‌لرینڭ برسی طرفندن قاچیریلوب قالدیرلغانلر ایدی. آنلر تیگی توره طرفندن خیلی یخشی تربیه‌ایدیلوب اوزلرینڭ کیم بالالری ایدیکلرینی بیك آچیق بیله‌لر ایدی. شونلقدن محمد بالغ بولغاچده اوزینڭ باباسی‌نڭ تحتینی ضبط ایتوب آنی قتل ایتکان اوپاق‌دن آچو آلو اوینه توشدی. تیکره سینه بایتاقغنه طرفدارلر جییوب قوّت حاصل ایتدکدن صوڭره، چینکی–طورا شهرنده طوروچی اوپاق اوستینه هجوم ایتوب آنی بتون یاقینلری ایله برابر محوایتدی. چینکی شهری هم محمد طرفندن ویران ایدلدی. شول واقعه‌دن صوڭ سیبیر پادشاهلغی قزانلیلرنڭ تحت اداره‌سندن چیغوب یاڠادن تایبوغا بالالرینڭ اداره‌سینه کیردی. طورا یلغه‌سی بویونده‌غی اورونلر، ایرتیش بویونده‌غی‌لردن کیفلیره‌ك بولسه‌لرده لکن قزانلیلرنڭ یاڠادن هجوم

(١) Сибирская исторія, Фишера, стр. 94.

احتماللری بولغانلقدن محمد خان چینکی-طوراده قالونی موافق کورماینچه دشماندن امین‌رهك صانالغان ایرتیش بویونه کوچونی موافق کوردی. چونکه چینکی شهری اوچ یاغندن تیره‌ن بویراکلر، دورتنچی یاغندن اور ایله چورمالغان بولغانلغی اوچون اوشانچلی کبك کورنسه‌ده، لکن تیگز یرده بولدیغی سببلی دشمان هجومندن تماما صاقلانوب‌بیته‌رگه موافق اورون توگل ایدی. شونلقدن محمد خان، باباللرینك بورونغی پایتختینی طاشلاب ایرتیش یلغه‌سی بوبینه کوچدی. اول آنده ایرتیش‌نك شرق یاغنده‌غی بویوك بر بورونغی پایتخت اوچون مصلحت کوروب آنی طاغ یاغندن اوَلگی‌دن‌ده آرتغراق ایتوب نغتدی. ایشته شوشی اورون سیبیر تاریخلرنده «ایسکر» اسمی ایله مشهور بولغان شهردر. بوشهر ایرتیش نهری‌نك اوڭ یاغنده بولوب حاضرگی تابولسکی شهرندن (۱٦) چاقرم یراقلقده یوغاری ایدی. بعض مؤرخلر ایسکر شهرینك شوشی محمد خان طرفندن بناء ایدلگانلگینی دعوا ایتسه‌لرده، لکن‌اول دعوالری اساس‌سز بولغانلغی اوچون بز آڭا اهمیت بیرمیمز. ایسکر سوزینك معنی‌سی ایسکی—اور بولغانلغینی، وشونك ایله برابر اول شهرگه شوشی اسمنك ایڭ اوَّل اوله‌رق محمدخان‌نك توابعلری طرفندن ویریلووینی ملاحظه ایتکانده آنده اوَّل‌دنوك بر شهر بولغان ایدیکینی تصدیق ایتمی ممکن توگلدر. دیمك که محمد خان طورا بویوندن کیلگاچ ایرتیش بویونده‌غی بر شهرنی ضبط ایتوب آڭا ایسکر دیو اسم ویرگان (۱) اما آنی بناء ایتمه‌گان.

۵

آنغیش خان.

محمد خان اولگاچ آتاسی برلن بر توغان‌نك اوغلی آنغیش پادشاه بولغان. بو آنغیش ئلیگی محمد ایله برابر اوپاق خان‌دن قاچیریلوب

(۱) کارامزین‌نك تاتارلر، آنلر طرفندن ایسکر آتالغان سیبیر شهرنی بناء ایتمه‌دیلر بلکه ضبط غنه ایتدیلر دیگانی‌ده بزنك مدعی‌مزنی اثبات ایته‌در.

قالدیرلغان ذاتدر. مونڭ آتاقلی اشلری بولمادیغندن، ویاخود بولوبده بیلگولی بولماغانلقدن مونڭ حقنده تاریخلرده، محمددن صوڭ، خان بولووندن باشقه هیچ بر خبر یوقدر.

٦

قاسم خان.

آنغیشدن صوڭ قاسم بن محمد سیبیر یورتنده خانلق ایتکان. اول اوزندن صوڭ بیکبولات هم یادکار اسملی ایکی اوغل قالدیروب بونلر هر ایکیسی سیبیرده پادشاهلق ایتکانلر. بیکبولات حقنده تاریخلرده باشقه‌چه خبرلر بولماسه‌ده، لکن یادکار حقنده خیلی خبرلر وار. شونلقدن بز آنی بیکبولاتدن آیروم اوله‌رق ذکر ایده‌چکمز.

٧

یادکار خان. (١)

یادکار خان سیبیرده پادشاهلق ایتکان یللرده بتون تاتار ئولکه‌لرنده‌گی مسلمانلر قان دریالرینه باطیریلوب، ئلله قایچاندن بیرلی خواجه بولوب کلدکلری دولتلرینی قوللرندن غائب ایتمکده‌لر ایدی. ١٥٥٢ نچی یلده قزان خانلغی روسلر طرفندن تماما محو ایدیلوب ایکونچی مرتبه وجودکه کیلماسدای حالگه قویلغان ایدی. نیچه‌عصرلر دوام ایدوب کیلگان خانلقنڭ بتووی اوستینه قزاننڭ آخرغی خانی بولغان یادکار خاننڭ چوقنووی اوزیگنه‌ده تاتار خانلغی ایله تاتار ملتی‌نڭ حالی قایده باروب چیقغانلغینی بیك آچیق آڭلاته آلالر ایدی.

(١) روس مؤرخلری بو خاننڭ اسمینی ,Етыгаръ, Етигеръ Едигеръ صورتلرنده ضبط ایتسه‌لرده بز آنی یادکار دیو یازدق. تاتار تاریخلرنده یادکار اسمی ایله ذکر ایدلگان قزاننڭ صوڭغی خانی‌نیده روسلرنڭ Едигеръ دیو ضبط ایتولرندن آنلرنڭ یادکار سوزینی یوغاریده یازیلغان شکللرده یازغانلقلری آڭلاشیله‌در.

قزان خانلغی، تاتار پادشاهلق‌لرینڭ یوره‌کی حکمنده بولغانلقدن، آنڭ محو ایدیلووی باشقه تاتار خانلقلرینگده بته‌چکلرینه اشارت ایدی. شوڭا کوره صالاڤیوف قزان‌نی آلو حقنده «شرقی یاوروپا تاریخنده قزان‌نی آلو، همده آنڭ یلغه‌لری قریینه تەری اوطورتلو بیك ظور اهمیتنی شاملدر.» «بوغیرتلر خریستیانلقنی مسلمانلقدن قوتقارو، همده وحشی‌لر (مسلمانلر) طرفندن طالانغان روس ئولکه‌لرینی صاقلاو اوچون قیلونغان نرسه‌لر ایدی(١).» دیدر. واقعا قزان کیتوونڭ بیك ظور اهمیتی بولوب آنڭ ایله برابر، بتون تاتار دنیاسی ویران ایدلدی. بو زمانلرده تاتارلر آراسنده الفت، محبت، طوغانلق، برلك کبك اخلاق حمیده‌لرنڭ هیچ برسی قالماینچه کوچوب کیتدکلری سببلی، آنلر اوز طوغانلرینڭ قانینه هم جانینه صوصاغان یورتقچلر بولوب ئورلگانلر ایدی. بوری، بورینڭ ایتینی آشامادیغی حالده بونلر دین هم قان قارنداشلرینڭ ایتلرینی آشاو ایله‌گنه قناعتلانماینچه، آنلرنڭ بتون سعادتلرینی بر شخصی فائده برابرینه صاتودن لذت آلالر ایدی. جای کونلرینڭ قزو قویاشی ایله اروب بته‌رگه باشلاغان قار کبك، آنلرده محو اولورغه نیت ایتدکلرندن، خلاف انسانیت واسلامیت بولغان هر اشنی قیلودن چیرکانمی‌لر ایدی. تاریخ اول اشلرنڭ اوخشاشینی اصلا کورماگان بولسه‌ده، لکن بونلر آڭا اول جنایت‌لرنی باشلاب کورساتودن هیچده اویالمی‌لر ایدی. روسلرنڭ اول دورده قیلغان ایشلرینڭ هر برسی ملت حسی، دین غیرتی ایله قیلونغان فائده‌لی ایشلر بولسه‌ده، بالعکس تاتارلرنڭ هر بر ایشی ایمانسزلق ایله‌وجدانسزلق سببلی قیلونغان ملی هم دینی جنایتلر(٢) ایدی. ١٥٥٥ نچی یلده ئلیگی یادکار خان، ایوان‌غه ایلچی‌لر یباروب آنی قزان هم آسترخان پادشاهلق‌لرینی

(١) Исторія Россіи, Соловьева, том. 6. Стр. 85.

(٢) اول چاقلرده تاتارلر آراسنده نه چاقلی نزاع‌لر بولغان ایکانچیلگینی بیلورگه تلاوچیلر تاتیشچیف تاریخی‌نڭ ٥ نچی جلدینه مراجعت ایتسونلر.

ضبط ایتووی ایله تبریك ایتکان. قزان تاریخنده اسمی قات قات ذکر ایدلگان شاه علی، قزان‌نی آلغان کوندوك ایوان غروزنینی تبریك ایتکان بولسه‌ده، یادکار خان اوچ یل تخلف ایتوب تبریك ایتدی. یادکار خان تبریك برلان‌گنه قالماینچه اوزینی هم بتون سیبیر یرینی قول آستینه آلوینی ایوان‌دن اوتنوب آنلرغه یاصاق صالووینی، همده شونلرنی جییار اوچون برکشی یباروینی اوتنگان. ایوان قبول‌ایتوب سیبیر خانی ایله، سیبیر یورتینی اوز قول آستینه آلغان. آنلرغه یاصاق صالورغه هم امر ایتکان. ایلچیلر یادکار خان هم بتون سیبیر یری اسمندن هر بر قارا کشی باشندن‌برر، کش (соболь) ایله‌برر تین ویرورگه عهد ایتدیلر. اول چاغنده سیبیرده (٣٠٧٠٠) کشی وارلغینی سویلادیلر. شوندن صوك ایوان غروزنی، دیمیتری قوروف اسملی کشی‌نی یاصاق جییارغه یباردی. ١٥٥٦ نچی یلنك نویابرنده قوروف ماسقاوغه قایتدی. آنك ایله برابر یادکار خاندن «بایاندا» اسملی ایلچی کیلوب ایوان‌غه یدی یوز کش تیریسی یاصاق کیتوردی. یادکار خان یاصاق‌نك آزلغینه سبب ایتوب اوزینك یرینی شیبان خانی یغما ایتدیکینی، همده بیك کوب کشی‌سینی اسیر آلوب کیتدیکی اوچون هیچ کمدن یاصاق جییارغه ممکن توگل‌لکینی کورساتدی. لکن قوروف آنگا خلاف اوله‌رق «یادکارخان‌غه یاصاق‌نی جییارغه ممکن ایدی. فقط اول اوزیگنه جیمادی» دیدکدن صوگره ایوان‌نك یاصاق‌نی تماملاب جیماغانغه آچووی کیلوب بایانداني بتون ایبرلرینی آلوب اوزینی یابوب قویارغه امر ایتدی. شوندن صوك ایوان‌یادکارغه یاگادن، دولت خواجه ایله صابانا (١) اسملی تاتار توره‌لرینی یارلیق ایله یباروب، آنلرغه هر اشنی باشقاروب قایتورغه قوشدی.

١٥٥٧ نچی‌یلنك‌سنتابرنده‌ایلچی‌لر سیبیردن قایتدیلر. آنلر ایله برگه،

---

(١) بو‌اسمنی روس مؤرخلری Сабаня طرزنده یازالر.

یادکار خان طرفندن یبارلگان ایشتیمور اسملی ایلچی اوزینك ایبداشلری ایله برابر ماسقاوغه کیلدیلر. اوزلری ایله برگه ۱۱٦۹ کش کیتوردیلر. آنلرنك ۱۰۰۰ ی یاصاق اوچون، ۱۰۰ ی یاصاقچی اوچون، ٦۹ ی ایسه تین اوچون ایدی (۱). بویولی یادکار خان ایلچیلری آرقلی خانلق بیلگورمه‌سی (۲) ایله بیلگولنگان یمین‌لی یارلیق یباروب، اوزینك ایوان‌غه صادق قالاچغینه همده بوندن صوك هر یلده یاصاق‌نی اوزوکسز تولاوچیلگینه عهد ایتدی. شونك سببلی ایوان بایاندانی خلاص ایتوب اوزینی کورورگه رخصت ایتکاچ آنی کیری سیبیرگه قایتاروب، آنك ایله برابر کیله‌چك یلغه یاصاق جییار اوچون تاتار توره‌لرینی هم یباردی.

یادکار خان‌نك روسیه قول آستینه کرودن مقصودی آزمو کوبمو آناردن یاردم کورمك، آغیر کونلرده آنك سایه‌سنده خلاص طابمق ایدی. لکن سیبیر یورتی‌نك روسیه‌دن یراقلغی سببلی دشمان هجومی وقتنده آڭا روسیه‌دن یاردم آلمق ممکن توگل ایدی. مونه شوشی یراقلق آنك دشمانلری کوڭلندن قورقونی آلوب، آنلرنی هر وقت سیبیر یورتینی آلو اویونده یورته‌در ایدی. یادکار خان اوزیده باشینه نه‌لر کیلاچگینی بیك آچیق بیله ایدی. بر وقت اول روس کشی‌لرندن بره‌وگه (۳) «مین حاضر یاصاق جییامن، سزنك پادشاهڭزغه ایلچی هم یباره‌من مینم اوچون ناچار وقتلر کیلوب یتدی. حاضرنده مین قیرغیز پادشاه‌سی ایله صوغوشامن. مینی قیرغیز پادشاه‌سی جیڭار. اول سیبیرگه پادشاه بولور! طبیعی سزنك اوچون هر برسی برابر سزگه اول هم یاصاق بیرور» دیگان.

شول چاقلرده ماسقاوغه سیبیر یورتندن اوچ ایلچی کیلگانلر.

---

(۱) بوکش‌لرنك صانینی صالاڤیوف ۱۱۰٦ غنه حساب ایتسه‌ده باشقه مؤرخلر ۱۱٦۹ دیو حساب ایته‌لر.

(۲) بیلگورمه: اثر، علامت، نشان، اماره، فهرست. لغت چغتای وترکی ص. ۹٤.

(۳) بوکشی‌نی نیبولسین Ивашка Поздѣевъ دیدی. ص. ۲٦۲.

آنلرنڭ برسی یادکار خان‌دن بولوب اسمی چیبی‌چین Чибичинъ ایکنچیسی مرتضی‌دن بولوب اسمی مامین شیخ، اوچنچیسی احمد گرای‌دن بولوب اسمی تاغ کین ایدی. مینم بیلومچه بونلرنڭ هر برسی اوزلرینڭ خانلری فائده‌سینه ایوان‌دن یاردم استارگه کیلگانلر ایدی. لکن ایلچی‌لرنڭ هیچ برسینه ایوان‌دن مرحمت بولماینچه، اوچوسیده ماسقاوده حبس ایدلدیلر. بونلرنی حبس ایتوگه یادکار خان‌نڭ یورتینی کوچومنڭ محاربه ایدووی سببلی سیبیر یورتندن ایوان‌غه یاصاق‌نڭ کیلمی طورووی سبب بولغان. نوغای توره‌لرندن بره‌و تاغ کین ایله مامین شیخ‌نڭ آزاد ایدلولرینی ایوان‌دن اوتنگان بولسه‌ده، لکن اول آنی قبول ایتمه‌گان. اما یادکار خان طرفندن کوندیرلگان ایلچی چیبی‌چین ایسه ١٥٦٣ نچی یلنڭ اون آلتنچی سنتابرنده آزاد ایدلگان[١]. آنڭ آزاد ایدیلووینه سبب یادکارنڭ کوچوم طرفندن مغلوب ایدیلوب، سیبیر پادشاهلغی‌نڭ کوچومگه کوچووی خبرینڭ ماسقاوغه ایرشووی بولورغه کیره‌ك. چونکه یادکار خان ایله کوچوم آراسنده خیلی زماندن بیرلی اوروش دوام ایتوب کلمکده ایدی. بوصوغوشلرده ایڭ صوڭندن یادکار خان مغلوب بولوب کوچوم غالب کیلگان. اول عسکری ایله ایسکرغه هجوم ایتوب آنی ضبط ایتکاچ، یادکار ایله بیکبولاتنی قتل ایتوب بتون سیبیر یورتینی اوزقول آستینه کرتکان. فقط بیکبولاتنڭ سیدآق اسملی اوغلی بخاراغه قاچوب ویاخود قاچیریلوب آتالرینڭ باشینه کیلگان بلالردن قوطولمغه موفق بولغان.

یادکار خان‌نڭ کوچوم طرفندن قتل ایدیلووینی وبناءً علیه سیبیر خانلغی‌نڭ تایبوغا اروغندن شیبان خان اولادینه کوچووینی صوڭغی روس مؤرخلری ١٥٦٣ نچی یلده دیو حساب ایته‌لر[٢]. غربی‌سیبیر

(١) Исторія Небольсина, 260.

(٢) Исторія Сибири, Андріевича, ч. 1, стр. 6.

Энциклоп, Брок. Ефр. т. 22, стр. 547, том. 58, стр. 797.

خانلغی‌نی تایبوغاغه چنگز خان بخارانی آلدیغی ١٢٢٠ نچی یلده ویرگان بولسه، اول چاغنده تایبوغا ایله آنڭ نسلندن کیلگان ذاتلرنڭ سیبیرده خانلق ایتولری ٣٤٣ سنه، اما وفات اولدیغی ١٢٢٧ نچی یلده ویرگان ایسه اول وقتده ٣٣٦ سنه بولمقـده‌در. نیچوك کنه بولسه‌ده سیبیر خانلغی‌نڭ مدتی ٣٤٣ سنه‌دن آرتق ٣٣٦ سنه‌دن کیم توگلدر.

تایبوغا نسلندن خانلق ایدوچیلر آنڭ اوزی ایله برابر (٧) ذاتدر. قزان خانی اوپاق‌نیده سیبیر خانندن صاناسه‌ق اول وقتده سیبیر خانلرینڭ صانی (٨) بوله‌چقدر. مجموع خانلق مدتی بولغان ٣٣٦ویاخود ٣٤٣ یللرنی (٨) خان‌نڭغنه عمرلری صیغدره آلولری خلاف عادت بولسه‌ده، یعنی بو (٣٠٠) دن آرتق یللرده ٨ گنه خان بولماسقه تیوش کبك کورنسه‌ده لکن تایبوغا اوروغندن کیلگان خانلرنڭ اوز آره نزاع‌سز اوله‌رق الفت ومحبت ایله عمر اوزدرقلرینی وشونڭ ایله برابر اول تیکره‌لرده‌گی طبیعت‌نڭ صحت‌که موافق بولغانلغینی ملاحظه ایتکانده هر برسی‌نڭ قارطایغنچه‌گه چاقلی عمر ایتوب، اوزون مدت خانلق ایتولری هیچده بعید توگلدر. میللیر جنابلری هم شول فکرنی قوّتلی‌در[1].

کوچوم خان سیبیر خان‌لرندن بولسه‌ده لکن تایبوغا اوروغندن بولمادیغی وشونڭ ایله برابر آنڭ آتاقلی اوروشلری روسلر ایله بولغانلغی اوچون بز آنی بو سیبیر خانلری آراسنده ذکر ایتمایینچه، روسلر حقنده یازیله‌چق باب‌لردن صوڭ یازونی موافق کوردك.

VI

روسلرنڭ سیبیر ایله بیلوشولری.

I

یوغرا هم روسلر.

آوروپای روسی‌نڭ شمال طرفلری ایله غربی سیبیریانڭ

(١) Опис. Сибир. Царст. Миллера, стр. 34.

بوز دیگـگزی قریلری بورونغیده یوغرا هم اوغرا اسملری ایله تسمیه ایدلدکلری کبی آندهغی خلقلرده شوشی اسم ایله تسمیه ایدلمشلردر.

صوڭغی زمانلرده سیبیر اسمی آستینه صیغدیریلوب یورتلگان بو ئولـکهنڭ بورونغی اسمی آنچق تاریخ صحیفهلرندهگنه قالدیغی کبی، مونده یاشاغان خلقلرنـگده اسملری تاریخ بیتلرندهگنه قالوب اوزلری تماما منقرض بولمشلردر. بو یېرلر شمالی روسلرغه بایتاقدن بیلـگولی بولوب آنلر شول یېرلرده طوروچیلر ایله کوبدن مناسبت پـیدا ایتمشلر ایدی.

خصوصیله نوڠغورود خلقلری قدیمگی زماندن بیرلی یوغرا یېری ایله بیلوش بولوب، آندهغی خلقلر برلن آلوش ویریش ایتهلر ایدی.

تاریخینی یازدیغمز سیبیر خانلغینڭ یوغرا ایله مناسبتی بولدیغی، همده روسلرنڭ اورال طاغندن بـاشلاب بحر محیط شرقیغه چاقـلی جایولـگان کیڭ ئولـکهلرنی ضبط ایتولرینه شوشی یوغرا یېرینی فتح ایتولری مقدمه بولوب چیقدیغی اوچون بز آز بولسهده اول یېردن بحث ایتوب کیتونی تیوشلی دیوب بیلامز.

روسلرنڭ یوغرا یېری آرقلی شرقغـه تابا باشلانغان پـارلاق فتوحاتلری خیلی تاتار هم فین خلقلرینڭ خانلقلرینی آقرنلاب محو ایته ایته باره طورغاچ محیط دیگـگزینه باروب چیقمشدر. شول محو ایدلـگان خانلقلرنڭ برسی، ئلیگی بز تاریخینی یازمقده بولدیغمز یادکار هم کوچوم خانلر پادشاهلق ایتکان سیبیر خانلغی ایدی. بو یېرلر ایله ایڭ اوّل بیلوشوچیلر نوڠغورود خلقلری بولغانلغی اوچون بز آنلرنڭ یوغرا ایله بولغان مناسبتلرینی اوّل ذکر ایتوب صوڭره ماسقاو پادشاهلغی ایله بولغان مناسبتلرینی ذکر ایتهچکمز.

نوڠغورود خلقی ایله یوغرا خلقینڭ آرالرنده بولغان معاملهلرنڭ طاتولری خصوصنده تاریخلرده کوب معلومات بولمادیغندن بز باشلاب بو ایکی خلقنڭ آراسنده بولغان صوغوشلردن باشلایهچقمز.

نوۋغورود خلق‌لری ۱۰۳۲ نچی یلده اورال طاغلرینه چاقلی کیلوب آنده‌غی یوغرا کشی‌لری ایله صوغوشدقدن صوکره مغلوب بولغانلر [۱]. مونه شوشی زماندن باشلاب نوۋغورودلیلرنڭ یوغرا ییرینه سفرلری یش یش کورنمکده‌در. بونلر آراسنده ایڭ مشهوری ۱۱۹۳ نچی یلده بولغانیدر. بو یلده نوۋغورودلیلر اوزلرینڭ یادری اسملی باشلقلری قول آستنده اورال طاغینڭ آرغی یاغنده‌غی یوغرالر اوستینه سفر ایتوب آنلرنڭ بر شهرلرینی ضبط ایتکانلر. ایکنچی شهرلرینی بش آطنه قامالاب توردقدن صوکره یوغرالرنڭ حیله‌لری ایله روس عسکرینڭ بیك کوبیسی هلاك ایدیلوب آزیغنه قاچوب قوتیلورغه موفق بولغانلر [۲].

۱۳ نچی عصردن باشلاب یوغرا ییری نوۋغورود ولایتلرندن صانالا باشلاسه‌ده، لکن اول نوۋغورودقه همانده نق باغلانماغان ایدی. شونلقدن هر وقتده یوغرا خلق‌لری آراسنده فتنه بولوب تورغالی ایدی. بو چاقلرده نوۋغورودلیلر یوغرالر اوستینه هجوم ایتوب قاراقلاسه‌لرده لکن آنلردن کوب فائده چیقمی ایدی. ۱۴۴۶ نچی یلده واسیلی هم میخایل اسملرنده‌گی باشلقلری (۳۰۰۰) عسکر برله یوغرا اوستینه سفر ایتوب باشده‌رق خیلی موفق بولسه‌لرده صوڭندن یوغرالرنڭ حیله‌سی ایله تاغیده تارمار ایدلگانلر. کوبده اوتمی نوۋغورود جمهوریتی ماسقاو پادشاه‌لغینه قوشولدیغی کبی یوغرا هم آنڭ ایله برابر ماسقاوغه تابع ایدلدی. بو چاقلرده ماسقاوده پادشاهلق ایتوچی ذات روسلرنڭ ایڭ بولدقلی پادشاه‌لرندن اوچنچی ایوان ایدی. شوشی ایوان یوغرا ییرینی ماسقاوغه نوۋغورود آرقیلی‌غنه تابع ایتمه‌ینجه اول اوزیده ۱۵٦۵ نچی یلده واسیلی اسقرابا ایله واسیلی یارمولایچ اسملی باشلق‌لرغه یوغرا یورتینی محاربه ایته‌رگه امر ایتکان [۳]. بونلر آنی محاربه ایتوب آلدن

(۱) Исторія російская, Татищева, том. 2. стр. 105.
(۲) Исторія россіи, Соловьева, том. 2, стр. 623.
(۳) Исторія россіи, Соловьева, том. 5. стр. 1422.

بیك كوب اسیر آلوب قایتدقلری ایله برابر یوغرانی ماسقاوغه هم تابع ایتکانلر.

۱۴۶۷نچی یلده وەتکەلیلردن ۱۲۰ کشی، پیرمیاق‌لر ایله برگه واغوللر اوستینه هجوم ایتوب آنلرنك آسیقا اسملی باشلقلرینی طوتقون ایتکانلر. بو هجوم‌لر روسلر طرفندن‌غنه بولماینچه قای چاغنده یوغرا یورتنده‌غی خلق‌لر طرفندن روسلر اوستینه هم یاصالالر ایدی.

واغوللر ۱٤٥٥نچی یلده اوزلرینك آسسان اسملی کنازلری قول آستنده اوله‌رق زیران‌لر اوستینه ایتکان هجوم‌لری وقتنده ویچودا یلغه‌سینه چاقلی کیلگانلر. ۱٤۸۱نچی یلده پیرم بیرینه قیلدقلری هجوملرنده ایسه چاردین‌غه یتکانلر.

اوچنچی ایوان دوری روس تاریخی‌نك ایك پارلاق زمانلری بولغانلقدن آنك بو کبك واق خلق‌لرنك بورچووینه توزوب طوره آلمایه‌چغی معلوم ایدی. ۱٤۸۳ نچی یلده ماسقاو پادشاهلغی فیئودر قوربسکی، صالتیق تراوین اسملی باشلقلری اداره‌سنده شوشی خلق‌لرنی باصار اوچون کوچلی عسکر سوق ایتدی. بونلر واغوللرنی پیلیم یلغه‌سینك تاماغنده اوچراتوب تارمار ایتکاچ آنلرنی روس قول آستینه کرورگه مجبور ایتدیلر. شوندن صوك روس عسکرلری طاودا یلغه‌سی بویونچه توبان تابا توشوب سیبیر یورتینه اوزدیلر. آندن ایرتیش بویونچه سفر ایدوب اوب یلغه‌سینه باروب چیقدیلر.

کناز قوربسکی‌نك بو سفری روسلر اوچون بیك خیرلی بولوب چیقدی. چونکه سیبیر کنازی لاتیق ایله یوغور کنازی پیتقی همده ایکی واغول توره‌سی روسلرغه تابع ایدیلوب مالدان اسملی یوغور کنازی ایسه اسیر ایدلدی. ۱٤۹۹نچی یلده یوغرا یرنده‌گی واغوللر اوستینه یاکادن عسکر یبارلدی. بو عسکرلر سیمیون قوربسکی، پیتر اوشاتی، ایوان زابالوتسکی‌لر قول آستنده بولوب

صانلری ٤٠٢٤ کشی‌دن عبارت ایدی [١]. آنلر بتون واغول یېرینی یوروب آنلرنڭ خیلی شهرلرینی آلغانلر. بایتاق کشی‌لرینی قیروب ونیچه باشلقلرینی اسیر ایتوب ١٥٠٠ نچی یلنڭ مارت آینده صاغ‌سلامت اوله‌رق ماسقاوغه قایتقانلر [٢]. اما سیبیر اسمی‌نڭ روس تاریخ‌لرنده قایو زماندن بیرلی استعمال ایدیلدیکی خصوصنده تورلیچه سوزلر وار. بعض مؤرخلر آنڭ ١٤٠٧ نچی یلدن بیرلی روس تاریخلرنده ذکر ایدیلدیکینی دعوا ایته‌لر. بونلر اوزلرینڭ مدعی‌لرینه روس روز نامه‌چیلرینڭ «طوقتامش خان ایدکو میرزا طرفندن سیبیر یېرنده قتل ایدلدی» دیگان سوزلرینی دلیل ایته‌لر. محترم تاتیشچف جنابلری هم طوقتامش‌نی ١٤٠٧ نچی یلده سیبیر یېرنده اوترلدی دیدر [٣]. لکن روس مؤرخ‌لرینڭ کوبره‌گی سیبیر اسمی‌نڭ روس تاریخ‌لرنده ایڭ اوّل ذکر ایدیلوینی ١٤٨٣ نچی یلده دیلر.

٢

استروغانف‌لر.

سیبیر تاریخنده بیك کوب اورون آلغان ذاتلرنڭ برسی هیچ شبهه‌سز استروغانف‌لردر. چونکه اورال آرغی یاغی‌نڭ روسیه‌غه چنلاب تابع بولووی روس خلق‌لرینڭ شمال شرقی طرفلرینه حرکتلرندن، همده روس‌سوداگیرلری اوزلرینك اوتراقلرینی اورال‌طاغینه یاقینلاشدردقدن صوڭغنه‌در.

مونه روس‌خلقی‌نڭ اول‌طرفلرغه بولغان شوشی حرکتلرنك، اوشانداق

(١) بو عسکرنڭ صانینی صالاڤیوف ٥٠٠٠، قایسی برلری ایسه ٤٠٠٠ ایتوب کورسه‌تکان بولسه‌لرده لکن میللیر جنابلری ٤٠٢٤ دیو ذکر ایتدیکی اوچون بز آنیقینی حق دیه قبول ایتدك.

(٢) Опис. сибир. царст. Миллера, стр. 52.

(٣) Истор. росс. Татищева, т. 4. стр. 430.

اول یاقلرنی تعمیر هم اسکان ایدوده استروغانفلرنڭ بیك ظور دخلی بولغانلغی اوچون، هر بر تاریخ یازوچی کشی آنلر خصوصنده سوز سویلاب کیدرگه تاریخ جهتندن مجبوردر.

ویتزیننڭ خبرینه بناءً استروغانفلرنڭ اوّلگی بابالری آلتون اوردادن روسیهغه کیلوب چوقونغان تاتار میرزاسیدر. بو اشکه تاتارلرنڭ بیك آچووی کیلوب روسلر ایله محاربه ایتارگه باشلاغانلر. روس کنازی تاتارلرغه قارشی بیك کوب عسکر ایله تیگی چوقونچقنی باش ایتوب یبارگان. لکن بختسزلگینه قارشی اول، تاتارلر قولینه اسیر توشوب آنی تاتارلر تیلم تیلم ایتوب طوراغاچ، بتون تنینی اشقیلاغانلر. آنڭ روسیهده قالغان یوکلی خاتونی اول اولگاچدن بر آز صوڭره بالا توغدیروب، اول بالانی آتاسینڭ شوندای بختسز ئولوم ایله ئولگانلگی اوچون «اشقیلانغان بالاسی» معنیسنده بولغان Строгановъ لقبی ایله‌یورو تکانلر. استروغانفلر اوزلرینڭ اوّلگی بابالرینی اسپریدون اسملی صاناب، آنی دیمیتری ذانسکوی زمانه‌سنده بولغان حسابلیلر. آنلرنڭ اوّلکی بابالرینی اسپریدون دیوب حساب ایتولری، آنڭ باشده تاتار میرزاسی بولووینه اصلا مناقض توگلدر. چونکه اسپریدون اسمی‌نڭ آنکا چوقوندقدن صوڭره ویرلگان بولووی بیك ممکندر. کارامزینلر بو خبرنی یالغانغه چیغاروروغه ماتاشسه‌لرده، لکن هوللاندییالی ویتزین جنابلری بیك اولوغ عالم وشونڭ ایله برابر کوب ییرلرنی توبچیلاب بیلگان آتاقلی سیاح بولغانلغی اوچون بز آنڭ خبرینه کارامزین نقدن آرتغراق اوشانابز. اسپریدون‌نڭ اوغلی قوزما، قوزمانقی لوقا، لوقانقی فیئودر، فیئودرنقی آنیقادی.

مونه استروغانفلرنڭ سیبیرگه مناسبتلری شوشی فیئودر اوغللری زمانه‌سندن باشلانه‌در. اوچنچی ایوان طرفندن نوغورود آلونغاچ آنده‌غی خلقلر تورلی طرفقه طارالغانلر. آنیقانڭ آتاسی فیئودر هم

شوشی چاقده نوۋغورودن كوچكان بولورغه تيوش. چونكه تيگی واقعه‌دن‌صوڭ استروغانف اسمی نوۋغورودده ذكر ايدلماينچه اوستيوغ ايله Сольвычегодскъ ده ذكر ايديله‌در. آنيقا ايله آنڭ ظور طوغانی شول طرفلرده ظور طوز كارخانه‌لری ياصاب شهرت تابقانلر. ١٥١٧ نچی يلنڭ ٩ نچی آپريلنده واسيلی ايوانويچ طرفندن فيئودرنڭ ظور اوغللری استيپان، اوسيپ، ۋولوديميرلرغه اوستيوغ اويازنده طوز كارخانه‌لری بناء ايتورگه‌رخصت ايدلگان. شول چاقلرده قاما بوينده Солекамскъ دن Чусовая يلغه‌سينه چاقلی بولغان اورونلر بوش طورديغی اوچون ١٥٥٨ نچی يلده گريگوری آنيقۋيچ شول اورونلرنی دورتنچی ايۋان‌دن اوزينه صوراغاچ، ايۋان ١٥٥٨ نچی يل ٤ نچی آپريلده‌غی يارليغی ايله اول ييرلرنی گريگوريگه باغشلاغان. گريگوری ايۋان‌دن اول ييرلرنی صوراووی ايله برابر نوغای كشی‌لرينڭ هجومندن صاقلانو اوچون آنده شهرلر بناء ايتوب طوبلر هم طوبچی‌لر طوتارغه‌ده رخصت صوراغان بولغان. ايۋان بونلرغه‌ده رخصت ايتكان[1]. شوندن ١٠ يل صوڭ آنيقانڭ ايكنچی اوغلی ياقف، ايۋان‌دن چوساوايا يلغه‌سينڭ بويلری‌ايله، آنڭ تاماغندن باشلاب قامانڭ توبه‌نينه طابا هر ايكی ياقدن ٢٠ شر چاقرم يیرلرنی صوراغان. آنده شهرلر بنا ايتورگه، همده طوبلر ايله طوبچی‌لر طوتارغه رخصت ايتووينی اوتنگان. ايۋان، ياقف‌نڭ تله‌گانينی قبول ايتوب، ١٥٦٨ نچی يلنڭ ٢٥ نچی مارتده‌غی يارليغی ايله آڭا صوراغان اورونلرينی بيرگان. ١٥٧٢ نچی يلغه چاقلی اول طرفلرده طنچلق دوام ايتوب كيلدی. لكن شوشی يلده ٤٠ لاب چيرمش، واتياق، باشقورد هم بوئينتس‌لر ايله برگه قاما بويينه كيلوب پيرم كشی‌لرينی، همده سوداگيرلرينی قيناب ئوترگانلر.

(١) ايۋان طرفندن گريگوريغه ويرلگان يارليق Грамота بيك اوزون بولغانلغی اوچون بز آنڭ كيركلی اورونلرينی‌غنه خلاصه ايتوب ترجمه ايتدك.

مونه شوشی خبر پیرم عسکر باشلغی بولغاقف ارقلی ماسقاوغه ایرشدیرلگاچ، ایڤان ۱۵۷۲ نچی یلنڭ ٦ نچی آوغوستنده استروغانف لرغه «مینم شوشی یارلیغم باروب یتکاچده سز بیك صاقلقده طورگز. بیك هیبت باشلق صایلاب آنڭ ایله برگه جیبارغه ممکن بولغان چاقلی تله‌گان قزاق‌لرنی جیبوب، آنلرنی تورلی قوراللر ایله قوراللاندیرگز. شولایوق بزگه صادق قالغان آستیاق‌لر ایله واغوللردن هم کشی‌لر جیبوگز. شونلر جیولغاچده بزگه خیانت ایتکان چیرمش، واتیاق، آستیاق، نوغای‌لر اوستینه محاربه ایتار اوچون یبارگز» دیو یارلیق یبارگان.

۱۵۷۳ نچی یلنڭ ایپولنده کوچوم خان‌نڭ قارنداشی محمد قل، عسکر ایله قاما بویینه کیلوب، پیرم‌گه قایدن بارورغه ممکن‌لکنی تیکشرگان. بیك کوب آستیاق‌لرنی قتل ایتوب، خاتونلری ایله بالالرینی اسیر ایتکان. ایڤان طرفندن قیرغیز [1] یورتینه یبارلگان ایلچی چابوقف ایله ایڤان خدمتنده بولغان تاتار توره‌لریده آنلر طرفندن اوترلگانلر. محمدقل استروغانف لرنڭ شهر چیکینه ۵ چاقرم قالغاچ کیری قایتوب کیتکان.

مونه شوشی واقعه خصوصنده استروغانف‌لر ایڤان‌غه خبر ایتکاچ، اوزلرینه تاخچی هم تابول، اوشانداق آڭا قییه طورغان یلغه‌لر بویونه قلعه‌لر بناء ایتوب شونده صاچی‌لر ایله طوبلر طوتارغه ایڤان‌دن تاغیه رخصت صوراغانلر. ۱۵۷٤ نچی یلنڭ ۳۰ نچی ماینده یازلغان یارلیغی ایله ایڤان آنلرغه بو یولیده شوشی صوراغان اورونلرینی باغشلاغان. ایڤان، یاقف ایله گریگوریغه، تله‌گان کشی‌لرنی آستیاق، واغول، یوغریچ، صاموئیدلر ایله برگه جیبوب، اوزینڭ یاللاغان قاراقلری ایله

---

(۱) کوچوم خان‌نڭ اصل وطنی قیرغیز صحراسی بولغانلغی اوچون آڭا یبارلگان ایلچی‌نی قیرغیز یورتینه یبارلگان دیوله‌در.

برابر سیبیر یورتینی محار به ایدرگه امر ایتکان. استروغانف‌لر ایڤان‌دن صوراب آلدقلری اورونلرده قلعه‌لر بناء ایدو ایله‌گنه قناعت‌لانمه‌ینچه شهرلر هم بناء ایتکانلر. بعض شهرلرنی بنا ایدر اوچون ایڤان‌دن خصوصی رخصت‌لرده آلغانلر. ۱۵۵۸ نچی یلنڭ ٤ نچی آپریلنده گریگوریغه ویرلگان یارلیق بویونچه آنلر قانقارا شهرینی صالغانلر. باره طورغاچ آنلرغه بو شهرگنه آز بولوب پادشاه‌دن ایکنچی شهر بناء ایدرگه رخصت صوراغانلر. ایڤان ۱۵٦٤ نچی یلنڭ ۲ نچی غنوارنده گریگوری اسمینه ویرلگان یارلیغی ایله استروغانف‌لرغه اول شهرنی بناء ایدرگه رخصت ایتدیکی سببلی آنلر آنی شوشی یلده بناءایتوب «کرگه‌دان» Кергеданъ دیوب تسمیه ایتکانلر.

۱۵۷۰ نچی یلده استروغانف‌لر قانقارا یاننده مناسطیر بناء ایتوب، آنگا شوشی شهر ایله آنڭ تیکره‌سنده بولغان اورون‌لرنی بیرگانلر. طوغریسی استروغانف‌لر تاما بویلری ایله اورال طاغی تیکره‌لرینی تعمیر ایتوب آنلرنی روسیه‌نڭ ایڭ بای ولایتلری صره‌سینه کرتکانلر.

روس مؤرخ‌لرینڭ کوبیسی (باشده صالاڤیوف ایله کارامزین‌لر بولدیغی حالده) «استروغانف‌لر ۱۵۷۹ نچی یلده یرماق‌نی ڤولغه بویوندن چاقروب کیتوردیلر. صوڭره آنی ۱۵۸۱ نچی یلده سیبیر یورتینی محار به ایدرگه یباردیلر». دیو دعوا ایتسه‌لرده لکن آنلرنڭ دعوالری اوشانچلی دلیل‌لر ایله ثابت بولمادیغندن وشونڭ ایله برابر سیبیر حقنده ایڭ اوشانچلی معلومات ویرگان میللیر، فیشیر کبک محقق تاریخ چیلرنڭ یازدقلرینه مخالف بولغانلقدن بز اول سوزلرنی حق دیه آلمیمز. حتی ایڤان طرفندن استروغانف‌لرغه ویرلگان یارلیق‌لرده‌غی شرط‌لرغه، استروغانف‌لرنڭ اول حرکت‌لری (یرماق‌نی قبول ایتولری) بتونلای

مناقض بولغانلقدن، آنلرنڭ یرماقنی چاقرولرینی هیچ بر وجه ایله احتمال طوتمیمز (١).

VII

قازاقلر - یرماق.

بز یوغاریده یادکار خان قولندن کوچومنڭ سیبیریا پادشاهلغینی ضبط ایتوب آنی قتل ایتدیکینی وبناءً علیه بتون سیبیر یورتینڭ پادشاهسی کوچوم خان بولوب قالدیغینی بیان ایتکان ایدك. کوچوم خان، اوزینڭ ضبط ایتدیکی سیبیر یورتنده بایتاق یللر خانلق ایدرگه موفق بولسهده لکن صوڭغی عمرنده آنڭ قولندن اول ییرلرنی یرماق تیموفییویچ اسملی دون قازاغی، اوزینڭ ایبداشلری ایله باروب ضبط ایتکان.

یرماق حقنده تفصیللاب سوز سویلار اوچون قازاقلرنڭ اول زمانلغی حاللری ایله بورونغی طورمشلرندن آز بولسهده بحث ایتوب کیتو تیوشلی بولغانلغی سببلی بز بو اورونده یرماق ترجمه حالینه کرشکانچهگه چاقلی، قازاقلر حقنده بر آز معلومات ویرونی تیوشلی دیوب بیلهمز.

قازاق سوزی ترکچه بولوب، آنڭ اصلی قاچقین معنیسنده بولغان قاچاق، قاچغاق کلمهلریدر (٢). اچکی روسیهدن قاچوب کیتکانلرگه، تاتار ئولکهلرینڭ چیگنده چاپغینلق ایتوب عمر اوزدرمقده بولدقلری

(١) استروغانفلرغه ویرلگان یارلیقلرنڭ هر برسنده „а воровъ имъ и боярскихъ людей бѣглыхъ съ животы и татей и разбойниковъ не называти, и никакихъ воровъ не держати, и отъ всякаго лиха беретчи“ عبارهلری مذکور بولغانلقدن استروغانفلر کبك پادشاهغه چن صادق ذاتلرنڭ یرماق کبك آتاقلی رازبوینیقنی چاقرو احتماللری بارمو؟ هیچ!

(٢) قاچاغ: فراری، قاچغین لغت چغتای وترکی ص. ٢١٤.
قازاقچی: خرسز، قطاع طریق، اوغری، راهزن، چپاول. لغت چغتای وترکی ص. ٢١٩.

اوچون تاتارلر طرفندن قازاق (قاچاق) اسمی ویرلگان کشی‌لر برلان کورشی بولوب آنلر ایله هروقت ایش کورورگه طوغری کیلگانلکی سببلی، روس قاچقین‌لریده تاتار سوزی بولغان قازاق اسمی ایله تسمیه ایدلگانلر (۱).

بورونغی Русь نڭ احوال جغرافیه‌سینه قاراغانده، روس ییرینڭ قریلرنده صوغوشچی قازاقلرنڭ بولوچیلغی طبیعی ایدی. چونکه روس، تورلی طرفندن چول ایله چورمالغان بولدیغی سببلی، اچده‌گی روسیه‌دن آنڭ چیکلرینه آرتق کشی‌لر ایله، آزغین طبیعت‌لیلرنڭ قاچوب کیده‌چکلری بیلگولی ایدی.

ماسقاو پادشاه‌لغنده، پادشاهلق‌نڭ قوّت حاصل ایتوب، بتون اشنی اوز قولینه آلووی وبناءً علیه اهالی‌نڭ بورونغیدن بیرلی فائده‌لنوب کیلدکلری حقوقلرینی یوغالتولری، یاصاق‌نڭ چیکدن طیش کوبایوب کیتووی سببلی خلق‌نڭ ییلکه‌لرینه بیك آغیر بولوب یوکلانولری، اوشانداق حریت‌لرینی یوغالتوب بایارلرغه قل ایدیله باشلاولری بارسیده خلقنی اورطه روسیه‌دن قاچیررغه سبب بوله‌لر ایدی. دیمککه روسیه‌نڭ احوال جغرافیه‌سی قازاقلق‌نڭ پیدا بولووینه مساعد بولدیغی کبی، آنڭ طورمشنده‌ده خلقنی قازاقلق‌غه مجبور ایته طورغان نرسه‌لر بیتارلك ایدی.

مونه شوشی قاچقین‌لردن، اوشانداق بعض بر سببلر اوچون اچکی روسیه‌ده طورورغه یاراتماینچه آنڭ چیك‌لرینه کوچکانلردن قازاق فرقه‌سی حاصل بولغان. بونلرنڭ بایتاغی‌سی ۱٦ نچی عصرنڭ ایکنچی یارتیسنده دون‌یلغه‌سی بویینه کیلوب اورناشقانلر ایدی. واقعده قاچقین‌لر کشی آرقاسنده‌غنه یاشارغه یاراتدقلرندن، دون بویونده‌غی قازاقلرده باشقه کشی‌لرنڭ طابقانلری ایله عمر اوزدیررغه یاراتوب، اوزغان

(۱) Курсъ русской исторіи, В. Ключевскаго, ч. III, стр. 130—132.

بارغاننی طالیلر ایدی. بونلر، دون‌یلغه‌سی بویونده‌غی طالاولری ایله‌گنه قناعت‌لانماینچه، آندن ڨولغه‌غه چغوب آنڭغی بخارا هم ایران ایلچی‌لرینی طالی باشلاغانلر. دون قازاقلری شولچاقلی آزغونلر ایدی‌که: آنلردن روس سوداگیرلری ایله، روسیه‌حکومتی‌نڭ کیمه‌لرینڭ صاغ قالمیلر ایدی.

۱۷ نچی عصرنڭ ابتدالرنده مالا روس قازاقلرینڭ ییگل کیمه‌لری قارا دیڭگزنڭ شمال هم غرب، حتی بعض وقت جنوب یاغنده‌غی تاتار، ترك شهرلرینی‌ده طالیلر ایدی. ۱٦ نچی عصرنڭ صوڭغی یارتی‌سنده زاپاروژسکی قازاقلری تشکیل ایدیلورگه باشلاغان زمانده دون‌قازاقلری ئلله قایچان نغوب تیره یاقده باصقونلق ایته‌لر ایدی.

ایڤان غروزنی قزان ایله آسترخان خانلق‌لرینی بترگاچ، اوزینڭ مملکتی‌نڭ چیگینی قاسپی دیڭگزینه چاقلی صوزوب صاچقان اجتهادینڭ تملی یمشلرینی آشی باشلادی. بورونغی‌ده بلغار مملکتینه کیلگان بخارا، ایران کروان‌لری حاضرنده روسیه‌غه کیله‌لر ایدی. دون بویونڭ نقلاب اورناشقان قاچقین‌لر اوچون بو کروان‌لر ایسابلامی کیلگان غنیمت ایدی. شونلقدن قازاقلر بو کروان‌لرنی اوزلری تیله‌گانچه طالیلر ایدی. ۱۵٤۹ نچی یلڭ نوغای میرزاسی یوسف، قازاقلرنڭ طالاوندن شکایت ایدوب ماسقاوغه یازو یبارگان. یوسف‌نڭ خطینه روس پادشاه‌سی: «اول قاچقین‌لر دونده بزنڭ رخصتمزدن باشقه طوره‌لر، بزدن قاچالر. بز، موندن ئولك هم نیچه مرتبه آنلرنی طوتار اوچون یباردك. لکن بزنڭ کشی‌لر آنلرنی طوته آلمادیلر. مونه حاضرنده آنلرنی طوتارغه تاغیده‌یباره‌مز. طوتولغانلرینی جزا قیلورمز. سز اوزگز طوته آلماس‌سزمو؟ طوتساگز بزگه یبارگز» دیوب جواب بیرگان. یوسف موندن صوڭده روس پادشاه‌سینه نیچه مرتبه قازاقلردن شکایت ایتوب یازغان. طوغریسی بو قازاقلر طرفندن یات ییر ایلچی‌لری ایله سوداگیرلرینه بیك کوب زیانلر یاصالغانلغی کبی، روس سوداگیرلری ایله روس حکومتینه‌ده

آنلردن شاقطی ضرر یاصاله‌ایدی. بو واقعه‌لر قازاقلرنڭ چن قاچقین بولوب، هیچ بر کشی‌نڭ خاطرینه رعایه قیلماغان ایدیکلرینی بیك آچیق آڭلاته‌لر. قازاقلر، یات خلق‌لرنی‌غنه‌توگل روس خلقینی هم طالاغانلقلری، حتی پادشاه ایبرلرینه چاقلی قول صوزغانلقلری اوچون روسیه حکومتی ۱۵۷۷ نچی یلنڭ ۱ نچی اوکتابرنده دون هم ۋولغه بویلرنده یول باصارلق ایتوب یوروچی شوشی قازاقلرنی باصار اوچون ایۋان موراشکین قول آستنده کوچلی عسکر یباردی. موراشکین قازاقلرنڭ خیلی‌سینی طوتوب ئولوم جزاسی ایله جزالادی. لکن کوبیسی قاچوب اوزلرینی ئولومدن قوتقارورغه موفق بولدی. شوشی قاچوب قوطولوچیلر آراسنده ئلیگی مشهور آتامان [1] یرماق تیموفییۋیچ هم بار ایدی. بونلر قاما یلغه‌سی بویونچه منوب، چوساوایا یلغه‌سینڭ تاماغینه یاقین استروغانف‌لر طرفندن بناء ایدیلگان کرگه‌دان شهرینه یتکانلر. اول چاقده قاما بویونده ماقسیم استروغانف طوره ایدی. بو ماقسیم یوغاریده ذکر ایدیلگان یاقف‌نڭ اوغلی، آنیقانڭ ایسه طورونی ایدی. قازاقلر بو اورونلرغه ۋواغه بویونده‌غی باصقین‌لقلری ایله کیلماگان بولسه‌لرده، لکن بتونلایوك یخشی کشی‌لر توگللر ایدی. شونلقدن قازاقلرنڭ طالاولرندن قورقو سببلی ماقسیم آنلرنی یخشی قبول ایته‌رگه مجبور بولدی[2].

(۱) آتامان سوزینی بعض روس اصلاۋارلرنده وینگرچه، فیلالوغ صاقالوف هم کرمیرلر طرفندن یازلغان اصلاۋارده نیمتس‌چه، مؤرخ نیبه‌لسین فلمنك‌چه کیمه باشلغی معنی‌سنده بولغان Wauer-man سوزندن آلونغان دیسه‌لرده بارسی‌نکده سوزلری یاڭلش‌در. آتامان سوزی خالص ترکچه بولوب آنڭ اصلی آتا ـ مان، آتا ـ من‌در. مان، من ایسه ترکی تلنده کشی دیگان سوز بولوب آتامان‌نڭ معنی‌سی آتا کشی، باش کشی دیمکدر.

(۲) Опис. Сибир. Цар. Миллера, стр. 75—76. Сибирская исторія, Фишера, стр. 114—115.

قازاقلرنڭ ۋواغەدن قاچقاچ، قاما بو يونچە منوب استروغانف لر اوطاری یانینه کیلولرنده مؤرخلر آراسنده اختلاف بولماسەده، لکن آنلرنڭ آنده استروغانف لر طرفندن چاقریلوب بارغانمو ویاخود چاقریلمی بارغانمو ایدکلری حقنده، اوشانداق استروغانف لرغه بارولری قاچقان بولوب، آنلرنڭ صانلری کوبمو بولغانلغی حقنده روس مؤرخلری آراسنده بیك ظور اختلاف بار. ایڭ مشهور مؤرخلردن کارامزین، صالاۋیوف وآنلرغه اوخشاشلی بیك کوب صوڭغی عالملر «قازاقلرغه ١٥٧٩ نچی یلنڭ ٦ نچی آپریلنده استروغانف لر طرفندن چاقریلوب خط کیلدیگی اوچون، آنلر ٥٤٠ کشی بولدقلری حالده قاما بویونچه یوغاری سفر ایتوب شولوق یلنڭ [1] ٢١ نچی ایيوننده استروغانف لرغه کیلدیلر. ١٥٨١ نچی یلغه چاقلی استروغانف لرده قالوب آنلرغه بیك کوب یاردم ایتدیلر. ١٥٨١ نچی یلنڭ ٢٢ نچی ایيولنده بیگبیلی میرزا قول آستنده استروغانف لر اوطارینه هجوم ایتکان ٦٨٠ واغولنی پریشان ایتوب بیگبیلی میرزانڭ اوزینی اسیر آلدیلر.

قازاقلر استروغانف لرده ایکی یلدن آرتق طوردقدن صوڭره ١٥٨١ نچی یلنڭ ١ نچی سنتابرنده، یانلرینه استروغانف لر تاغیده ٣٠٠ کشی بیروب نه باریسی ٨٤٠ کشی بولدقلری حالده آنلرنی سیبیریانی ضبط ایدر اوچون یبارگانلر» دیلر. بو مؤرخلرنڭ بویله دیولرینه سبب، یازیلووی قایچان، وکم طرفندن ایتکانلگی معلوم بولماغان Строгановская лѣтопись آتالغان روز نامەدر.

---

(١) صالاۋیوف تاریخنده قازاقلرنڭ استروغانف لرغه کیلولرینی ١٥٧١ نچی یلده دیوب کورساتلگان بولسەده لکن اول مطبعه خطاسی بولورغه کیرك.

بو روز نامه‌گه روس مؤرخ‌لرینك محقق‌لرندن [1] نیچه ذات نچار كوز ایله قارادقلری وشونك ایله برابر آنده‌غی سوزلر میللیر ایله فیشیر كبك چن مؤرخ‌لرنك سوزلرینه مناقض بولدیغی اوچون بز آكا حق دیوب قاری آلمیمز. میللیر ایله فیشیرنك فكرلرنچه ۋولغه بویونی یرماق ایله برابر طالاب یوروچی قازاقلرنك صانی ۷۰۰۰ بولوب، استروغانف‌لرغه كیلگانده ایسه ۶۰۰۰ بولغان. كارامزین ایله صالاۋیوف كبك متعصب روس مؤرخ‌لری یرماق‌نی بیك تیزگنه یول باصارلق‌دن چیغاروب، آكا ماطور توس بیره‌لر. اما میللیر ایله فیشیر آنی تیزگنه یول باصارلق‌دن چیغارماینچه، ۋولغه بویوندن قاماغه، قامادن چوساوایا یلغه‌سینه همانده یول باصار ایتوب سفر ایتدیره‌لر. سیبیریانی ضبط ایدرگه كیتكانده‌ده آنی ملی هم دینی حس‌لرنك هیچ برسندن خبردار توگل وحشی یول باصار بولدیغی حالده یباره‌لر. میللیر ایله فیشیر جنابلری ۱۸ نچی عصرده فنی اكتشفات اوچون سیبیریاغه یبارلگان экспедиціяلرده اشتراك ایتكانلر. بونلرنك اوّلگی‌سی آنده ۱۷۳۳ نچی یلدن ۱۷٤۳ نچی یلغه‌چاقلی‌طوروب، آنده‌غی آرخیف‌لرنك بارسینی تیكشروب، اوزینك مشهور سیبیر تاریخی‌نی یازغان. ایكنچی‌سی ایسه ۱۷۳۹ نچی یلدن ۱۷٤۹ نچی یلغه چاقلی سیبیر یاده تحقیقات ایله اوزدیرغان. آنلرنك هر ایكی‌سی آقادیمیا طرفندن یبارلگان بولغانلر. بو ایكی ذات مسئله‌گه بیك طوغری قاراب هر واقعه‌نی محاكمه قیلغانده روسلق تاتارلق، ویاخود مسلمانلق خرستیانلق مسئله‌لرینی قاطناشدرماینچه طوب طوغری، فنی جهت‌دن‌گنه قاراب حكم ایته‌لر. مونه شوشی سببلر، همده كارامزین ایله صالاۋیوف‌لرنك مأخذلری بیگوك اساسلی بولماغانلغی اوچون بز میللیر ایله فیشیرنك سوزلرینه آرتغراق اهمیت بیروب، قازاقلر حقنده آنلرنك یازغانلرینی قوّتله‌دیكمز كبی یرماق‌نك اوزی

---

(۱) بونلر Буцинскій ایله Небольсинъ جنابلری‌در.

هم سفری حقنده‌ده اول ایکی محقق‌نڭ یازغانلرینه آرتغراق اهمیت ویره‌چکمز. شونلقدن قازاقلرنڭ صانینی باشلرنڭ کارامزین ایله صالاڤیوف‌لر بولدیغی حالده صوڭغی روس مؤرخلری کورسه‌تکانچه ٥٤٠ دیمایئچه آنلر استروغانوف‌لرغه منگانده ٦ مڭ بولغان دیمز. (مڭ اشچی‌گه بر باشچی) قبیلندن شوشی ٦ مڭ قازاق‌غه باشلق ایدوچی ذات یرماق تیموفییڤیچ ایدی.

یرماق قازاق‌لرنڭ ایڭ اولوغ باشلغی بولوب، آناردن کچکنه‌رك تاغیده نیچه‌لب باشلق‌لر بار ایدی. دون قازاغی بولدیغی اوچون یرماق‌دن اوزینڭ ایبداشلری بولغان قازاقلر ایله برابر عمومی بحث ایتوب کیتدیکمز کبی، شوشی قازاق‌لرنڭ بولدقلی باشلق‌لری بولغانلغی اوچون بز آناردن آیروم اوله‌رق بحث ایتوب کیته‌رگه تیوشلی‌مز.

یرماق کیك‌سیبیر یورتینی تاتارلر قولندن آلوب روسیه‌غه‌بیروچی وبناء علیه طار روسیه‌نی کیڭ تاتار ییری برلن کیڭایتوچی بر کشی بولغانلقدن آڭا روسلر نه چاقلی اهمیت بیرسه‌لر، بزده شول چاقلی اهمیت بیرورگه، روس تاریخ‌لری آناردن نیچك بحث ایتسه‌لر، تاتار تاریخلریده شولای بحث ایته‌رگه تیوشلی‌لردر. مونه شونلرنی اعتبارغه آلوب بز آنڭ حقنده آیروچه بحث ایتمکچی بولامز.

VIII

یرماق.

وطنی-اسمی-یولباصارلغی-استروغانف‌لرغه بارووی-سیبیرباغه کیتووی-یاپانچی ایله محاربه‌سی-تومه‌نی آلووی-قوقوغای ایله کوروشووی-«طورا طاماغی» قایون یاری-قاراوول یاری محاربه‌لری-کیڭاش.

یرماق‌نڭ قای ییرلك ایدیکی حقنده تاریخلرده تورلیچه سوزلر بولسه‌ده لکن هیچ برسی اوشانورلق درجه‌ده اساسلی توگل‌لردر. قایسی‌لری آنڭ اصل وطنی قاما یلغه‌سی بویونده دیلر. بعض‌لر آنڭ

وطننی دون یلغەسی بویلرندە بولغان حساب ایتەلر. یرماقنڭ طوغان یری قایدە بولغانلغی خصوصندە تورلیچە فکرلر بولغانغە اوخشاشلی، آنڭ اسمی حقندەدە تورلیچە سوزلر بار. بعض مؤرخلر آنڭ چن اسمی واسیلی بولغان (١). صوڭرە قازاقلر ایلە جیولشوب ۋولغە بویلرندە یول باصارلق ایتوب یورگان زمانلردە ایبداشلری آنی آش پشروچی ایتوب بیلگولەگان بولغانلر. شونلقدن آڭا بورونغی تاتار تلندە قزان معنیسندە بولغان یرماق (٢) دیوب قوشام آد قویغانلر دیدیلر. چونکە یرماق اسمی پراۋوصلاۋنی اسملر آراسندە بولماغانلقدن، آنڭ چن اسم بولووینی درست کورمیلر. قایسیلری یرماقنڭ چن اسمی یرمولای بولوب، آنی بوزوب یرماق دیگانلر دیلر. کارامزین ایسە یرماق سوزینڭ Германъ دن آلونغانلغینی بیان ایتە. لکن بزنڭ بیلومزچە یرماقنڭ چن اسمی Ермилъ بولوب، شونی بوزوب یرماق دیگانلر. واقعدە هم یرماق اسمی کوچوم خانﻧﯽ جیکوب سیبیریانی آلوچینڭغنە اسمی بولماینچە اول اسم ایلە آناردن باشقە بیك کوب کشیلر آتالغانلر. حتی یرماقنڭ اوز یولداشلری آراسندە، نیچە قازاق یرماق اسمی ایلە آتالغان بولغانلر. آستیاق کنازلرندن بریسی چوقونغاچ Ермилъ آطالوب، آنیدە صوڭندن یرماق دیوب یوروتکانلر. یرمیل اسمی یرماق صورتندەگنە اوزگارتیلوب یورماینچە

---

(١) Историческое Обозрѣніе Сибири, Словцова, т. 1, стр. XXV.

Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 58.

(٢) بز تاتارچە هم ترکچە لغت کتابلرندن نە چاقلی تیکشرسەکدە یرماقسوزینڭ قزان معنیسندە استعمال ایدیلگانینی طابمادق مگر یارماقنڭ آلتون، کوموش، آقچە معنیلرندە استعمالی بار:

صاتار ایردی اوچ یارماقغە آنی آلور ایدی باریغە آش ونانی

راحت دل. صح. ٦٧.

Ермачишка, Ермачко, Ермачекъ شکل‌لرنده‌هم اوزگارتیلمکده‌در.

سیبیرياده کوب آوول وکوب اورونلر یرماق اسمی ایله آتالدقلری حالده، سیبیریانی آلوچی مشهور یرماق ایله هیچ بر مناسبت‌لری یوق‌در. مثلا تابولسك یاقیننده ماستاوایا یلغه‌سی قرییننده یرماقوا، اوشانداق پلوسکایا یلغه‌سی بویونده یرماچقوا آتالغان آوول‌لر بولغان. بو آوول‌لرنك بولای آتالولرینه سبب اوّلگی‌سینك یرماق آدلی، ایکنچی‌سینك یرماچوق اسملی کشی‌لر طرفندن بناء ایدیلولری بولغان. یرماق یرمولای اسمندن بوزولغان بولماسقه تیوش. چونکه یرمولای اسمی بوزولماغانده اوز کوینچه، بوزولغانده یرموشقه ویاخود یارمولقه شکل‌لرنده استعمال ایدیله‌در. تورینسك تاتارلرندن بریسی چوقونغاچ آدینی یرمولای دیوب قویولغان بولغان. آنك نیتسه نهری یاننده بولغان اوتراغی هم یرمولای ئولوشی دیوب آتالونغان.

سیبیرگه عائد کاغدلرنك هیچ برسنده یرمیل اسمی‌نك اوچراماوی، اول اسم‌نك سیبیرده یرماق هم یرماچوق اسملری ایله آلماشدیرلوب یورتولدیکی اوچون‌در. آڭلانادرکه یرماق اسمی قزان معنی‌سنده بولغان یرماق‌دن آلونماغانلغی کبی، گیرمن، یرمولای اسملرندن بوزولغان هم توگلدر.

روس‌لرنك بعض بر جرولرنده طوغریدن طوغری سیبیریانی کوچوم خان‌قولندن آلوچینی یرمیل دیوب آتالونغان(١). تاریخ کتابلری یرماق‌نك صوڭغی عمری حقنده تفصیل‌لاب خبر بیرسه‌لرده، لکن آنك اوّلگی عمری نیچوك اوتکانلگی خصوصنده هیچ بر نرسه ذکر ایتمیلر. چونکه اول شهرتلی آتانك بالاسی بولماغانلغی وشونك ایله برابر عمرینك اوّلگی یاغینی آتاقلی ایشلرده اوزدیرماغانلغی سببلی آنك اوّلگی

(١) اول جرولرنك بعض‌سنده «атаманомъ быть Ермилу Тимофеевичу» عبارەسی ذکر ایدلگان. ایکنچی‌سنده «говорилъ-то нашъ Ермилъ Тимофеевичъ» عبارەسی مذکوردر.

حاللرندن تاریخلرنڭ سکوت ایده‌چکلری معلومدر. یرماقنڭ وفات بولغان زمانی یلی هم کونی برلان ضبط ایدیلوبده آنڭ طوغان یلی قایسی‌نچی یل بولغان ایدیکی حقنده، اوشانداق عمرینڭ اوّلینی قایده و نیچوك اوزدیرغانلغی خصوصنده تاریخ کتابلرنده هیچ بر معلومات بولماوچیلغی، ایشته شوشی سببلر اوچوندر.

تاریخلر، یرماق اسمی‌نی ایڭ اوّل اوله‌رق آنڭ دون، ڤولغه هم بحر خزر بویلرنده طالاب یوردیکی زماندن باشلاب ذکر ایدرگه طوتونالر. بز یوغاریده قازاقلرنڭ دون هم ڤولغه بویلرنده یول باصارلق ایتدکلرینی، آنلردن یات ییر خلق‌لری امین بولمادیغی کبی روسیه‌نڭ توب خلق‌لری ایله پادشاهلق نرسه‌لریده امین بولماغانلق‌لرینی و بناءً علیه روسیه حکومتی آنلرنی باصار اوچون ١٥٧٧نچی یلنڭ ١ نچی اوکتابرنده موراشکین قوماندا‌سنده کوچلی عسکر سوق ایتوب قازاقلرنڭ خیلی‌سینی ئولوم جزاسی ایله جزالادیغینی، اما کوبیسی‌نڭ قاچوب قوتولدقلرینی، وشول قاچوچیلر آراسنده یرماق تیموفییڤیچ هم بواغانلغینی بیان ایتکان ایدك.

محقق (١) مؤرخلرنڭ بیانینه قاراغانده، یرماق روسیه حکومتی‌نڭ آنلرنی باصار اوچون عسکر یباروگه حاضرلندیکینی ایشتکاچده ١٥٧٧نچی یلنڭ ٢٨نچی آوغوست‌نده قاما بویونچه یوغاری طابا سفر ایتکان. دیمککه آنڭ قاچووی موراشکین عسکری ایله صوغوشوب جیکلدکدن صوڭره بولماینچه، بلکه اول کیلگانچه‌گه چاقلی نیچه آیلر مقدم بولغان. یرماق قاما بویونچه منوب استروغانوف‌لر اوطارینه کیلوب ییتکان. استروغانوف‌لر آنی طالاوندن قورقوب یخشی قبول ایتکانلر. اول آنده ١٥٧٧نچی یلنڭ آزاغی ایله ١٥٧٨نچی یلنڭ یازطیسندن آرتغینه چاقلی طورغان. یرماق استروغانوف‌لرده بولندیغی وقت آنلغی

(١) Опис. Сибир. Царст. Миллера, стр. 76—77.

خلق‌لر آرقلی سیبیر حقنده کوب نرسه‌لر ایشیدوب بیلورگه موفق بولدی. خصوصیله اوّلده سیبیرگه آو آولار اوچون سفر ایتکان زیران خلق‌لری آرقلی اول ییرلرگه عائد طوغری معلومات‌لر ایشدوب، آنگا چوساوایا یلغه‌سی برلان نیچك بارورغه ممکن ایکانچیلکنی آنگلادی. مونه شوشی خبرلر یرماقده اول ییرلرنی بتونلای ضبط ایتو ممکن بولماسه‌ده، لکن طالاو سببلی اول تیکره‌دن شاقطی بایلق حاصل ایدرگه ممکن ایکان دیگان اوینی طوغدیردی. ۱۵۷۸نچی یلنك جای‌نده یرماق چوساوایا یلغه‌سی ایله یوغاری طابا سیبیر یاغه سفر ایتدی.

یرماق‌نك باشنده سیبیریانی روسیه قول آستینه کرتمك اویی بولمادیغی کبی، آنارغه صوگندن اول ییرلرده اشلرگه طوغری کیلگان اولوغ اشلرنی باشقارو اویی هم یوق ایدی. آنك اویلاغان نرسه‌سی، فقط اول ییرلرنی طالاب طویوملق حاصل ایتمك ایدی.

یرماق‌نك بوسفرنده استروغانف‌لر اشتراك ایتمگان بولسه‌لرده، لکن آنك طالاوندن قورقدقلری سببلی اختیارلی اختیارسز یرماق‌نی صوغوش یاراقلری ایله بایوتدیلر. ماقسیم استروغانف قازاقلرغه اوز طرفندن کشی‌لر قوشوب یبارمادیگی کبی، آنلرنی اوزاتور اوچون یول باشچی‌لری هم بیرمگان. شونلقدن یرماق چوساوایا یلغه‌سی‌بویونچه بر کون سفر ایتکاچده آنگا صول یاقدن قییه طورغان صیلوا یلغه‌سینه کروب کیتکان. یرماق‌نك بو آداشووی ۱۵۷۸ نچی یلنك ۲۶نچی سنتابرنده بولغان دیلر. یرماق اوزینك آداشقانلغینی بیلماینچه هماننده صیلوا یلغه‌سی بویونچه یوغاری طابا حرکت ایتکان. اول اوزینك آداشقانلغینی بیك صوگنغه بیلدیکی وبناء علیه‌صیلوادن چوساوایا یلغه‌سینه کیری قایتورغه ممکن بولماغانلغی سببلی صیلوا یلغه‌سی بویونده‌قیشلارغه اویلاغان. آنده اوزینه قیشلاق یاصاب، تیره یاقده‌غی تاتارلرنك هجومندن امین بولسون اوچون آنی نغتدی. آنك قیشلادیغی اورننی

صوڭغی زمانلرغه چاقلی یرماق شهرچگی Ермаково городище دیوب آتیلر (۱) .

۳۰۰ قازاقنی تیره یاقده‌غی واغوللرنی طالار اوچون یباروب، آنلر بیك كوب نرسه آلوب قایتدیلر یرماق قیش‌نی شول اورونده اوزدیروب یاز باشنده چوساوایا یلغه‌سینه قایتور اوچون صیلوا بویونچه توبه‌ن حركت ایتدی. یولداشلرندن قایسی‌لری یرماقدن اوّلگی اورونلرنده قالورغه رخصت صوراغاچ، یرماق آنلرغه قالورغه رخصت ایتكان.

بو اورون اول یرلرده روسلر ایله اوتراق ایدیلگان اورونلرنڭ ایڭ اوّلگی‌سی بولدی. صیلوا بویونده قالوچیلر آز بولماغانلغی سببلی، یرماق اداره‌سنده اول چاقلرده ٥ مڭدن آرتق كشی یوق ایدی. قیش كوننده واغوللرنی طالار اوچون یبارلگان قازاقلر سیبیر یورتی حقنده بیك طوغری معلوماتلر حاصل ایتكانلر ایدی. آنلر، اول چاقلی یراق یرلرگه یتار قدر آشاملق‌لر بولماغان مدت‌ده سفر ایتارگه حاللرندن كیلماگانلگنی اوز كوزلری ایله كوروب بیلدكلری كبی، كیرك قدر صوغوش قوراللری بولماغاندن یات خلق‌لرنی محاربه ایتارگه ممكن توگل‌لكنی هم بیك آچیق ایتوب آڭلاغانلر ایدی.

آشاملق ایله صوغوش قوراللرینی استروغانف‌دن باشقه اورونده طابارغه ممكن بولماغانلغی اوچون، یرماق صیلوادن چقغاچ چوساوایا یلغه‌سینه منماینچه، كیری استروغانف‌قه قایتدی. بو چاقلی كوب كشی‌نی آشاملق هم صوغوش یاراقلری ایله قوراللاندیرو بیك آغیر بولغانلغی اوچون، طبیعی استروغانف اول ایشنی اوزینڭ بولدیرا آلماغانلغینی بیلدیردی. لكن صورالغان نرسه‌لری ویرلمگان‌ده قازاقلر استروغانف‌نڭ

(۱) Опис. Сибир. Царст. Миллера, стр. 79. Сибирская исторія, Фишера, стр. 117.

اوزینی هلاك قیله‌چقلرینی، اوشانداق ئولری ایله بار کبك اوتارلرینی خراب ایده‌چکلرینی آڭلاتقاچ، استروغانف اختیارسز آنلرغه صوغوش اسبابلری ایله آشاملق‌لر ویرورگه مجبور بولدی [1]. لکن اول، اگرده بارغان یرلرندن ییتارلك طویوملق برلان قایتورغه موفق بولسه‌لر اوزینڭ طوتقان چیغش‌لرینی تولایه‌چکلری حقنده قازاقلردن یازو ایله عهد آلدی. استروغانف، قورال‌سز قازاقلرنڭ هر برسینه ملطق بیردیکی ایله برابر آنلرغه اوچ طوب هم بیردی.

یرماق اوزینه کیرکلی نرسه‌لرنڭ هر برسینی حاضرلدکدن صوڭره ۱۵۷۹نچی یلنڭ ۱۲نچی ایبوننده یاڭادن سیبیریاغه سفر ایتدی. یولده تاغیل‌آداشوب‌یوقغه‌وقت‌ئه‌رم‌بواماسون‌اوچون‌یرماق، استروغانف‌لردن یول بیلوچی نیچه‌لب کشی آلدی. بیك کوب یاردم‌لر ایتکان ماقسیم استروغانف ایله صاولقلاشوب، اگرده الله آنلرغه تلاگان غنیمت‌لری ایله صاغ وسلامت قایتورغه نصیب ایتسه اوزینڭ آناردن آلوب کیتکان نرسه‌لرینی‌تولادیکی‌ایله‌برابر تاغیده‌باشقالاته‌متشکر بولاچغینی آڭلاتدی.

شول‌چاقده یرماق‌نڭ قاچووی هم‌ده‌استروغانف‌لردن آڭا بیرلگان یاردم حقنده ماسقاوغه خبر آلونوب بوخبر پادشاه‌غه ایشتولدی. ایڤان غروزنی ماقسیم استروغانف‌غه بیك آچولانوب ۱۵۸۲نچی یلنڭ ۱۶نچی نویابرنده، آنلرغه آچولی یارلیق یباردی. یرماق‌غه چوساوایا یلغه‌سنده سفر ایتو بیك آغیر بولدی. چونکه بردن یلغه‌نڭ صایلغی، ایکنچی‌لاب سفرنڭ صوغه قارشی بولغانلغی قیونلق اوستینه قیونلق بیره‌لر ایدی. آنارغه سفرون تیزرك اوزدیرراوچون، چوساڤایا یلغه‌سندن سیریبرانقه یلغه‌سینه کرورگه‌تیوشلی ایدی. چونکه‌آندن طورا یلغه‌سینه، [2] طورادن

(١) استروغانف طرفندن قازاقلرغه ویرلگان نرسه‌لرنڭ صانینی هم کوبمولگینی بیلورگه تلاوچیلر میللیر تاریخی‌نڭ ۸۱ نچی صحیفه‌سینه مراجعت ایتسونلر.

(٢) سیریبرانقه یلغه‌سی‌نڭ باشی طوراغه قییوچی تاغیل یلغه‌سی‌نڭ طارماقلرینه یاقین بولغانلغی اوچون برسندن ایکنچی‌سینه کوچو ییڭللر.

تابول‌غه، تابول‌دن ایسه ایرتیش‌قه چیغارغه ممکن ایدی. لکن یرماق‌نی اوزینك یول باشچی‌لری میژاۋایا اوتقه межевая утка آتالغان یلغه‌غه آلوب کردیلر. لکن اول‌یلغه سفر اوچون یاراقسز بولوب‌چقدی. یول باشچی‌لری کیمه‌برلان‌یورور اوچون آنی سیر یبرانقه‌دن اوڭغایلیراق دیوب اویلاغان بولسه‌لرده، لکن‌اول بتونلای‌صای بولوب کوروندی. شول سببلی یرماق، کیری قایتوب سفر اوچون موافق یلغه ازله‌رگه مجبور بولدی.

قازاقلر آرلی بیرلی یورگانده‌جای اوتوب کوز یاقینلاشقان ایدی. شونلقدن یرماق‌سیر یبرانقه‌دن‌چیغوب، آنارغه قوقوی یلغه‌سی قیه‌طورغان اورونده قیشلاق حاضرلاب آنی تورلی یاقدن نغتورغه امر ایتدی. شول اورون حاضرگه چاقلی یرماق شهرچگی Ермаково городище (1) دیوب تسمیه ایدیلمکده‌در. بو چاقلرده یرماق‌نڭ عسکری ٥ مڭدن ٣ مڭگه قالغان ایدی. بوکیموگه سبب، بردن اش آغیر بولدیغی سببلی قازاقلرنڭ قاچولری، ایکنچی‌لاب قازاقلر آراسنده‌غی رنجولردن آنلرنڭ ئولولری ایدی. اول تیکره‌لرده بیك کوب واغوللر ترکلك ایتکانلگی اوچون، آنلردن آشاملق ایبرلرینی حاصل ایتمك آغیر توگل ایدی. اول چاقلرده قازاقلر آزقغه محتاج بولدقلری سببلی، واغوللرنی یش یش زیارت‌ایته‌لر ایدی. آنلر، واغوللردن آشاملق نرسه‌لرینی طالاو ایله‌گنه قناعت‌لانماینچه، آنلرنڭ ملکنده بولغان بار کبك ایبرلرینی آلوب قایتالر ایدی. شونلقدن بیچاره واغوللر آچ یالانغاچ قالالر ایدی. شوشی وحشتلری سببلی یرماق ایله قازاقلر، اول یاق خلق‌لرنده محبتلی بولوب کورنمادیلر. آنلرنڭ یول باصارلقلری تیره یاقغه‌طارالوب اول تیکره‌ده‌گی خلق‌لرنڭ بارسیده قورقوغه توشدیلر.

---

(۱) Ермаково городище پیرم غو بیرناسنده نیچه طوغای‌نڭ اسمی‌در. مثلا قونغور اویازنده سیریبرانوی یلغه‌سند،، همده ڤیرخاتور اویازنده تاغیل یلغه‌سنده‌غی اورونلر یرماق طرفندن بناء ایدیلدکلری سببلی شولای تسمیه ایدیله‌لر.
Энц. Брок. Ефр. том. 22, стр. 673.

چاقر و لماغان بو قوناقلردن قوتولور اوچون اول طرفلردەغی واغوللر ایله تاتارلر برگەلشوب حرکت ایتەرگە قرار بیردیلر. قازاقلرنڭ بر ئلوشی تاغیل یلغەسینڭ آرغی یاغینه چیغوب، نیوا Нейва یلغەسینه چاقلی کیلگانلر ایدی. لکن اول یلغه بویونده ترکلك ایتوچی بر تاتار میرزاسی‌نڭ، تاتارهم واغوللردن مرکب عسکری ایله قازاقلر اوستینه هجوم ایتکانلگی سببلی، قازاقلر قاچارغه مجبور بولدیلر. آنلرنڭ قایسی‌لری تاتارلر طرفندن ئوتریلوب، بر آزی یرماق یانینه قایتوب واقعەدن خبر بیردیلر.

صوڭغی زمانلرده شوشی تاتار میرزاسی طورغان اورنغه شهرچك بناء ایدیلوب، آنی مورزینسکایا Мурзинская تسمیه ایدلگان(١).

یرماق قازاقلرینڭ تاتارلر برله ایك اوّلگی اوروشی شوشی اورونده بولدی. شول چاقلرده یرماق کیلەچك یاز باشنده نیچك سفر ایتارگه کیرکلگی حقنده اویلی ایدی. آنارغه اوزینڭ قیشلاغندن ١٠ چاقرم یراقلقده تاغیل یلغەسینه کونباتار یاغندن قییه طورغان بارانجا اسمنده یلغه بارلقنی آڭلاتدیلر. بارانجادان تاغیل‌غه، تاغیل‌دن طوراغه، طورادن ایسه تابول هم ایرتیش‌قه چیغلدقدن، اول یول یرماق اوچون ایك اوڭغایلی‌سی ایدی. قیشلاق ایله بارانجا آراسی بیك تیگوز بولغانلقدن نرسەلرنی طاشور اوچون هیچ بر مشقت چیگیلەچك توگل ایدی. واقعا قازاقلر هیچ بر مشقت‌سز نرسەلرینی آنده طاشودیلر. شونلقدن یرماق اوزلرینڭ کچکنه کیمەلرینی‌هم‌بارانجا یلغەسینه کیترورگه قوشدی. لکن آنلرنی طارتوب کیلو بیك آغیر بولغانلغی اوچون، یولده قالدیرورغه مجبور بولدیلر.

یاز باشی بولغاچ سیبیر یاغه سفر ایتووینی اویلاب عسکرینی

---

(١) Мурзинское پیرم غوبیرناسی، ۋیرخاتور اویازنده نیۋا نهری یاننده، ٦٤٤ یورتلی ٤٤١٢ اهالی‌سی بولغان بر آوول‌در.

Энцик. Брок. Ефр. т. 39, стр. 210.

کوزدن کیچوردی. بو وقت آنڭ عسکری کیموب نه باریسی ۱٦٣٦ کشی‌گنه قالغان ایدی. بو چاقلی کیموگه سبب قایسی‌لرینڭ یات خلق‌لر طرفندن ئوتریلولری، قایسی‌لرینڭ قاچولری، قایسی‌لرینڭ اوز ئولوملری ایله ئولولری‌ایدی. عسکرنی صاناب کوزدن کیچوردکدن، همده کیرك یاراق‌لرنی حاضرلدکدن صوڭره یلغه‌لر آچیلغاچده ۱۵۸۰ نچی یلنڭ ۱ نچی ماینده یرماق یاڭیدن سفر ایتدی. ژاراؤلا آتالغان کچکنه یلغه کون یاغندن بارانجا نهرینه قییه ایدی. شونڭ تاماغنده یرماق کچکنه صاللر یاصارغه امر ایتوب، شونلر اوستنده تاغیل یلغه‌سینه چاقلی یوزوب کیلدی. شوشی یلغه یاننده یراق سفرگه یاراقلی کیمه‌لر یاصادقلری سببلی، آنده نیچه آطنه‌لر اوزدرورغه طوغری کیلدی. یرماق صاقلق اوچون اول اوروننی نغتورغه امر ایتدی. شوشی اورون حاضرگه چاقلی خلق تلنده Ермаково городище اسمنده یورتیلوب بارانجا یلغه‌سندن ۳ چاقرم توبه‌ن، تاغیل نهرینڭ ایسه کونباتار یاغنده‌در.

قازاقلر اوچون تاغیل بویونده هیچ بر یات ایش بولمادی. یرماق شوشی یلغه بویونچه توبه‌ن طابا یوزوب، آندن طورا نهرینه چقدقدن صوڭره آنڭ بویونچه همانده سفر ایتدی. اول چاقلرده طورا یلغه‌سی قریبنده حاضرگی تورینسك شهری اورننده تاتار بکلرندن یاپانچی (۱) اسملی کشی طوره ایدی. اول تیکره‌ده‌گی تاتارلرغنه توگل، واغوللرده آنڭ قول آستنده ایدی. یاپانچی اوز اداره‌سنده بولغان کشی‌لردن جیارغه ممکن بولغان چاقلی عسکر جییوب، یرماق‌نی طورا بویونچه توبه‌ن یبارماس اوچون اوستینه هجوم ایتدی. مونه شوشی هجوم، تاتارلر طرفندن قازاقلرغه ایدلگان هجوملرنڭ برنچی‌سی بولوب حاضرگی

(۱) یاپانچی سوزی روس تاریخ‌لرنده تیگی تورەنڭ اسمی ایدیلوب یازلغان بولسه‌ده لکن اول سوز تورەنڭ اسمی بولماینچه آنچق قاراچی، میرزا، اوغلان اسملری قبیلندن درجه اسمی‌گنه بولورغه تیوش.

Усениново آوولی(۱) اورننده اجرا ایدلمش ایدی. لکن تاتارلر بو هجوملری ایله قازاقلرغه ظور ضرر کیتوره آلمادیلر. اول اوروندن باشلاب طورا یلغه‌سی شمال‌گه طابا بوریلوب آقدیغی سببلی، قازاقلر آندن ایلانکانچه‌گه چاقلی یاپانچی تیزگنه قوریدن طوغری یول ایله باروب آنلرغه ایکنچی مرتبه اوله‌رق هجوم‌ایتدی. چونکه آنڭ اوّلگی هجومی کوڭلی تلاگانچه بولوب چیقمادیغی اوچون، قازاقلرغه تاغی بر قات هجوم‌ایتونی آرزو ایته‌در ایدی. تیگی‌اورون یاپانچی‌نڭ‌تلاگانینی بولدیرور اوچون بیك موافق ایدی. لکن بو یولده قازاقلرغه کوڭلی تلاگانچه ضرر کیتوره آلمادی. چونکه یار قریندن آطولغان اوقلر، یلغه اورتاسنده‌غی قازاقلرغه ضرر تیکدیره آلمادیغی حالده، قازاقلرنڭ ملطق‌لری تاتارلرغه شاقطی‌غنه ضرر یاصیلر ایدی. حتی ملطق‌نڭ قوری طاوشی‌غنه‌ده تاتارلر ایله واغوللرنی قاچیرر اوچون یيته‌در ایدی.

یرماق یاپانچی‌نڭ بو هجومینه آچولانوب آناردن اوچ(۲) آلماق نیتی ایله، قازاقلرغه طوقتاب یاپانچی‌نڭ شهرچگینه هجوم ایتارگه صوڭره آنی طالاب بترگاچ اوت ایله یاندیروب کل ایته‌رگه امر ایتدی. تاتارلر جیگلدکلری سببلی قازاقلرغه مقاومت ایته آلمادیلر. شونلقدن قازاقلر یرماق‌نڭ قوشقانینی ییرینه یتکروده هیچ بر مشقت چیکمادیلر. طورا بویونده‌غی تاتار آووللرینڭ باشقه‌لریده قازاقلر طرفندن طالانوب طوزدیرلدیلر.

صوڭره یرماق طورا بویونچه سفر ایتوب آوغوستنڭ ۱ نچی کوننده چیمکی ویاخود تومه‌ن آتالغان(۳) تاتار شهرینه کیلوب یيتدی. تاتارلر

(۱) Усениново تابول غوبیرناسنده تورینسك اویازدنده آناردن ۱۷ چاقرم یراقلقده ۱۳۷۵ کشی‌لی بر آوولدر.

Энцик. Брок. Ефр. т. 68, стр. 956.

(۲) اوچ: ثار، نقم، مکافات. لغت چغتای و ترکی.

(۳) تومه‌نڭگی تاتارلر ایسکی قالانی همده حاضرگی تومه‌ن شهرینی چینکی ویاخود چینکی ـ طورا دیوب آتیلر. فیشیر ص. ۹۲.

ایله بیك آزغنه صوغوشدقدن صوڭره چیمکی شهرینی ضبط ایتدی. اول تیکره‌ده‌گی اورونلر بیك کوڭللی؛ اوشانداق آنده‌غی تاتارلر ایگون‌گه هم‌تورلوك‌گه بای بولغانلغی‌اوچون یرماق‌غه اول‌اورونلر بیك‌اوخشادی. شونلقدن اول آنده قیشلارغه نیت‌ایتدی. تورلی یاقغه قازاق فرقه‌لری یباروب تاتارلردن آشاملق نرسه‌لری ایله کیرك یاراقلرنی آلوب قایتورغه امر ایتدی. یبارلگان قازاقلرنڭ قایسی‌لری تابول یلغه‌سی بویونده‌غی «طارخان قالا» شهرینه چاقلی کیلدیلر. اول شهر کیلاچکن ترجمهٔ حالی یازیله‌چق کوچوم خان‌نڭ اداره‌سنده ایدی. طارخان سوزی بورونغی ترك تلنده [۱] عفو عمومی، آلوم صالومدن معاف، اولوغ خان‌غه یاصاق تولامایتچه آنچق صوغوش بولغانده‌غنه آنارغه یاردم ایتوچی توره معنی‌سنده استعمال ایدلگانلکدن، طارخان قالانڭ معنی‌سی آلغو وبیرگودن معاف، یاصاق تولامی طورغان آدم‌نڭ قالاسی دیمکدر.

طارخان اوزی یاصاق تولاماسه‌ده، لکن آنڭ قول آستنده‌غی کشی‌لر آز بولسه‌ده اولوغ خان‌غه یاصاق تولاگانلر.

قازاقلر کیلگان‌زمانده «طارخان‌قالا» شهرنده کوچوم‌خان‌غه تابع بر «طارخان» ترکلك ایتمکده ایدی. شول چاقلرده طارخان قالاغه، اول تیکره‌ده‌گی خلق‌لردن یاصاق جییار اوچون کوچوم خان طرفندن قوتوغای [۲] اسملی یاصاقچی یبارلگان بولغان. قازاقلر قوتوغاینی طوتوب تومه‌ن‌گه یرماق یانینه آلوب کیلگانلر. یرماق آنی بیك آچیق قبول‌ایتوب، آناردن کوچوم خان‌نڭ سلامتلگی اوشانداق اول یاقده‌غی حال احوال حقنده صوراشقاچ «مین اوزمده خان یانینه باروب آنی دوستچه زیارت قیلورغه اویلاغان ایدم. لکن صوڭغه قالدم. ایندی باره آلمیم کیلاچك یازده روسیه‌غه کیری قایتام» دیوب سویلاگان.

---

(۱) تارخان سوزینی بعض برروس لغتچی‌لری فارسیچه، بعض‌لری مانغولچه دیسه‌لرده اول سوزلر درست بولماسقه تیوش.

(۲) قوتوغای‌نڭ اصلی قوطلوغ آغای ویاخود قوت آغای بولورغه تیوش.

شول چاقده یرماق آتارغه ایك اوستا بیش قازاقغه قوتوغای آلدنده ملطق آتارغه قوشقان. عمرنده بر مرتبه اولسون ملطق کورماگان قوتوغای، آنارغه بیك عجب‌سنگان. صوڭره یرماق بیك کوب بولاکلر ایله آنی کیری سیبیرغه یباروب خاننك اوزینه، همده آنڭ خاتونلری ایله اوغوللرینه، حتی الوغراق میرزالرغه چاقلی سلام ایتورگه قوشقان.

یرماق‌نڭ بولای ایتودن مقصودی، کوچوم خان آنڭ حقنده هیچ نرسه بلمی طورسون، همده صوغوشقه حاضرلنماسون اوچون حیله قورو ایدی.

قوتوغای، قازاقلر قولندن قوطولغاچده، یاصاق جیونی طاشلاب تیزرك سیبیرگه سفر ایتدی. قایتقانده قازاقلر حقنده کورگانلرینی بارسونده یول بوینچه اوچراغانلرغه سویلی قایتدی. نیچوك قازاقلر آنی صیلاغانلر، آنلردن بش کشی کورونمی طورغان اوق برلان نیچوك آطقانلر، آنارغه نینداین بولاکلر بیرگانلر بارسنده سویلادی. ایسکر شهرینه قایتقاچده، خان یانینه کیلوب یرماق طرفندن آنارغه یبارلگان بولاکلرنی بیروب آنڭ سلامینی ایرشدردی؛ کورگانلرینك‌بارسنده بیك توبچیلاب بیان‌ایتدی. کوچوم خان یرماق طرفندن یبارلگان بولاکلرنی بیك آچیق برلان قبول ایتسه‌ده لکن یرماق‌دن شك‌که توشوب قایغورا باشلادی. یرماق‌نڭ «مین یاز باشنده کیری روسیه‌غه قایتام» دیگانینه اصلا اوشانمادی. ایشنك نه بولاچغینی توبچیلاب بیلور اوچون کوره‌زه‌لر چاقورتوب آنلرغه نه بولاچقنی بیلورگه قوشدی. کوره‌زه‌لر «شوشی ییرگه یرماق‌دن بیك ظور بلا، وقضالر کیلور» دیوب‌ایتدیلر. شوشی‌نی ایشتکاچده تورلی یاقغه خبرچیلر یباروب، قازاقلرغه قارشو طورور اوچون عسکر جیارغه امر ایتدی.

١٥٨١نچی یلنڭ یاز باشنده حیله‌کار یرماق عسکرینی ترتیب‌که صالوب مای‌نڭ ٩نچی کوننده تومه‌ن‌دن طورا یلغه‌سی بویونچه‌توبان‌طابا

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPHANESİ

سفر ایتدی. یرماق بو سفرنده بیگرك صاق بولوب آلدون هم آرتون اویلاب باراد‌ر ایدی. هم شولای ایتمی ممکن‌ده توگل ایدی. چونکه آلتی تاتار میرزاسی، اوزلرینك کشی‌لرینی جییوب برگه قوشولدقدن صوگره، طورا یلغه‌سی‌نك تابول یلغه‌سینه قییه طورغان اورننده یرماق‌نی صاغالاب طوره‌لر ایدی. بو میرزالرنك اوچیسی قاشقارا، وارواراء، مایتماس اسملی بولوب، صوگغی زمانغه چاقلی طورا هم تابول بویونداغی بعض بر تاتار آوولری شول اسملر ایله آتالغانلر.

یرماق ایله تاتار میرزالری آراسنده بیك قزو صوغوش باشلانوب، نیچه کونلر دوام ایتکان. بو صوغوشده قای چاغنده تاتارلر قازاقلرغه غلبه قیلدیغی کبی، ایکنچی وقت قازاقلر تاتارلرغه غلبه قیله‌لر ایدی. ایك صوگندن یرماق تاتارلرغه اوستون بولوب آنلرنك بیك کوبیسی‌نی قیردقدن صوگره چیکسز کوب طوبوملق (غنیمت مالی) آلدی. تاتارلردن آلونغان بو طوبوملق‌لر شول چاقلی کوب ایدی‌که: یرماق، آنلرنك بارسینی کیمه‌لرده آلوب بارورغه ممکن بولماغانلقدن قایسی‌سینی یبرگه کوموب قالدیرورغه مجبور بولدی. بوصوغوشدن صوك یرماق‌اداره‌سنك ۱۰۶۰ کشی‌گنه قالغان ایدی. شونلر برلان اول تابول‌بویونچه‌سفر ایتدی.

توبه‌نده‌رك تابول یلغه‌سی‌نك صول یاغنده توکه یار بولوب اول یار قایون آغاچلری برلان قاپلو بولغانلغی اوچون قایون یاری دیوب تسمیه ایدیله ایدی. ۸نچی ایبونده قازاقلرغه شوشی یار بویندن اوزارغه طوغری کیلگانلکدن، تاتارلر آنلرغه هجوم ایتدیلر. بو اورونده تاتارلر قازاقلرنی نیچه‌کون بورچوب طوتسه‌لرده، لکن صوگندن‌قازاقلر تاتارلرنی طارا‌تورغه موفق بولوب توبان طابا سفر ایتدیلر.

قازاقلر اوچون توبه‌نره‌ك طاغیده بیك قیون اورون بار ایدی. آنده تابول یلغه‌سی بیك طار بولوب اوك قرییی بیوك یار ایدی. کوچوم خان یلغه‌نك شول اورنینی آرقیلی تورقیلی تیمور چبقلر ایله

اوراتوب، قازاق کیمه‌لری اوتماسدی نغتورغه قوشدی. اول اورونغه علی‌شاه اسملی یاصاول قول آستنده بیك کوب عسکر یباروب قازاقلرنك کیلگانینی صاقلارغه، همده کیمه‌لری ئلیگی تیمور چبقلرغه کیلوب تره‌لگاچده اوستلرینه هجوم ایتارگه امر ایتدی.

ایيون‌نك ۲۹نچی کونده یرماق‌تیگی طار اورونغه کیلوب ییتدی. اول کیلگانده تابول یلغه‌سی تیمور چبقلر ایله اوراتیلوب یار قریینك تاتارلر آنی صاقلاب طوره‌لر ایدی. یرماق شول اورونغه کیلوب ییتکاچك تاتارلر آنارغه هجوم ایتدیلر. اوچ کون صوغوشقاندن صوك، نیچوك بولسه‌ده یرماق قاپقوندن قوطیلورغه موفق بولدی. تیمور چبقلر تاتارلر اوچون آنلر اویلاغانچه فائده‌لی بولوب چیقمادیلر. کوب کیمه‌لر کیلوب تره‌لگاچده چدی آلمی‌اوزولدیلر. تاتارلرنك یرماق‌نی‌صاغالاب‌طوردقلری شوشی اورون حاضرگه چاقلی „قاراوول یاری“ آتالوب آنك حاضرنده караульный яръ اسملی روس آوولی بار (۱).

یوغاریده سویلانگان صوغوشلر سببلی قازاقلر بیك آرغانلر ایدی. شونلقدن قایسی‌لرینك صوغوشدن اخلاصی قایتوب روسیه‌غه کیری قایتورغه اویلی‌لر ایدی. اوتکانده ذکر ایدلگان صوغوشلر، همده کیلاچکده تاتارلر طرفندن بولاچغی اویلانغان هجوملر قازاقلرنی‌شك‌که توشورگانلر ایدی. آنلرنك صانی کوندن کون آزایا بارغانلغی سببلی اوّلگی‌باتورچیلق‌لرینك‌کیمی‌باشلاغان‌ایدی. شونلقدن "طاودا" یلغه‌سینك تاماغینه ییتکاچده آنده بر آطنه طوروب «بزگه نه ایشلرگه کیرك یعنی روسیه‌غه قایتورغه‌مو؟ ئلله قایتماسقه‌مو؟» دیوب کیگاشورگه‌باشلادیلر.

کوچوم خان‌نك یرماق‌غه چنلاب اهمیت بیره باشلاوی مونه شوشی

---

(۱) Опис. Сибир. Цар. Миллера, стр. 91.
Сибирская исторія, Фишера, стр. 124.

زمانلردن باشلانغانلغی،(١) اوشانداق یرماق‌نڭ شول اورونـدن صوڭ قیلغان اشلری کوچوم خان حاللری ایله بیگرك نق قاطناشا باشلاغانلغی اوچون بز حاضرنده یرماق‌نی بر آزغه قالدیروب کوچوم خان حقنده سوز سویلامکچی بولامز.

IX

کوچوم خان

بز ٧ نچی‌باب‌نڭ آزاغنده کوچوم‌نڭ یادکار خان‌نی مغلوب ایتوب آنڭ قولندن سیبیریا پادشاهلغینی ضبط ایتدیکینی بیان ایتکان ایدك. VII نچی باب‌نڭ اوّل‌نده، «کوچوم خان اوزینڭ ضبط ایتدیکی سیبیر یورتنده بایتاق یللر خانلق ایدرگه موفق بولسه‌ده، لکن صوڭغی عمرنڭ آنڭ قولندن‌اول یپرلرنی یرماق تیموفییویچ‌اسملی دون قازاغی، اوزینڭ ایبداشلری ایله باروب ضبط ایتکان» دیگان ایدك.

بزنڭ مقصودمز کوچوم خان‌نی آیروم بر باب‌ده یازو بولغانلغی اوچون، بز آنی یوغاریده قصقه‌چه ذکر ایتو ایله کفایه‌لندك. همده آنی تفصیل‌لاب بیان ایته‌ر اوچون قازاقلر ایله یرماق‌نی یازوب کیتونی تیوشلی صاناغانلغمز سببلی، آنلرنی کوچوم‌دن اوّل آیروم بابلرده ذکر ایتدك.

آلتون اوردا خانلغینه تابع خلق‌لر آراسینه اسلام دینی طاراتوب، آنی نغتورغه طورشوچی اوزبك(٢) خان بولغانغه اوخشاشلی، سیبیر

(١) Опис. сибир. цар. Миллера, стр. 92.
Сибирская исторія, Фишера, стр. 124-125.
Исторія Россіи, Соловьева, т. 6, стр. 319.

(٢) اوزبك‌خان تاتار خانلرینڭ ایڭ آتاقلیسی بولوب ١٣١٣ نچی یلدن ١٣٤١ نچی یلغه چاقلی آلتون اورداده خانلق ایتمشدر. صالاڤیوف تاریخی ایله براقهائوز اینسقلوپیدیاسنڭ آنڭ وفاتینی ١٣٤٠ نچی یلڭ ایدوب کورسه‌تلـگان بولسه‌ده لـکن تاتیشچف هم شچرباتوف‌لر آنڭ وفاتینی ١٣٤١ نچی یلڭ دیلر. درستی ایشته شونسیدر.

خانلغینه تابع خلق‌لر آراسینه اسلام طاراتوچی هیچ شبهه‌سز کوچوم خان‌در. شونلقدن بزنڭ وجدانمز آنی بوغاریده ذکر ایدلگان سیبیر خانلری آراسنده ذکر ایتونی قبول ایتمادیکی کبی، یرماق ترجمهٔ حالینڭ قویروغنده ذکر ایتو ایله قناعت‌لنونی هم موافق کورمادی. کوچوم خان‌نڭ یادکارلر کبك حس‌سز بولماینچه مقدس اویلر صاحبی بولووی، اوزیگنه‌ده آنی آیروم باب‌ده یاد ایدونی تلیدر ایدی. مونه شوشی سببلر اوچون بز آنی اوزینگنه بر باب‌ده ذکر ایته‌مز.

I

کوچوم‌نڭ نسبی

ابوالغازی‌نڭ بیانینه کوره کوچومنڭ نسبی اون اوچنچی باباده چنگزگه باروب طوتاشه‌در. آنڭ یازغانلری فائده‌دن خالی بولماغانلغی اوچون بز آنی عباره‌سی ایله ذکر ایته‌مز «چنگز خان‌نڭ اوغلی جوجی خان، آنڭ اوغلی شیبان خان، آنڭ اوغلی بهادر خان، آنڭ اوغلی جوجی بوقا، آنڭ اوغلی باداقل، آنڭ اوغلی منکو تیمور، آنڭ اوغلی بیك قون‌دی اوغلان، آنڭ اوغلی علی اوغلان، آنڭ اوغلی حاجی محمد خان، آنڭ اوغلی محمودك خان، آنڭ اوغلی اپاق خان، آنڭ اوغلی‌ تولق خان، آنڭ اوغلی شمای سلطان، آنڭ اوغلی اوراز سلطان، آنڭ اوغلی بهادر سلطان. محمودك خان منکورنڭ اوغلی مرتضی‌خان، آنڭ اوغلی کوچوم خان». دیمککه کوچوم[1] خان مرتضی[2] اوغلی، مرتضی[3] محمودك اوغلی، محمودك[4] حاجی محمد اوغلی، حاجی محمد[5] علی اوغلی، علی[6] بیك‌قوندی اوغلی، بیك قوندی[7] منگو تیمور اوغلی، منگو تیمور[8] باداقول اوغلی. باداقول[9] جوجی بوقا اوغلی، جوجی بوقا[10] بهادر اوغلی، بهادر[11] شیبان اوغلی، شیبان[12] جوجی اوغلی، جوجی[13] چنگز اوغلی.

بو حقده مرجانی حضرتلری جوجی خان‌نڭ بشنچی اوغلی شیبان خان اولادندن دار الملك‌لری طوبل‌دن اون ایکی چاقرم مسافه‌ده

سبرو باسم آخر ایسکر نام قلعه ایدی. اوّللری حاجی محمد خان بن علی بن بیك قوندی اوغلان بن منکتیمور بن باداقول بن جوجی بوقا بن شیبان خان بن جوجی خان ثم ابنه محمودك خان ثم ابنه ابراهیم خان المعروف باباق خان. ثم ابنه تولق خواجه خان. ثم ابنه شمای خان. ثم ابنه اوراز خان. ثم ابنه بهادر خان. ثم ابن عم‌جده مرتضی خان بن ابراهیم خان ثم ابنه کوچوم خان» دیدی.

بزنك بیلومزچه مرجانی حضرتلرینك کوچوم حقنده باشقه یازغانلری بتونلایوك درست بولوب بتمادیکی کبی، آنك نسبی حقنده یازغان سوزلریده تماما درست توگل‌لردر. طیشقی یاقدن قاراغانده مرجانی سوزلری ابوالغاز ینقدن آز آیورمه‌لی کبك کورنسه‌لرده، لکن‌تو بچیلاب قاراغانده ایکی‌سینك آراسنده بیك زور آیورمه‌لر باردر. ابوالغازی سوزلرینك لفظینی هم روحینی روس تاریخ‌لرینك یازغانلری ایله تطبیق ایدرگه ممکن بولدیغی حالده، مرجانی سوزلرینك کوبیسی‌نی اصلا تطبیق ممکن توگلدر. ابوالغازی‌کوچومنك آتاسی مرتضی‌نی‌محمودك اوغلی دیوب حساب ایتدیکی حالده، مرجانی آنی ابراهیم خان اوغلی دیدر. اوّلگی‌سینك سوزینه قاراغانده مرتضی محمودك‌نك اوغلی‌بولوب ابراهیم ایله برتوغمه‌در. مرجانی سوزینه بناء ایسه مرتضی محمودك‌نك اوغلی بولماینچه ابراهیم اوغلی‌در. مرجانی طرفندن مرتضی‌نك آتاسی صانالغان ابراهیم محمودك‌نك اوغلی بولغان ابراهیم بولسه اول وقتده مرتضی محمودك‌نك اوغلینك اوغلی بولادر. مرجانی‌نك بو سوزلری نه چاقلی دومانلی ایسه «ثم ابن عم جده» دیگان سوزیده ظاهرنچه مطالعه ایتکانده اوچینه چیغولمی طورغان عباره‌در.

ترك خلقی‌نك نسبی‌نی بیلوده ابوالغازی‌غه هیچ کم تیگداش بولا آلماغانلغی اوچون، بز آنك یازغانلرینی حق دیو اعتقاد ایته‌مز. شونلقدن بز مرجانی دیگانچه کوچوم آتاسی مرتضی‌نك ابراهیم اوغلی

بولماینچه محمودك اوغلی بولووینی و بناء علیه ابراهیمنڭ مرتضی آتاسی بولماینچه آنچق آنڭ برلان بر توغمه ایدیکینی تصدیق ایتهمز.

میللیر (۱) جنابلری هم مرتضی‌نی محمودك اوغلی دیوب صانیدر. فقط اول محمودك ایله آپاق لقب‌لنگان ابراهیمنی بر توغمه صاناب آنلرنی حاجی محمد اوغل‌لری دییووی ایله یاڭلیشه‌در. چونکه ابراهیم محمودك ایله بر توغمه بولماینچه، اوّلگیسی صوڭغیسی‌نڭ اوغلیدر.

ابوالغازی تاریخی ایله روسچه تاریخلرده جوجی بوقا ایله شیبان خان آراسنده بهادر خان ذکر ایدلدیکی، یعنی جوجی بوقانی بهادر خان اوغلی صاناب، بهادرنی شیبان خان اوغلی صانالدیغی حالده، مرجانی تاریخنده (۲) جوجی بوقانی طوب طوغری شیبان خان اوغلی صانالمشدر. بز بو خصوصده‌ده تیگی‌لرنکینی طوغری صاناب جوجی بوقا ایله شیبان خان آراسنده بهادر خان بولغان دیمکچی بولامز.

II

کوچومنڭ اوّلگی وطنی.

آغیزلردن ایشیدیلوب تاریخلرغه یازلغان بعض بر روایتلر (۳) کوچومنڭ بخارالق بولووینی آڭلاتسه‌لرده لکن اول سوزلر درست توگللردر. کوچومنڭ توب اوتراغی هیچ شبهه‌سز قیرغیز صحراسی‌در. روس تاریخلرنده کوچومنڭ بخارالق‌مو ویاخود صحرالق‌مو ایدیکی خصوصنده، خصوصی بابلر بولونماسه‌ده لکن سوز آراسنده یازیلوب کیتکان بیك کوب جمله‌لر آنڭ قیرغیز ییرلك بولووینی بیك آچیق آڭلاته‌لر.

کوچومنڭ وطنی قیرغیز صحراسی بولغانلغینی بیان ایتکان روس

---

(۱) Опис. Сибир. Цар. Миллера, стр. 41.

(۲) مستفاد الاخبار، جلد ۱. ص. ۱۵۶.

(۳) Опис. сибир. царства, Миллера, стр. 40.

تاریخلرینڭ سوزلرینی یازغانچەغە چاقلی، بز بو اورونده ابوالغازی تاریخندن بعض بر نرسەلر یازوب کیتونی تیوشلی دیوب بیلەمز.

بز یوغاریده کوچومنڭ شیبان خان اولادندن بولغانلغینی بیان ایتکان ایدك. مونه شوشی شیبان جوجی خاننڭ بشنچی اوغلی بولوب مشهور باتوخاننڭ ئونیسی (یعنی کچوك برادری) در. کوچوم خان شیبان اوروغندن بولغانلغی سببلی شیباننڭ اوتراغی قایده بولغانلغینی بیلو بزنڭ مسئلەنی اساسلی صورتده حل ایدر اوچون بیك کیرکلیدر. شونلقدن بز اول حقده ابوالغازینڭ یازغانلرینی ذکر ایتونی تیوشلی صانیمز.

ابوالغازی ایته: «صوڭره (باتو خان شیبانغه) ایتدیکه اوطورغان یورتڭ آغام الچن ایلان مینم آرامده بولسون. یازلقده ارغز، اور، ایلاك تا اورال طاغلرینەچه جایقنڭ کون توغوش طرفینی یایلاغل. قیش بولغانده ارا قوم—قارا قوم وصیر صوینڭ بویی، جوصوینڭ آیاغی، صاری صونڭ آیاغینی قیشلاغل تیدی». دیمککه کوچومنڭ یراق باباسی بولغان شیباننڭ یایلاغی قیرغیز صحراسنده بولغان، شیباننڭ اوغلی بهادر، آنڭ اوغلی جوجی بوقا، آنڭ اوغلی باداقل، آنڭ اوغلی منگو تیمور هم شوشی اورونلرده خانلق ایتکانلر. منگو تیموردن صوڭ خانلق، اوغلی فولادغه قالوب مونه شوشی فولاد خان کوچومنڭ دورتنچی باباسی بولغان بیكقوندی ایله بر توغمەدر. فولاددن صوڭ آنڭ خان بولغان بالالری جایق، صیردریا بویلرنده همانده کوچمان بولوب یورگانلر.

بزنڭ بو یازغانلرمز کوچومنڭ اوز وطنی قیرغیز صحراسی بولغانلغینی آچیق ایتوب آڭلاتماسەلرده، لکن بیكقوندیدن یوغاریغی بابالرینڭ اول یرلرده ترکلك ایتکان ایدکلرینی بیك آچیق ایتوب بیلدیرەلر. بیكقوندی ایله بر توغمه فولاد خاننڭ بالالری خان بولدقلری حالده، همانده تیگی اورونلرده کوچمان بولوب یوردکارندن،

خان بولا آلمی قالغان بیك قوندی بالالرینڭ قیرغیز صحراسنده کوچوب یورگان بولوچیلق‌لری صراخة بولماسه‌ده ضمنا ثابت‌در. مینم بیلوومچه کوچوم بابالری بولغان بیك‌قوندی، علی اوغلان، حاجی محمد، محمودك‌لر حقنده تاریخ‌لرده معلومات بولماوچیلغی آنلرنڭ آتاقلی خان بولماینچه آنچق نیچه قبیله‌لر باشلغی کچکنه خانچق‌لر بولولرندن‌در.

شمدی بز بو خصوصده ابوالغازی تاریخنده یازلغان، همده آناردن آکلاشلغان سوزلر ایله قناعت‌لانوب اول حقده روس تاریخ‌لرنده یازلغان سوزلرگه نقل کلام قیلیق. صاووا یسیپف اوزینڭ ۱۶۳۶نچی یلده یعنی کوچوم‌نڭ روسلر طرفندن ایك صوڭغی جیگلوندن ۳۸ یل صوڭغنه یازدیغی روز نامه‌سنده (۱) «قازاق اورداسندن مرتضی اوغلی کوچوم اوزینڭ بیك کوب عسکری کشی‌لری ایله سیبیر شهری یانینه کیلوب آنی آلدقدن صوڭره یادکار ایله بیکبولادنی ئوتروب‌اوزی بتون سیبیر یورتینه پادشاه بولدی. اول اوزینه بیك کوب خلق‌لرنی قاراتدی. الله آنڭ پادشاهلغینی ویران ایتوب پراواصلاونی خرستیانلرغه ویرگانچه‌گه چاقلی کوچوم پادشاه سیبیرده بیك کوب یللر ایرکونلك هم طنچلق ایله عمر اوزدیروب کوب خلق‌لردن یاصاق جیدی» دیدر. یسیپف‌نڭ بو سوزی کوچوم خان‌نڭ قازاق اورداسندن ایدیکینی قطعی صورتده بیلدیره‌در.

۱۵۷۰نچی یل‌غه چاقلی پیرم‌ده عسکر باشلغی بولوب طورغان کناز نیکیتا رامادانوفسکی زمانه‌سنده پیرم کشی‌لرندن اوچ کشی‌نی سیبیرلیلر آلوب کیتکانلر. شوشی اوچ‌نڭ بریسی ایواشقا پازدییف اسملی کشی بولغان. اول یادکار خان ایله کوریشوب، یادکار آگا «مین حاضرنده قازاق خانی ایله صوغوشامن اول مینی جیگار. هم سیبیرگه

---

(۱) بو روز نامه‌نڭ اسمی О взятіи Сибирской земли بولوب سیبیرگه عائد روز نامه‌لرنڭ ایڭ بورونغی‌سیدر.

اوطورر. یعنی پادشاه بولور دیگان (١). ١٥٥٦ نچی یلده یادکار خان ایوان‌غه ایلچی ایله یاصاق یبارگانده «مینم اوستیمه شیبان خانی یعنی شیبان اوروغندن بولغان خان هجوم‌ایتدی» دیوب شکایت‌ایتکان (٢). یادکارنڭ قازاق خانی همده شیبان خانی دیوب ذکر ایتدیکی ذات هیچ شبهه‌سز کوچوم خان‌در (٣).

کوچومنڭ یاقینی (بر روایتکه قاراغانده حتی اوغلی) محمد قول روسلر طرفندن طوتقون‌ایدیلوب روسیه‌غه یبارلگاچ اول اوزینی روس خدمتنده بولندیغی وقت Алтауловичъ دیوب لقب‌لگان. نیبولسین شوشی آلتی—آوول اسمینی آرال کولی تیکره‌لرنڭ کوچوب یوروچی قبیله اسمی صاناب، اول قبیله‌نڭ بخارا هم خیوه ایله مناسبتی باردر دیدی. مینم بیلوومچه کوچومنڭ بخارالق بولووینی دعوا ایتکان کشی‌لر آنڭ شوشی مناسبتلری جهتندن آنی بخارالق دیوب صاناغان بولورغه کیرك. بو حقده میلـلیر جنابلری «یادکار ایله بیـکبولاد اداره ایتکان وقتده ایرتیش‌غه قازاق اورداسندن مرتضی اوغلی کوچوم اسملی خان عسکر ایله کیلوب سیبیر شهرینی ضبط ایتدی. بو قارنداش‌لرنڭ هرایکیسی‌نی ئوتروب بتون ییرنی اوز قول آستینه آلدی» دیدر.

فیشیر جنابلری هم «سیبیرده تابولسك، تومه‌ن، تورینسك، تارا، طوم شهرلرنده بیك کوب بخارا فامیلیه‌لری باردر. بعض‌لر آنلرنی کوچوم ایله برابر کیلگان دیو گمان ایته‌لر. لکن کوچوم بخارالق

(١) Небольсинъ, 264.

(٢) Опис. Сибир. цар. ´миллера, стр. 41—58.

(٣) ١٥٦٩ نچی یلده ایوان‌غه یبارگان یارلیغنده کوچوم خان «مین براو ایله صوغوشدم. ایندی حاضرنده اول دشماننی مین جیگدم» دیگان. کوچومنڭ جیگدیکی شوشی دشمان یادکار خان‌در.

بولماینچه جایق ایله صیرت نهرلری (١) آراسنده بولغان چول قازاغیدر»
دیدر. بزنك ذکر ایتدکیمز بو سوزلر کوچومنك وطنی قازاق اوردا‌سی
= قیرغیز چولی بولغانلغینی قطعی صورتده بیلدیره‌لر.

III

کوچومنك خانلغی.

بز یوغاریده کوچومنك یادکار خاننی خفالادیغینی وشول خصوصده یادکار خان ایوانغه «مینی شیبان خانچغی محاربه ایتدی» دیوب شکایت ایتدیکینی قصقه‌چه یازوب کیتکان ایدك. کوچومنك یادکارنی خفالی باشلاوی (٢) ١٥٥٦ نچی یلدن‌ویاخود آندن‌ده اوّلیرك باشلانغان‌بولسه‌ده لکن اول آنی تماما مغلوب ایتار اوچون تاغیده بایتاق یللر کوچ صرف ایتارگه مجبور بولغان. یادکار خان اوزینك ایلچی‌سی بایاندا آرقیلی ایوان‌غه «مینی شیبان خانچغی محاربه ایتدی. بیك کوب کشی‌لرنی اسیر آلدی» دیوب عرض قیلغان بولسه‌ده، لکن همانده کوچوم طرفندن مغلوب ایدیلوب بتمگان ایدی. چونکه ١٥٥٧ نچی یلده یادکار طرفندن ماسقاوغه ایلچی‌لر کیلوب آنلرنك یاصاق کیترولری یادکارنك کوچوم طرفندن تماما مغلوب ایدلماگانلکینی بیك آچیق ایتوب بیلدیره‌لر.

بورونغیرق روس تاریخ‌لرنده کوچومنك یادکارنی ایك صوڭغی مغلوب ایتووی قایسی یلده بولغانلغی خصوصنده آچیق خبرلر بولماسه‌لرده لکن صوڭغیرق مؤرخ‌لر اول واقعه‌نی ١٥٦٣ نچی یلده بولغان دیوبیان

(١) صیرت اسملی نهر بولماینچه آنچق اول اسمده طاغلرغنه بولدیغندن صیرت، سوزی مطبعه خطاسی اوله‌رق صیر یعنی صیر دریا اورنینه باصلغان بولورغه تیوش.

(٢) بو واقعه‌نی تاتیشچیف جنابلری ١٥٥٧ نچی دیوب کورساتسه‌ده (ج. ٥. ص. ٤٥٤) لکن اول، یللرنك باشینی خلقت آدم‌دن حسابلانغان سنتابردن صانادیغی اوچون آنك ١٥٥٧ سنه‌سی ١٥٥٦ نچی یلغه طوغری کیله‌در.

ایتەلر [١]. دیمککە کوچومنڭ ایسکر شهرینی ضبط ایتوب یادکار خاننی قتل ایتووی همك رسمی صورتدە سیبیر پادشاەسی بولووی شوشی ١٥٦٣ نچی یلدەبولغان. واقعا ایوان یادکار خاننڭ ایلچیسی بولغان چبچیننی ١٥٦٣ نچی یلنڭ ١٦ نچی سنتابرندە آزاد ایتکان. اول سیبیردن یاصاق آلوب روسیەغە کیلگان بولغان. لکن آنڭ کیلووندن صوڭ سیبیر یالیلر ایوانغە یاصاق تولاودن طوقتاغانلقلری اوچون ایوان آنی حبس ایتدرگان.

سیبیر یالیلرنڭ یاصاق تولاودن طوقتالولری ایسە هیچ شبهەسز آندەغی اوزگاریش، یعنی کوچومنڭ یادکار خان قولندن پادشاهلقنی آلووی سببلی بولغان. صوڭرە ماسقاوغە یادکارنڭ کوچوم طرفندن مغلوب بولووی ایشدلگاچدە، ایوان ئوترلگان پادشاهنڭ ایلچیسینی یابوب طوتودە معنی یوقلغینی بیلوب، چبچیننی آزاد ایتکان بولورغە تیوش.

کوچوم خان ایسکرنی ضبط ایتووی ایلە برابر آنڭ اوّلگی خانلری یادکار ایلە بیکبولادنی قتل ایتدیکی سببلی هیچ کمدن قورقورغە اورون قالماغانلغی اوچون سیبیر یورتندە طنچلق ایلە پادشاهلق قیلە باشلادی. ایرتیش، تابول یلغەلری بویوندەغی تاتارلر آنڭ قول آستندە بولدقلری کبی بارابا چولندەگی تاتارلر هم آنڭ تحت ادارەسندە ایدی.

بارابا تاتارلری بورونغیدن بیرلی اوز آرالرندن ظور خانلرغە مالك بولماینچە، آنچق کچکنە قبیلە باشلقلری طرفندن ادارە ایدیلدکلری وشونڭ ایلە برابر بارابا چولی کوچومنڭ خانلق ایتدیکی اورونلرغە یاقین بولدیغی سببلی، کوچوم طرفندن ضبط ایدیلەچکی طبیعی ایدی. طورا هم ایسیت یلغەلری بویوندەغی تاتارلرنڭ کوچوم قول آستندە بولولری خصوصندە آچیق خبرلر بولماغانلغی اوچون، اول حقدە قطعی برسوز سویلارگە ممکن توگل. حتی بورونغی روزنامەلرنڭ خبرلرینە

(١) Исторія Сибири, Андріевича, ч. 1, стр. 6. Энцик. Брок. Ефр. т. 33, стр. 144.

قاراغانده، اول تیکره‌ده‌گی تاتارلرنك کوچوم خان قول آستنده بولماغانلقلری آڭلاشیله‌در (١). آنلر کوچومنك پادشاهلغی طورا تاماغینه چاقلی‌غنه جایراب، طارخان قالا تیکره‌سنده‌گی تاتارلر کوچومگه تابع خلقلرنك ایك قریده غیسی ایدی دیلر.

روسلر تومه‌ن شهرینی ضبط ایتدکاری وقت آنك کوچومگه‌تابع بولماغان اوزینك خانی بولوب، اول تیکره‌ده‌گی خلقلر شوشی‌نك اداره‌سنده بولغانلر. باشقوردلر هم اوزلرینك کوچوم قول آستنده بولدقلرینی دعوا ایته‌لر. اورال‌نك بو یاغنده‌غی باشقوردلر حقنده‌کوچوم خان قول آستنده بولونی اویلاو اساس‌سز بولسه‌ده، لکن اورال‌نك تیگی یاغنده‌غی‌لری حقنده مونی اویلاو اساس‌سز توگلدر. چونکه‌آلتون اوردا خانلغی بتدکدن صوڭره باشقوردلر اوچکه آیریلوب آنلرنك «اوزین» یلغه‌لری بویونده‌غی‌لری آسترخان خانلرینه، ایق هم جایق بویونده‌غی‌لری قزان‌خانلرینه، اما اورال‌طاغی آراسنده‌غی‌لر ایله آنك آرتنده‌غی‌لر سیبیر خانلرینه یاصاق‌تولاگانلر (٢). آستیاق‌لر ایله واغوللر هم اوزلرینك کوچوم خان قول آستنده بولدقلرینی سویلیلر. ایرتیش‌نك توبان طرفلرنده‌غی آستیاقلرنك کوچوم اداره‌سنده بولولرینی اویلارغه ممکن توگل ایسه‌ده، لکن آنك یوغاری یاغنده‌غی‌لرنی، اوشانداق واغوللرنك تاتار ئولکه‌لرینه یاقین بولغانلرینی کوچوم قول آستنده بولغانلر دییوب اویلارغه ممکن‌در.

کوچوم اسمی روس تاریخ‌لرنده نیچه یللر ذکر ایدلمی توردقدن صوڭره، ١٥٧٠ نچی یللر تیگره‌سنده اول یاڭادن ذکر ایدیلورگه باشلیدر. ١٥٦٩ نچی یلده ماسقاو تورمه‌سنده سیبیر تاتارلرندن

(١) Опис. Сибир. Цар. Миллера, стр. 41.
Сибирская исторія, Фишера, стр. 96.
(٢) Энц. Брок. Ефр. т. 5, стр. 226.

عیسی اسملی کشی یاتادر ایدی. بوکشی‌نڭ یادکار ویاخود کوچوم طرفندن ایلچی بولوب کیلگانلکی آچیق معلوم بولماغانلغی کبی، قای زماندن بیرلی ونه سبب ایله اوطورغانلغی هم معلوم توگل. لکن عیسی‌نڭ کوچوم طرفندن ماسقاوغه تاغیده ایلچی بولوب کیلووندن، آنڭ اوّلگی یولیده کوچوم طرفندن یبارلگان بولوچیلغینی اویلارغه ممکن. صوگندن ایوان‌نڭ عیسی‌غه مرحمتی کیلوب آنی تورمه‌دن آزاد ایتارگه، صوگره پیرم‌گه چاقلی خزینه اولاونده اوزاتورغه، آندن پیرم باشلغی نیکیتا رامادانوفسکی‌غه سیبیرگه چاقلی اوزاتدیررغه امر ایتکان. عیسی ۱۵۶۹ نچی یلنڭ مارت آینده ماسقاودن سفر ایتوب ۳ نچی‌اییونڭ دوبراوین اسملی کشی آنی پیرم‌گه کیلتورگان. رامادانوفسکی عیسی‌نی شول چاقدوق سیبیرگه اوزاتدیرغان [١].

عیسی ماسقاودن کیتدیکی‌وقت آنارغه سیبیرنڭ یاڭا خانی بولغان کوچوم‌گه ویرور اوچون ایوان طرفندن یارلیق ویرلگان. بو یارلیق تماما صاقلانمایچه آنچق آنڭ‌بعض بر کیساکلری گنه صاقلانوب قالغان. شونلقدن بز آنڭ تمامینی ذکر ایته آلمایچه، شوشی قالغان کیسه‌کلرینی‌گنه ذکر ایته‌چکمز.

ایوان غروزنی ۱۵۶۹ نچی یلده یازغان یارلیغنده کوچوم‌گه: «موندن اوّل سیبیر کنازی یادکار بزگه قاراغان ایدی. هم‌ده سیبیر یورتندن بارچه نرسه‌گه، هر یل اوچون یاصاق یباردی» دیگان. ایوان‌نڭ بو سوزلرندن مقصودی، یادکار خان کبك کوچومنی‌ده روسیه‌غه تابع ایتمك وبناء علیه آناردن یاصاق آلمق ایدی. ایوان‌نڭ کوچوم‌گه یبارگان یارلیغنده یازغان سوزلرنڭ شول ذکر ایتکان چاقلی‌سی‌غنه ضبط ایدیلوب، آندن قالغانلری نیندای جمله‌لردن عبارت بولغانلقلری ضبط ایدلمادکلری سببلی معلوم توگل.

عیسی‌نڭ ماسقاودن سیبیرغه کیتووینه بر یل طولدقدن صوگره

---

(١) Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 261—264.

١٥٧٠ نچی یلنڭ ١٧ نچی مارتنده پیرمدن کناز رامادانوفسکی ماسقاوغه کیلوب اول اوزی ایله برابر کوچوم خان‌نڭ ایوان‌غه یبارگان یارلغینی آلوب کیلگان. اول بو یارلیقنی میکا ١٥٦٩ نچی یلنڭ ٦ نچی دیکابرنده ایواقا اسملی واغول کیلتروب «مونی میکا سیبیرده بیردیلر» دیوب ایتدی دیگان. ایوان غروزنی بو یارلیق کیلگانده ماسقاوده بولمادینچه، آلیکساندرفسکایا اصلوباده‌ده بولغانلغی اوچون، رمادانوفسکی آنی بایار دوماسینه بیرگان. بایارلر یارلقینی تاتارچه‌دن روسچه‌غه ترجمه قیلوب ١٥٧٠ نچی یلنڭ ٢١نچی مارتنده ایوان‌غه یبارگانلر. کوچوم‌نڭ ایوان‌غه یبارگان یارلیق‌لری آراسنده ١٥٦٩ نچی یلده یباردیکی شوشی یارلیغی ایڭ مکملی وشونڭ ایله برابر تماما صاقلانوب کیلگانی بولغانلغی اوچون بز آنی بو اورونده عینا ترجمه ایته‌مز. بو یارلیق‌نڭ روسچه‌سی بیك چیغیش‌سز بولغانلغی، هم‌ده ترجمه ایدلگانده روسچه‌غه موافق اوله‌رق ترجمه ایدلدیکی سببلی تاتارچه‌سینگده چیغش‌سز بولاچغی بیلگولیدر. لکن بز اول‌بورونغی‌اثرنی‌اوزکوینچه‌ترجمه‌ایتونی آرتق کوردیکمزدن، آنی شول بورونغی کوینچه ترجمه ایتدك.

کوچوم خان یارلیغنده ایته: «الله بای. ایرکای کشی کوچوم پادشاه اولوغ کناز آق پادشاه. بز ایشتدك [1]... سین بار هم عدل. بزهم بتون خلق ییرنی محاربه ایته‌لر. امامحاربه ایتمگانده آنلر کیلوشه‌لر. بزنڭ آتامز ایله سینڭ آتاڭ بیك کیلوشوب هر ایکی یاقغه قوناقلر یوردیلر. چونکه سینڭ‌ییرڭ یاقین. بزنڭ کشی‌لر طنچلق‌ده‌بولوب آنلر آراسنده هیچ بر یاوزلق یوق ایدی. کشی‌لر طنچلق‌ده هم یخشی‌لقده ترکلك ایتدیلر. ایندی حاضر بزنڭ برلان سینڭ زمانگده قارا کشی‌لر طنچلق‌ده توگللر. سیکا حاضرگه چاقلی یارلیق یباره‌آلمادم.

(١) یارلیق‌ده‌غی بعض بر سوزلر جو یولغانلغی اوچون روسچه‌ده شوشی‌اورونغه نقطه‌لر قویولغان بز هم شونده نقطه‌لر قویدق.

چونکه بره‌و برلان مینم اوروشم بار ایدی (١). ایندی بز شول دشماننی آلدق. هم حاضرنده سین دوستلق تلاسه‌ك بز ایکاو کیلوشرمز. اما صوغوشرغه تلی‌سن ایکان بز صوغوشرمز. بیش آلتی کشی‌نی امانتده طوتو اوچون بیرنك نه عیبی بار؟ (٢) مین ایلچی هم قوناقلر یبارر‌من شولای بیك شب کیلوشرمز. اگرده بزنك برلان کیلوشرگه تلاسه‌ك. سین تگی امانتده یاته طورغان کشی‌لردن برسینی یبار. (کوچوم‌خان امانتده یاطوچیلردن تاغ‌کین ایله مامین شیخنی اراده ایته بولورغه تیوش) آنلر ایله اوزڭنك کشی‌ڭنی هم ایلچی ایتوب یبار. کمنك آتاسی بره‌و ایله دشمان بولغان بولسه اول کشی ایله آنك بالاسینه‌ده دشمان بولورغه تیوشلی بولا. دوستلقده بولغان بولسه آنارغه هم‌دوست بولورغه. کمنك آتاسی شوشی دوستنی هم طوغانینی حاصل ایتسه آنك اوغلینه شونك ایله دشمانلق‌ده بولورغه‌مو؟ هم حاضرنده... قارت‌طوغان ایله... کیلوشرمز. شونك ایله وطن‌ده یاصار بز... اگرده سین طنچلق‌نی تلاسه‌ك. هم سین تیزرك بزگه ایلچی یبار. سلام برله قچقرغانم حالده یارلیق‌نی یباردم (٣)».

بو یارلیق طیشقی یاقدن قاراغانده کوچوم‌نك ایوان برلان دوست بولورغه تلاگانلکینی آڭلاتساده لکن آنك روحی «سین نیچك بولسه‌ك مین شولای بولورمن. مینم ایله دوست طورورغه تلاسه‌ك دوست بولورمن. صوغوشرغه تلاسه‌ك صوغوشرمن.» دیمکدن عبارت بولغانلغی اوچون کوچوم‌نك ایوان ایله دوست بولورغه چن کوڭلدن تلاما گانلکینی بیك آچیق بیلدیره‌در.

---

(١) کوچوم‌نك محاربه ایتوب جیڭدیکی دشمانی یادکار خاندر.

(٢) بوسوزنك معنی‌سی «بزنك سیبیر یورتندن بش-آلتی کشی ماسقاوده امانت ایتوب طوتقونلقده یاتقوزیله‌لر. آنلرنی طوتقون ایتار اوچون سیبیر یورتی‌نك نرسه عیبی بار» دیگان سوز بولورغه تیوش.

(٣) یارلیقده بعض بر سوزلر جویولغانلغی سببلی اول اورونلرغه روسچه‌سنده نقطه‌لر قویولغانلقی اوچون بزده آڭا موافقة نقطه‌لر قویدق.

بز یوغاریده بو یارلیق ماسقاوغه کیلگانده ایوان‌نڭ اوده بولماغانلغینی، شونلقدن رامادانوفسکی‌نڭ آنی بابار دوماسینه‌بیرگانلکینی یازغان ایدك. بابارلر یارلیقنی ایوانغه یبارگانده اوزلرندن: «خواجه پادشاه‌غه هم بتون روسیه‌نڭ اولوغ کنازی ایوان واسیلویچ‌که، سینڭ قللرڭ ایوان[1] بیلسکی، ایوان‌مستیسلافسکی، میخایل واراتینسکی‌هم‌بتون بابارلر سیگا عرض عبودیت قیلالر. سینڭ امرڭ ایله ماسقاو تورمه‌سندن عیسی اسملی سیبیر تاتاری چیغاریلوب ۷۷ نچی [2] یلنڭ مارت‌آینده سیبیر پادشاه‌سینه بولغان یارلیق ایله سیبیرگه یبارلگان ایدی. آنی پیرمدن یبارر‌گه کناز رامادانوفسکی‌گه امر ایدلگان ایدی. ایندی کناز نیکیتا رامادانوفسکی پیرمدن سیبیر پادشاه‌سی‌نڭ تاتار یازووی ایله یازلغان یارلیغینی کیتوردی. هم نیکیتا (آنده‌غی واقعه‌لر حقنده) نطق سویلاب بز آنی یازوب سیبیر یارلیغی ایله برابر سین خواجه‌غه یباردك» دیو یازغانلر.

ایوان بتون کاغدلرنی اوقودقدن صوگره، بابارلرغه: «بزنڭ‌بابارلرمز ایوان بیلسکی، هم‌ده کناز مستیسلافسکی‌غه اوشانداق کناز واراتینسکی‌غه هم‌ده بزنڭ باشقه بابارلرمزغه:

سز بزگه کناز رامادانوفسکی‌نڭ سویلاگانی حقنده یازوب، سیبیر پادشاه‌سی‌نڭ یارلیغندن ترجمه ایله برابر بزگه یبارگان ایدگز. ایندی بزگه اول خبرلر معلوم بولدی. بزگه سیبیر پادشاه‌سی ایله اول حقده خبرله‌شورگه موافق‌مو؟ هم نه‌اوچون اول تاتار (عیسی) سیبیرگه پادشاه یانینه یبارلدی؟ هم‌ده نه نرسه یازلغان ایدی؟ هم‌ده قایسی یلده یبارلدی؟ سزنڭ بو حقده فکرگز نیچك؟ سز اوزگزنڭ قرارگزنی بزگه

---

(۱) ایوان سوزلری اصل نسخه‌ده Иванецъ شکلنده یازلغان بولسه‌لرده لکن آنلر братецъ قبیلندن تصغیر صیغه‌لریغنه‌در.

(۲) یعنی خلقت آدمدن ۷۰۷۷ نچی یلده دیمکدر اول ایسه میلادی ایله ۱۵۶۹ نچی یلدر.

یازوب یبارسه‌گز ایدی. اوشانداق سیبیر پادشاه‌سینه یبارلگان یارلیقنی هیچ طوقتاوسز یبارسه‌گز ایدی. یازلدی اصلوبادەده ۷۰۷۸نچی یلده» دیوب جواب بیرگان.

کوچوم خان اوزینی نه چاقلی سوسه‌ده، لکن آنڭ اچنده آزمو کوبمو روسیه‌دن قورقووی بولغان بولورغه تیوش. چونکه ۱۵۷۲ نچی (۱) یلده آناردن ایوان‌غه تاماس اسملی کشی ایله، ئلیگی ۱۵۶۹ نچی یلده ماسقاو تورمه‌سندن آزاد ایدیلوب سیبیرغه قایتاریلوب یبارلگان عیسی ایلچی بولوب کیلگانلر. بونلر کوچوم خان‌دن ایوان‌غه ایکنچی یارلیق کیتورگانلر. کوچوم‌نڭ شوشی یارلیغی تماما صاقلانماینچه، آنچق آنڭ حاصلی‌نڭ بعض بر کیساکلریگنه Титулярникъ آتالغان بورونغی کتابده صاقلانوب کیلگان. بز هم آنڭ بارچاقلی‌سینی بو اورنده ترجمه ایتوب کیتونی تیوشلی دیوب بیلامز.

ایشته صاقلانوب قالغان جمله‌لر «خرستیان (۲) آق پادشاه‌غه هم بتون روسیه‌نڭ اولوغ کنازینه. قیرده «کوچوم بهادر پادشاه» بزنڭ (۳) سوزمز. اولوغ کناز هم پادشاه آنی (کوچوم‌نی) اوز قول آستینه آلوب بتون سیبیر یورتندن اوّلگی اوروملرچه یاصاق آلسه ایدی» دیمکدن عبارت‌در.

ایوان کوچوم‌نڭ یارلیغینی اوقوب، آنی اوز قول آستینه آلدقدن صوڭره سیبیر یورتندن هر یلنی مڭ کش تیرسی یاصاق تولارگه، همك

---

(۱) روس تاریخلرینڭ قایسی‌لرنده بو واقعه‌نی ۱۵۷۱ نچی یلده دیوب کورسه‌تلگان بولسه‌ده، لکن اول ۱۵۷۲ نچی یلده بولورغه تیوش. چونکه ایلچی‌لر یبارلگان ۹۷۹سنهٔ هجریه میلادی ایله ۱۵۷۲ نچی یل‌غه طوغری کیلمکده‌در.

(۲) تیتولارنیک‌ده‌غی عباره крестьянскому شکلنده بولسه‌ده، بز آنی خرستیان ایله ترجمه ایتدك.

(۳) بزنڭ بیلوومزچه بو سوزلرنڭ معنی‌سی «صوغوش قیرنده بزنڭ حقم «کوچوم بهادر پادشاه» دیوب سوز سویله‌نه‌در.» دیمکدن عبارت بولسه کیرك.

شوشی یاصاق‌لرنی جیبارغه باروچی‌غه ملکتیین تیرسی ویررگه‌یاصاغان. تاماس ایله عیسی کوچوم خان‌دن یارلیق ایله برابر، ایوان‌غه صادق بولاچققه دائر یمین نامه هم آلوب کیلگانلر. Титулярникъ کتابننك یارلیق‌غه باشقه یمین نامه بولغانلغی ذکر ایدلماگان بولسه‌ده، لکن آننك عباره‌لرندن یارلیق ایله برابر یمین نامه‌نکده بولغانلغی بیك آچیق آڭلاشیله‌در.

تیتولارنیك عباره‌سینك اوّلگی سوزلرندن اول یمین نامه‌نك تاماس ایله عیسی طرفندن یازلغانلغی آڭلاشیلسه‌ده، (۱) لکن کیله‌چك جمله‌لر آننك کوچوم طرفندن یبارلگانلکینی بیك آچیق آڭلاته‌لر.

بورونغی نرسه‌لرنك مقدس‌لرینه عاشق بولدیغم اوچون مین کوچوم‌نك یمین نامه‌سینی‌ده عینا ترجمه ایتمکچی بولام.

بو یمین نامه: «الله‌نك قوشووی، همده بتون روسیه‌نك اولوغ کنازی ایوان واسیلیڤیچ پادشاه‌نك تلاوی بوینچه مین کوچوم پادشاه باش ایبوچی اوزمنك ایلچمنی بورونغی اوروملر بوینچه ملك کش ایله یباردم. بزنك ایلچی‌مز هم یولاووچیمز (۲) الله‌نك همده اولوغ کنازنك تلاووی بوینچه — بزنك جانمز ایله هم بزنك بارچه اولوغ کشی‌لرمزنك جانلری ایله، اوشانداق بتون قارا کشی‌لرنك جانلری ایله — پادشاه‌غه هم اولوغ کنازگه (صادق بولوچیلق‌غه) شول یازوغه یمین بیرسونلر. مین کوچوم پادشاه اوزمنك بیلگومنی باصدم. سیبیرنك بارچه اولوغ کشی‌لری اوزلرینك قوللرینی قویدیلر، بو یمین نامه‌نی محمد بك خواجه (۳) صائب اوغلی یازدی. ۹۷۹نچی یل» دیو یازلمش‌در.

---

(۱) چونکه تیتولارنیك‌ده بو یمین نامه حقننده которую написали عباره‌لری مذکوردر посолъ Тамасъ да гонецъ Аиса.

(۲) بورونغی ترك تلنده یولاووچ سوزی رسول، ایزچی، یول بیله‌وچی معنی‌لرنده بولغانلغی اوچون بز гонецъ سوزینی یولاووچ ایله ترجمه ایتدك.

(۳) روسچه‌ده Хозесеиповъ شکلنده یازلمش‌در.

یمین نامه‌نڭ قرینه «مین ایلچی تاماس، یولاووچ عیسی اوزمزنڭ پادشاهمز کوچوم خان اوچون، همده آنڭ بتون یخشی کشی‌لری اوچون، اوشانداق بارچه سیبیر یری اوچون، بیك نق شوکایمین ایتدك: بزنڭ پادشاهمز یانینه ایلچی تریتیاق چابوقف باروب یتکاچه کوچوم پادشاه‌غه همده بارچه کشی‌لرگه شوشی یازوغه، اوشانداق اولوغ کناز طرفندن یبارلگان یارلیق‌غه یمین ایته‌رگه همده بزنڭ پادشاهمز، کوچوم پادشاه‌غه شوشی یازوغه اوزینڭ بیلگوسینی قویارغه (دیوب) اوزمزنڭ بیلگومزنی، مین تاماس‌نقینی هم مین عیسی‌نقینی، همده قولومزنی بو یازوغه قویمادق. چونکه یازو هم یازارغه بلمیمز».

ایوان سیبیرنی اوز قول آستینه آلدقدن صوڭره سیبیرغه تریتیاق چابوقف اسملی کشی‌نی ایلچی ایتوب یبارگان. آنڭ ایله برگه کوچوم خانغه یارلیق یباروب، سیبیرگه باردقدن صوڭره کوچوم خانغه سلام ایتورگه، همده سویلاگانده ناقاز بوینچه سویلارگه امر ایتکان. ۱۵۷۳ نچی یلده کوچوم‌نڭ یاقینی محمد قل قاما بویینه کیلوب پیرم‌گه هجوم ایته‌رگه اویلاغان. اول شوشی سفرنده روسیه‌غه تابع بیك کوب آستیاق‌لرنی ئوتروب، آنلرنڭ خاتونلری ایله بالالرینی اسیر ایتکان. ایوان طرفندن کوچوم‌گه ایلچی ایتوب یبارلگان چابوقف هم، محمد قل طرفندن قتل ایدلگان.

روس تاریخلرینڭ قایسی اورونلرنده چابوقف‌نڭ قازاق‌اورداسینه ایلچی بولوب کیتدیکی وقت، محمد قل طرفندن ئوترلدیکی ذکر ایدلدیکی حالده، ایکنچی اورونلرنده کوچوم خانغه ایلچی بولوب بارغانده ئوترلگان ایتوب کورساتیله‌در. ایوان غروزنی اوزینڭ ۱۵۷۴ نچی یلنڭ ۳۰ نچی ماینده استروغانف‌لرغه‌یازغان یارلیغنده چابوقف‌نڭ‌قازاق‌اورداسینه ایلچی بولوب بارغانده محمد قل طرفندن ئوترلگانلکینی ذکر ایته‌در[1].

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 70.

چابوقف‌نڭ ایلچی بولوب بارووی برگنه مرتبه بولغانلغی اوچون، بز آنڭ حقنده تاریخلرده «قازاق اورداسینه ایلچی بولوب بارغانده محمد قل طرفندن قتل ایدلدی» دیگان سوز ایله «کوچوم خانغه ایلچی بولوب بارغانده قتل ایدلدی» دیگان سوزنڭ ایکی‌سینی برگه‌حمل‌ایته‌مز. چونکه کوچوم خان‌نڭ توب اوتراغی قازاق اورداسی بولغانلغی‌اوچون، کوچوم‌گه یبارلگان ایلچی حقنده، قازاق اورداسینه یبارلگان ایدی دیورگه بیك ممکن‌در.

بعض بر تاریخلرده (١) چابوقف کوچوم خان طرفندن یبارلگان ئلیگی تاماس، عیسی‌لر ایله برابر سیبیرغه کیلگانده ئوترلدی دیو یازلغان سوزلر هم بزنڭ دیگانمزنی قوّتلی‌لر. چابوقف‌نڭ ئوترلووی سببلی روسیه ایله سیبیر آراسنده‌غی مناسبت کیسولدیکی کبی، کوچوم ایله ایوان آراسنده‌غی مناسبت هم کیسولگان. سیبیر روسیه‌دن بیك یراق بولغانلغی وشونڭ ایله برابر آنده سفر ایته‌ر اوچون اوڭغایلی یوللر بولونمادیغی سببلی، ایوان کوچوم‌گه قارشی بر نرسه‌ده ایشلی آلماغان. شونلقدن کوچوم خان یرماق باروب آنی خفالی باشلاغانچه‌غه چاقلی سیبیرده کامل طنچلق ایله خانلق ایتوب، آنده‌غی خلق‌لرنی آغارتو خصوصنده بیك کوب فائده‌لی غیرتلر صرف ایتکان.

IV

کوچوم‌نڭ سیبیر خلقینی آغارتووی.

سیبیرده اسلام دینی کوچوم خانغه چاقلی‌ده آز ماز طارالاباشلاغان ایدی. بخارا یرینڭ عالم‌لری سیبیریاغه کیلوب، آنده‌غی خلقلر آراسینه دین اسلام طاراتورغه اجتهاد ایته‌لر ایدی. دین طاراتوچیلرنڭ تللری ایله، سیبیر تاتارلرینڭ تللری بر بولوچیلغی، اسلام دینی طاراتور اوچون شاقطی فائده‌لی ایدی. لکن اول دین طاراتوچیلر

(١) Истор. обоз. сибир. Словцова. т 1, стр. XX.

کوبرك وقت تەریگە طابنوچی سیبیر خلقلری طرفندن شهید ایدلدکلری سببلی، اسلام دینی سیبیر یورتنده کیرەگنچه تامور جایا آلمیدر ایدی. کوچوم خان سیبیر یورتینه خان بولغاچده، آندەغی خلق‌لرنی دین اسلام ایله مشرف ایتەر اوچون اجتهادلر صرف قیله باشلادی.

هر خلق‌غه اوزلرینك بورونغی دینلرندن آیریلو بیك قیون بولغانلی کبی، سیبیر خلقینەده بورونغی دینلرندن آیریلوغایت قیون بولدی. هر خصوصده کوچوم‌نك بیوروقلرینه هیچده قارشمی اطاعت ایتکان سیبیر خلقی، آنك یوت پرست‌لکنی بتوروب یاکا دین قبول ایتو خصوصنده بولغان فرمانینی ایشیدو ایله اطاعت‌سزلك علامتلری کورساته باشلاغانلر. هر اورونده دینگه کوچلاو سببلی کوریلووی طبیعی بولغان چوالو، سیبیر خلقی آراسندەده پیدا بولغان. موندای اولوغ ایشنی یالغوزغنه باشقارو بیك قیون ایدیکینی بیلگاچده کوچوم خان، آتاسی مرتضی‌دن یاردم صوراغان[1]. مرتضی خان سیبیر خلقینی مسلمانلقغه تیزرك چغارو نیتی ایله کوچوم خانغه یاردم اوچون کوب عسکر ایله طور اوغلی احمد گرای‌نی، همده بر آخوند ایله نیچەلەب ملا هم کوبوك آبز[2] لرنی سیبیرغه یبارگان.

روس تاریخلرینك سوزلرینه قاراغانده کوچوم خان‌نك یاردم اوچون مراجعت قیلغان کشی‌سی اوزینك آتاسی مرتضی بولسەده اما «آیتوکه[3]» بالالری قولوندن صاقلانوب کیلگان رساله‌گه قاراغانده آنك مراجعت ایتکان ذاتی بخارا خانی عبدالله خاندر.

---

(١) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 44.
Сибирская исторія, Фишера, стр. 97.

(٢) آبز سوزی ترکچه بولوب مرجانی هم ناصری‌لر اویلاغانچه عربچه حافظ سوزندن محرف توگلدر. ترکچەده معنی‌سی عالم دیگان سوزدر. فیشیر جنابلری آبز معلم معنی‌سنده دیدر.

(٣) سیبیریانك تارا شهرنده آتاقلی اوروغ‌در.

آیتوکه بالالری قولنده صاقلانوب کیلگان شوشی رساله محترم رضاءالدین قاضی طرفندن آثارغه درج ایدلگان. بو رساله‌ده یازلغان سوزلر اوز تلمزده کوچوم خان‌نڭ احوالینه دائر یازلغان اثرلرنڭ‌بردن بری وشونڭ ایله برابر حقلق‌غه یاقین بولدقلری اوچون بز آنی بو اورونده عینا درج ایته‌مز. ایشته رساله بودر:

«اورگانجدن کلن شربتی شیخ آغزندن یازلدی. سیدآتانڭ اوغلی توپوچاق‌سید آنڭ‌اوغلی‌علاءالدین‌سید‌علاءالدین‌اوغللری‌یارو‌م‌سید‌ایله میرعلی‌سیده میرعلی اوغلی دین علی خواجه تارا شهرندن تابوله کلدی و«بزم شجره‌مز یارماق غوغاسنده ایرتیش یلغه‌سینه کتدی. ایمدی شجره آلمق ایچون اورگانج شهرینه وارامز» دیدی. بووقت‌ده یوسف بی اوغلی بزفقیر خواجه‌م شکر تابول شهرنده آخوند ایدك. شونڭ ایچون دین‌علی خواجه بزلردن مصلحت صوردیلر. بزفقیر خواجه‌م شکر، مذکور دین علی خواجه‌گه: «وارمقڭز البته گوزل اولوردی فقط یوللر قورقنچلی اولدیغندن واره آلمازسز، واردیغڭز صورتده بونده قایتووڭز ممکن اولماز، حالبوکه سزلر ایچون آنده واروب یورمك لازم دگل،زیراسزلر معلوم‌کیمسه‌لرسز، بخارا خانی عبدالله خان طرفندن، ایسکرده کوچوم خان جانینه دین‌اسلام تعلیم ایدر ایچون یبارلدکڭز جمله‌یه مشهوردر؛ خلقلرڭ گواهلغی وسزلر ایله کلن شربتی شیخ سوزی وگواهلغی ایله بزلر سزلره بونده شجره ترتیب ایدوب ویررمز» دیه جواب ویردك. دین علی خواجه‌ایسه بونی معقول کوردی واورگانج شهرینه بارو نیتینی قویدی. بناءً علیه شربتی شیخ ایله قاری کشی‌لرنی چاقردق. بزم آتامز کوچوم خان‌زماننده یوسف اسمنده بی ایدی. وبودنیادن رحلت ایتمازندن مقدم‌اوشبو دین علی خواجه‌نڭ نسبنی سید آتاغه ایرشدکینی بزه سویلمشیدی. هم شربتی شیخ وجمله اوطورمش قاریلردن دین علی خواجه‌نڭ نسلی حقنده‌صوردق. جواب اوله‌رق شربتی شیخ: «دین علی‌نڭ هاشمی وسیدزاده ایدیکی

راست، بونلرنڭ اقر بالری بخارا و اورگنجده اولوب، الوغلرینڭ چالمالری یاشیل و یاشلرینڭ ایکی قولاقلری آلدنده ساچلری اولور، بونلری کوردکن کرك پادشاه کرك بك اولسون اول یرده طوروب پیغمبره صلوات اوقورلر. بو دین علی خواجه‌نی بنم ایله برابر بخارا خانی اورگانجدن آلدروب کوچوم خان آغاسی احمدگرای سلطانی قوشوب کوچوم خانه کوندردی» دیدی. اوطورمش جماعتلر همه‌سی، «شویله درست» دیدیلر. بوندن صوڭ شربتی شیخ و آنگله برابر کلن بابا دیگن آبدال و قارتلر، بو دین علی خواجه‌نڭ عبدالله خان طرفندن نه روشده یبارلدکنی بز خواجم شکر آخوند حضورنده سویلدیلر. بزلر هم آنلر سویلدکلرنی دفتره یازدق. (۱) بویله روایت ایتدیلر: تاریخ ۹۸۰ ده ایسکر شهرنده کوچوم خان عبدالله خانه ایلچی یباروب بر شیخ یبارونی صورادی. عبدالله خان بو طوغروده اوزینڭ حاکمی خواجه یعقوب ایله مصلحتلشدی و اورگانج شهرنده یاروم سید بزه و اورگانج حاکمی خان سید خواجه‌یه خیشاونددر آنلرنی یبارلسه بولورمو؟ دیدی. یعقوب حاکم ایدی: شیخنی هم اورگانجدن یبارایك اما جعفر ذاتی شربتی شیخنی، دیدی. عبدالله خان بونی موافق کوروب اورگانج حاکمی سید خان‌غه خط یازدردی وخطنده‌ده اسلام بیلدرور ایچون سید زاده یاروم سید ایله شیخ شیخ‌زاده شربتی‌نی یبارورگه بیوردی. خط ایله‌برلکن کوچوم خان ایلچیلری اورگانجه یبارلدیلر. خط صورتی بودر: بخارا خانینه، دین اسلام بیلدرور ایچون بر سید زاده ایله بر شیخ صوراب کوچوم خانندن ایلچی کلدی ایمدی مفتیلرنڭ فتوالری بوینچه شرع شریف بیوردیغنچه سز حاکم خان سیدن معلوم اولسون بو خط واردیغنده یاروم سید ایله شربتی شیخنی سیبیرگه یبارمك ایچون کوچوم خان

---

(۱) بویرگه قدر یازلان شی خواجه‌م شکر آخوند طرفندن یازلان مقدمه اولوب، صوگره‌سی شیخ شربتی و باشقه‌لردن روایت ایدلن مقاله اوله‌چقدر. آثار.

ایلچیسینه تابشراسن و یخشی عزت ایله یول خراجاتلرینی بیت‌المالدن ویروب اوزاته‌سن، یولداش ایچون یانلرینه اون کشی ویره‌سن، بو کشیلر یخشیلر اولسونلر، بیك قارت و یا که بیك یاش اولماسونلر. عبدالله خان خطنی کوچوم خان ایلچیسی اورگانج حاکمی خان سیدکه ادب واکرام ایله ویردیلر، خطنی اوقودقلری صوڭ دیوان خانه‌یه واروب یاروم سید ایله بز شیخ شربتی‌نی چاقردیلر، بونلر کلدکلرنده خطنی بیردیلر، خطنی یاروم سید اوقودی آندن صوڭ بز شیخ شربتی‌گه ویردیلر بز هم اوقودق و «دین آچار ایچون کوچوم خان بر سید زاده ایله بر شیخ صورمش ایسه، بزلر واررمز» دیدك. سفر یاراغینی کوروب سیبیرگه سفر ایتدك، بر نچه کونلر صوڭنده «ایسکر» گه یاقین یتدك، بزم ایله اولان ایلچی بزم کلومزنی کوچوم خانه خبر ایتدی. کوچوم خان اوز ینڭ نوکرلری ایله (ایرتیش) دن کمه ایله چغوب بزمله کورشدیلر وجمله‌مز خان یانینه کمه‌گه اوطروب (ایسکر) گه چقدق. کوچوم‌خان، یاروم سیدنی اوز قاتنده قویوب شرع شریف حکمنی یورتورگه وحکم ایله‌رگه بیوردی (١) بز شربتی شیخ تابولده‌یارعز یزلر یاتقان آستانه‌لرنی بیان ایتدك. یاروم سید ایکی یل طوروب وفات ایتدی، بوندن بز شیخ شربتی ایسکردن اورگانجه قایتوب کتدك. بوندن صوڭ کوچوم خان: «یاروم سید دنیادن اوتدی وشیخ شربتی اورگانجه کتدی، بزم قاشمزده شرع شریف حکمی بیلدرور ویورتور ایچون بر سید زاده وبر شیخ یبارسه‌گز ایدی» دیه دخی ایلچی یباردی. عبدالله خان حاکمی یعقوب خواجه ایله مصلحت ایدشوب یاروم سید ایله بر طوغمه میرعلی خواجه‌نڭ اوغلی دین علی خواجه ایله بز شیخ شربتی‌نی یبارورگه موافق کوردیلر هم اورگانج حاکمی سیدکه بعینه اوّلگی کبی خط یازدیلر. ایلچیلر ایسه خطنی اورگانج حاکمی سیدکه ویردیلر. حاکم دیوان

---

(١) غالبا قاضی نصب ایتمش اولور. آثار.

خانه‌گه واروب بز شیخ شربتی ایله دین علی خواجه‌نی چاقرتدیلر، بز واردیغمز صوڭ خط اوقولدی، دین علی خواجه ایسه (بر هفته صوڭ جواب ویرورمز) دیدی. بر هفته صوڭ جواب ویردك بزلر بو ایلچیلر ایله بخاراغه وارمق اوله‌مز. آندن صوڭ کوچوم خان طرفینه کیدرمز دیه. اورگانج حاکمی بوڭا رضا اولدی. سفر یاراغینی کوروب بیت‌المالدن خراجات آلوب بخاراغه سفر ایتدك، اورگانج حاکمی بر منزل یر اوزاتدی ووداع ایدوب قالدیلر. بزلر نچه کونلر صوڭ بخاراغه واروب یتدك وکلدکمزنی عبدالله خانه معلوم ایتدك. عبدالله خان: «بن سزی اورگانجدن آری کتسونلر دیه بیورمشدم، نیچون بونده کلدگز ؟!» دیدی. بزده «یول قورقنچلی اولدیغندن کوچوم‌خان آغاسی احمدگرای سلطانی بزه یولداش ایدوب یبارگز، شونگچون بونده کلدك» دیه جواب ویردك. عبدالله خان، احمدگرای سلطان‌هم یوزکشینی برگه بزم ایله یباردی. کوچوم خان ایلچیلری ایله برلکده ایسکرگه کلدك. کوچوم خان اوزینڭ خانلق اورننی احمدگرای سلطانه ویردی. احمدگرای سلطان ایسه دورت ییل خانلق ایتدی. صوگره کوچوم خان قاین آتاسی، چول قزاق خلقینڭ خانی شغای خان احمدگرای خانی اوتردی. شول سببدن کوچوم خان ینه ایسکرده خانلق ایتدی. دین علی خواجه‌گه کوچوم خان لعل خانش (١) اسملو قزنی خاتونلقغه‌ویردیلر، بر نچه ییللر بو ایسکر شهرنده طوردق. آندن صوڭ بو یورت بوزولدی. کوچوم‌خان دنیادن اوتدی، کوچوم خان اوغلی آرسلان سلطان مسقواغه پادشاه حضورینه یبارلدی‌پادشاه ایسه‌آنی«خان کیرمان» اوزره خان‌نصب ایلدی. دین علی خواجه ایله لعل خانش‌دن سلطان محمد، سید محمد، آق سید اسمنده اوچ اوغل دنیایه کلدی. مقاملری تارا توراسنده (قلعه)

(١) بو قزنڭ اسمی «لعل» اوله‌در. خانش ایسه خان کلمه‌سینڭ مؤنثیدر. آثار. بو قزنڭ اسمینی میللیر جنابلری نال‌ـــ خانیشا دیو ضبط ایتـکان.

ایدی. کوچوم خان، چول قزاق خانی شغای خانڭ لالی خانش اسملی قزینی آلمشیدی. آندن ایسه آرسلان سلطان ایله اسمی مذکور اولان لعل خانش دنیایه کلدیلر. لعل خانش ایله دین‌علی خواجه‌نڭ اورتانچی اوغللری سید محمد خواجه‌دن میرعلی سید دنیایه کلدی» رساله ایسه بو یرده تمام اولدی.

کوچوم خان‌نڭ اسلام دینی طاراتووی خصوصنده بو رساله‌ده یازلغان نرسه‌لر، روس تاریخ‌لرنده ذکر ایدلگانگه بیك یاقین بولغانلقلری وشونڭ ایله برابر بخاراغه ایلچی یبارلگان ۹۸۰ سنه هجریه کوچوم خان‌نڭ راحت‌لنوب عمر ایته‌رگه باشلادیغی زمانلر بولغانلغی سببلی، اول یللرده اسلام طاراتورغه چن اجتهاد برلان کرشکان بولووی بیك جائز بولغانلغی اوچون بز رساله‌نڭ اول خصوصده‌غی سوزلرینه اعتراض ایته‌سمز کیلمیدر.

کوچوم خان مشهور بخارا خانی عبدالله‌غه زمانه داش وشونڭ ایله برابر هر ایکیسی بر اوروغدن بولغانلغی اوچون آنڭ عبدالله خانغه مراجعت ایتکان بولووینی انکار ایته‌رگه اصلا یول یوقدر. بوحقده ابوالغازی «حاجم خان‌نڭ وعبدالله خان‌نڭ وکوچوم خان‌نڭ آتالری جوجی خان ابن چنگز خان‌نڭ بشنچی اوغلی، شیبان خان نسلندندر. معلوم اولنه‌در مذکور اوچ خان بر عصرده بولدیلر. بر برینڭ آرتندن دنیادن نقل قیلدیلر.» دیدر [۱] عبدالله خان‌نڭ بخاراده خانلق ایته باشلاوی هجری ایله ۹۹۱ نچی یلده، یعنی کوچوم خان‌نڭ بخاراغه ایلچی‌لر یبارگان یلندن اون‌بر یل صوڭ بولسه‌ده، لکن اول آتاسی اسکندر خان‌نڭ عقل‌سزلغی سببلی آنڭ زمانه‌سندوق مملکتنی اوزی اداره ایتکان [۲]. حتی اسکندرنڭ خان بولوویده اوغلی عبدالله‌نڭ همتی

---

(۱) تاریخ شجرهٔ ترك ص. ۱۱۸.
(۲) مستفاد الاخبار ج. ۱، ص. ۱٦٤.

سایه‌سنده‌در. عبدالله خان‌نڭ رسمی صورتده خانلغی ۹۹۱ نچی یلدن ۱۰۰۶ نچی یلغه چاقلی صانالسه‌ده لکن اول آتاسی زمانه‌سنده‌ده پادشاهلق ایشلرینی باشقارغانلغی اوچون روس مؤرخلرینڭ‌قایسی‌لری آنڭ حقنده ۴۰ یلدن آرتق خانلق ایتدی دیلر (۱). دیمککه رساله‌ده ذکر ایدلگان ۹۸۰ نچی یل عبدالله خان‌نڭ رسمی صورتده خانلق‌ایتکان زمانه‌سینه طوغری کیلمه‌اینچه، آنڭ آتاسی اسکندر خان خانلق ایتکان زمانغه طوغری کیلسه‌ده، لکن عبد الله خان اول زمانلرده‌ده مملکت ایشلرینڭ بارچه‌سینی اوزی اداره ایتکانلگی اوچون رساله‌ده «تاریخ ۹۸۰ ده ایسکر شهرنده کوچوم خان عبدالله خانه ایلچی یباروب برشیخ یبارونی صورادی» دیولگان.

سیبیر خلقینی آغارتو خصوصنده رساله‌ده ذکر ایدلگان سوزلرنی روس تاریخلرنده یازلغان خبرلرگه تطبیق ایته‌رگه ممکن بواسه‌ده، لکن آنده‌غی باشقه بعض بر سوزلرنی وروس تاریخلری ایله تطبیق‌ایته‌رگه اصلا ممکن توگلدر. رساله‌ده «کوچوم خان اوغلی آرسلان سلطان مسقواغه پادشاه حضورینه یبارلدی پادشاه آنی خان کیرمان اوزرینه‌خان نصب ایلدی» دیولگان. بزنڭ بیلوچه‌بو سوزلر درست بولماسه‌لار کیرك. چونکه کوچوم خان‌نڭ آرسلان اسملی اوغلی بولمادیغی ایله برابر، خان کیرمان‌غه(قاسم‌غه) خان ایدلگان کشی کوچوم‌نڭ اوغلینڭ اوغلی، یعنی آرسلان بن‌علی‌بن‌کوچومدر. شوشی‌آرسلان‌خان‌کیرمانده ۱۶۱۴ نچی‌یلدن ۱۶۲۷ نچی یلغه چاقلی خانلق ایتوب، روس تاریخلرنده Арасланъ Алѣевичъ اسمی ایله یورتیله‌در (۲). مرجانی هم آنڭ حقنده آرسلان علی بن علی‌خان بن کوچوم خان دیدر. مرتضی خان‌نڭ بخارا یاقینلرنه کوچوب یوروچی خلق‌لرنڭ خانچغی بولوب عبدالله خانغه تابع‌بولووی جائز بولغانلغی اوچون روس تاریخلرنده‌غی کوچوم اوزینڭ کوچی

---

(۱) Энц. Брок. Ефр. т. 9, стр. 99.

(۲) Истор. россіи, Соловьева, т. 9, стр. 1326

یتمه‌گاچ آتاسی مرتضی خاندن یاردم صورادی اول کوب عسکر ایله اوغلی احمد گرای‌نی همده دین عالم‌لرینی یباردی دیگان سوزلرینی رساله‌ده شوکا دائر ذکر ایدلگان سوزلر ایله تطبیق ایته‌رگه بیك ممکن‌در. بز حاضرده‌تیگی رساله‌حقنده‌سوزنی کیسوب کوچوم خان‌نك‌سیبیر خلقینی آغارتو خصوصده قیلغان ایشلرینه‌یاکادن کرشمکچی‌بولامز. بعض‌بر خبرگه‌قاراغانده کوچوم خان قزاندن هم بیك کوب دین عالم‌لری کیتورتمش (۱). روس تاریخ‌لرینك سوزلرینه بناء کوچوم خان سیبیر پوت پرست‌لرینی کوچلاب سنت‌که اوطورتدیرمش. قبول ایتماگانلر ایسه ئولوم‌جزاسینه حکم ایدلمشلردر (۲). بو سوزلرگه باشده‌رق کوکل اوشانوب یتمه آلماسه‌ده، لکن اسلام‌ده‌غی حکمت وفلسفه‌لرنی آکلامادقلری سببلی بتون همتلرینی طیشقی عمللرگه حصر ایتکان صوکغی زمان علماءلرینك، سنت‌که آرتق اهمیت بیروب کوچوم‌نی اوزلرینك فتوالری ایله شوکا مضطر ایتولری بیك احتمال‌در. مسلمان عالملرینك سنت مسئله‌سینه کیراکندن آرتق اهمیت بیرو سببلی، اسلام دنیاسینه کیتوردکلری ضررلر اول چاقده‌غنه بولماینچه، آندن اوّل‌ده بولغالامشدر. ۹۸۶ نچی سنهٔ میلادیه‌ده بلغار عالم‌لری ؤلادیمیر پادشاه یانینه کیلوب، آنی اسلام دینینه کرتمکچی بولغانلر. چونکه اول چاغنده روسلر پوت پرست ایدیلر. ؤلادیمیر بلغار عالم‌لرندن «سزنك دینگز نه‌دن عبارت؟» دیوب صوراغاچ آنلر «بز بر الله‌غه اوشانامز. بزنك محمد سنت‌که اوطورتورغه امر ایتوب، دوکغز ایتی آشاو ایله آراقی اچودن طیادر» دیوجواب ویرگانلر (۳). اوجماخ هم حور قزلری سببلی اسلام دینینه کوکلی آوغان ؤلادیمیر، سنت‌که اوطورتولرنی ایشتکاچده اسلام‌غه کرودن اخلاصی قایتقان. بلغار علمائسی سیاست‌سز وشونك ایله برابر اسلام

(۱) Опис. сибир. цар. Миллера, стр. 44.
(۲) Сибирская исторія, Фишера, стр. 97.
(۳) Исторія россійская, Татищева, т. 2, стр. 64.

فلسفه‌سینی آکلامادقلری سببلی، اسلام ایله مشرف بولودن ایکظور ملتنی محروم قیلغانلر. بلغار علمائسی اسلام دینینی ییگل کورساتوب، آنی ۋلادیمیرغه قبول ایتدرگان بولسه‌لر ایدی، بتون روسیه‌نك دین اسلامنی قبول ایده‌چکی معلوم ایدی. شولای بولغانده بز روس روز نامه‌چیلرندن ایشیدووی بیك آغر بولغان «کوچوم خان‌نك دینی محمد ملعون‌نك دینی‌در» دیگان سوزنی ایشتماگان بولور ایدك.

کوچوم خان دین اسلام طاراتوده نه چاقلی اجتهاد ایتکان‌بولسه‌ده لکن اول اوزینه تابع خلق‌لرنك هر برسینی مسلمان ایته آلماغان. ایسکر شهرنده یراق بولغان اورونلرغه دین طاراتوچی مسلمان‌عالم‌لری باره آلمادقلری سببلی اول تیکره‌ده‌گی خلق‌لر اوّلگیچه پوت پرست بولوب قالغانلر. حتی ایرتیش بویونده‌غی بعض بر تاتار قبیله‌لریده یراقلق‌لری سببلی، اسلام دینینی قبول ایتمه‌گانلر. تارا یلغه‌سی تاماغنده‌غی آیالی تاتارلری، صوڭغی زمانغه چاقلی پوت پرست‌لکده دوام ایتکانلر. میللیر جنابلری اوزینك آیالی تاتارلرندن بر بك ایله سوزلاشوب، اول بك‌نك آڭا اوزینك آتالری هم یاقنلرینك اول تیکره‌ده‌گی بارچه خلق‌لر ایله برابر پوتقه تابوندقلری خاطرنده بولغانلقنی بیان ایتدیکینی ذکر ایته‌در. نیتسا یلغه‌سی بویونده‌غی تاتارلر ایسه، ۱۶۳۹ نچی یلده‌ده پوت پرست بولغانلر. تابولسك ایله دیمیان یامی آراسنده بولغان تاتارلرنك بعض‌لری، اوشانداق تورینسك اویازدنده‌گی تاتارلرنك کوبره‌گی، صوڭره‌دن آستیاق‌لر ایله برابر خرستیانلق‌غه کرتلگانچه‌گه چاقلی پوت پرست‌لکده دوام ایتکانلر. بارابا تاتارلری‌ده صوڭغی زمانلرغه چاقلی ته‌ریگه طابنوب کیلگانلر. ایسکردن یراق طوروچی آستیاقلر ایله واغوللرغه دین طاراتوچیلرنك بارا آلماولری وشونك ایله برابر آنلرنك تللری ایله، کوندروچی‌لرنك تللری باشقه بولوچیلق‌لری، اول خلق‌لرغه اسلام طارالوغه مانع بولمشدر.

روس تاریخلرینڭ قایسی‌لرنده آستیاق‌لر اوزلرینڭ چوللرده گیزدکلری، همده دائمی اوترواقلرده طوره آلمادقلری سببلی آنلرغه اسلام‌دینی‌نڭ حکملرینی تماملارغه ممکن بولماغانلغی اوچون، اوّلگیچه پوت پرست‌لکده قالورغه رخصت ایدیلونی کوچوم خانغه عریضه بیروب صورادقلرندن، پوت پرست‌لکده قالورغه رخصت ایدلدیلر دیولسه‌ده لکن بو سوزلر درست‌که اوخشامیلر. چونکه کوچوم کبك اسلام دینی طاراتوده غیرت‌لر صرف ایتکان بر ذات‌نڭ، آڭا رخصت ایتمایه‌چگی معلوم‌در.

سیبیرده اسلام دینی طارالغانچه‌غه چاقلی آنده حکم سورگان دین شامان دینی بولوب [١] سیبیرنڭ بتون خلقی تورلی طرزلرده بولسه‌ده، شول دین‌ده ایدیلر. شوشی مذهب‌ده بولغان تاتارلر ایله قیرغیزلر اوزلرینڭ دین باشلق‌لرینی «قام» [٢] دیوب آتادقلری حالده، تونغوزلر ایسه «شامان»، مانغوللر ایله بوریات‌لر «به» دیوب آتیلر ایدی [٣].

محترم مراد افندی ترکی قبیله‌لرنڭ پوت پرست هم شامان مذهبلرنده بولولرینی انکار ایتکان؛ اول سوزلر اوشانچلی تاریخلرده ثابت توگل دیگان بولسه‌ده [٤] لکن اول بو مسئله‌ده خطالق قیلمشدر. تاریخلرده ترکی قبیله‌لرنڭ بورونغیده شامان مذهبنده بولدقلرینی اثبات ایته طورغان سوزلر، اوشانداق آنلرنڭ طابوندقلری صنم‌لر نه‌لر بولغانلغینی بیان ایتوچی رسم‌لر صاناب بتورگیسزدر. بو حقده مفصل

---

(١) ایلڭ طوپاس پوت پرست‌لکدن عبارت بولوب، بورونغی زمانلرده بیك کیلڭ اورونلرغه چایراغان بولمشدر. سیبیریاده‌غی یات خلق‌لرنڭ بعضی‌لری آراسنده بو مذهب همانده دوام ایتمکده‌در. بزنڭ‌تاتارلر آراسنده هم، شول دیندن‌قالغان‌بیك‌کوب‌ئورو‌ملر باردر.

(٢) قام: طبیب، حکیم، دانشمند، فیلسوف لغت چغتای وترکی.

(٣) Сибирскія древности, Радлова, т. 1. стр. 72.

(٤) تلفیق الاخبار. ج. ١، ص. ٣٩.

معلومات ایستاگوچیلر رادلف جنابلرینڭ Сибирскія древности اسملی کتابینه مراجعت ایتسونلر.

٧

کوچومنڭ یرماق ایله اوروشلری.

بز یوغاریده، VIII نچی بابنڭ آخرنده، قازاقلرنڭ کوچومخان عسکری ایله نیچه اورونده اوچراشوب محاربه ایتدکلرینی، همده قازاقلر طاودا یلغه‌سینڭ تاماغینه یتکاچ آنده بر آطنه طوروب «بزگه نه ایشلرگه کیرك؟ روسیه‌غه قایتورغه مو ئللهیوقمو» دیوب کیگاشدکلرینی، اوشانداق کوچوم خاننڭ قازاقلرغه چنلاب اهمیت بیره باشلاوی شوشی زمانلردن باشلاندیغینی بیان ایتکان ایدك. قازاقلرنڭ قایسیلری تیگی کیگاشده روسیه‌غه قایتو طرفنده بولدقلری حالده، ایکنچیلری سفرلرنده دوام ایتوب سیبیرگه بارو فکرنده بولغانلر. کیگاش صوڭنده روسیه‌غه قایتمایچه سیبیرگه سفر قیلوده دوام ایتو فکرنده‌گیلر، قایتورغه تیلاوچیلرگه نسبة کوب بولغانلقلری سببلی قازاقلر سفرلرنده دوام ایته‌رگه قرار بیرگانلر.

طاودا یلغه‌سی تاماغنده کوچوم خاننڭ توره‌لرندن «تاوزان» (١) اسملی کشی قازاقلر قولینه اسیر توشوب، یرماق آناردن کوچومخاننڭ پایتختی، آنڭ صوغوش قوّتی، کوبمو عسکر جیبا آلووی، صوغوش قوراللری حقنده اوشانداق اوزینه کیرکلی باشقه نرسه‌لر خصوصنده صوراشوب برنچی اوله‌رق طوغری معلومات حاصل ایتدی. بو خبرلر قازاقلرنڭ کوڭللرینی کوتاروب، آنلر کوچومدن قورقارلق ایش یوق ایکان دیوب تاغیده غیرتنی آرتدردیلر. تاوزاندن ایشدلگان خبرلر

(١) بو کشینڭ اسمینی میللیر، فیشیر هم باشقه‌لر Таузанъ دیو ضبط ایتدکلری حالده صالاڤیوف ایله کارامزین Таузакъ دیو ضبط ایته‌لر.

قازاقلرنی کوبمو شادلاندیرغان بولسەلر، کوچوم خانغە هر کوننی ایشیدیلوب طورغان کوڭلسز خبرلر آنی شول مقدارده خفالی‌لر ایدی. تاتارلر ایلە قازاقلر آراسندە بولغان اوروشلرنڭ هر برسندە قازاقلرنڭ اوستون بولغانلق‌لری خصوصندە کیلگان خبرلر، آنی دائما بورچیلر ایدی. شونلقدن اول بیك تیزلك ایلە اوزقولی آستندەغی تاتار، واغول، آستیاق‌لردن عسکر جیارغە امر ایتوب، آنلرنی اوزینڭ یاقینی محمدقل (۱) ادارەسندە یرماقغە قارشی یباردی. محمدقلغە نیچك بولسەده یرماقنی سیبیر یاغەیبارماسکەغیرت‌ایتارگەامر ایتدی. کوچوم خان ایسکر شهرینی اوزکوز آلدندە اور ایلە نغتورغە، همدە تیره یاقدەغی میرزالرغەدە واقعەدن خبردار بولوب، اوزلرینڭ اوتراقلرینی محکم‌لرگە قوشدی. اوشانداق تابول یلغەسینڭ ابرتیشغە قییە طورغان اورنندن ۲ چاقرم یوغاریدە «چواش» بورنی آتالغان اوروننی کیرتەلرگە، همدە تابول تاماغینە کوچلی صاقچی‌لر قویوب واقعەنی‌تیزلك‌برلان‌ایرشدرگە‌امر ایتدی.

یرماق‌طودا یلغەسینڭ‌تاماغندن ۸نچی‌ایبولدتوبەن طاباسفر ایتدی. آندن ۳۰ چاقرم چاماسی کیتکاچدە قازاقلر بابا حسن (۲) اسملی‌تاتار آوولی یانینە کیلوب یتدیلر. اول اوروندە بابا حسن میرزا طورغانلغی سببلی آوول آڭا نسبت بیریلوب شول اسم ایلە یورتولەدر ایدی. مونە شوشی اوروندە محمد قل ادارەسندە یبارلگان تاتارعسکری، قازاقلرغە

---

(۱) محمد قل‌نی روس مؤرخلرندن نیبولسین، آندرییویچ کوچومنڭ اوغلی دیسەلردە، لکن کوبرك مؤرخ‌لر آنی کوچوم خان‌نڭ اوغلی بولماینچە، بلکە یاقینی‌غنە بولغانلقنی بیان ایتەلر. ایوان غروزنی طرفندن ۱۵۷٤ نچی یلنڭ ۳۰ نچی ماینده استروغانوف‌لرغە ویرلگان یارلیقدن، آنڭ کوچوم اوغلی بولماینچە، بلکە یاقینی‌غنە بولغان‌ایکانلگی بیك آچیق معلومدر. چونکە اول یارلیقدە Сибирскаво Салтана братъ Мамоткулъ عبارەسی مذکوردر. میللیر ص. (۷۰).

(۲) بو اوروننڭ اسمینی میللیر Бабазанъ؛ صالاڤیوف، کارامزین، نیبولسین، آندرییویچ‌لر Бабасанъ دیو ضبط ایتسەلردە؛ بز آنی بابا حسن دیوب ضبط ایتدك.

هجوم ایتدی. قازاقلرنڭ بر چاقرم چاماسی آلدن باروچی کیمه‌لری ایڭ اول اوله‌رق تاتارلرنڭ هجومینه دوچار بولدی. آلایده اول تاتارلر ایله بیك نق محاربه ایتوب، باشقه کیمه‌لر کیلگانچه‌گه چاقلی اوزینی حمایه ایتدی. آرتده‌غی قازاقلر کیلوب یتکاچده ایکی آراده بیك قانلی صوغوشلر باشلاندی. بو صوغوشده روسلر نه چاقلی غیرت ایله محاربه ایتسه‌لر، تاتارلرده شول چاقلی نق صوغوشوب بش کون مدتی اوستونلك قایسی یاقده بولاچه‌غی بیلگولی توگل ایدی. قازاقلرنڭ قورالی ملطق، تاتارلرنڭ ایسه اوقدن باشقه قوراللری بولماغانلغی سببلی، اول بیچاره‌لر دشمانلرینه کیره‌گنچه ضرر کیتوره آلمیلر ایدی. ملطق ایله قوراللانغان روسلر ایسه تاتارلرنی راحتلانوب قیره‌لر ایدی. شولای بولسه‌ده اوروش نیچه کونلر دوام ایتدی. بش کون مدتی صوزولغان شوشی محاربه، ایڭ صوڭره تاتارلرنڭ قاچووی، روسلرنڭ ایسه اوستونلگی برلان تاملاندی. تاتارلرنڭ باشلقلری محمدقل هم، قاچوب قازاقلرنڭ آندن صوڭغی سفرلرینه مانع بولا آلمادی.

روس تاریخلرینڭ ایتوینه قاراغانده بو اوروش تاتارلر ایله روسلر آراسنده بولغان اوروشلرنڭ ایڭ اهمیتلیسی وشونڭ ایله برابر ایڭ اولوغیسی بولوب، آنڭ تاملانوی ۲۱نچی ایبولده بولمشدر. بو صوغوشده تاتار قانلرینڭ یلغه‌لر بولوب آقدیغی روایت ایدیله‌در (۱). موندن صوڭ قازاقلر اوزلرینڭ سفرلرنده دوام ایتوب ایبول‌نڭ ۲۶نچی کوننده تاڭ برلان توربا یلغه‌سینڭ تاماغینه یتدیلر. بو یلغه تابول یلغه‌سینڭ اوڭ یاغندن آغا قیمقده ایدی. قازاقلر سفرلرنده دوام ایتکانده شول تیکره‌ده جیولغان تاتار عسکرلرینڭ آنلرنی تارمار ایده‌چکلری بیك احتمال ایدی. چونکه توربا تاماغندن یراقده توگل، تابول‌نڭ اوڭ قرییی بیك توکه یار

(۱) Описаніе Сибир. цар. Миллера, стр. 93.

بولغانلغی سببلی، تاتارلر اوچون اول اور ونده‌طوروب قازاقلرنی خفالارغه بیك اوڭغایلی ایدی. لكن قازاقلر تاتارلرنڭ اوقدن باشقه‌قوراللری یوقلغینی آڭلادقلری، همده اوق ایله یلغه‌نڭ ایكنچی قریینده‌غی كشی‌لرگه ضرر كیترو مشكل ایكانلكنی بیلدكلری اوچون تابولنڭ صول یاری بویونچه سفر ایتدیلر. واقعا تاتارلرنڭ اوقلری آنلرغه هیچ بر ضرر كیتوره آلمادیلر. موندن صوڭ یرماق‌غه یولده هیچ بر مانع كورله‌چك بولماغانلغی اوچون آڭا تیزلك ایله ایرتیش‌غه چیغارغه ممكن ایدی. لكن اول اوزینڭ عادتلانگان بورونغی هنرینی (طالاوینی) بر آز بولسه‌ده ایشلاب آلاسی كیله‌در ایدی.

تابول یلغه‌سینڭ اوڭ یاغنده، همده آنڭ ایرتیش‌غه قییه‌طورغان اورنندن ١٦ چاقرم‌غنه یراقلقده، اینی ٣٠—٤٠ ساژیندن آرتق بولماغان، بویی ایسه كاكریلانوب تابول‌غه چاقلی صوزولغان بر كول بار ایدی. شوشی كولنڭ تیكره‌سنده قاراچه اسملی (١) تاتار میرزاسی كچكنه بر شهرچكده عمر ایته‌در ایدی. بعض بر روز نامه‌لرده بو قصبه قاراچه شهرچگی دیوب آتالدیغی‌حالده قایسی برلرنده قاراچه اولوسی آتالمقده‌در. اول كول‌نڭ صوڭغی زمانغه چاقلی روسلر طرفندن Карачинское озеро تاتارلر طرفندن قاراچه كول دیوب آتالوی بورونغی‌ده اول اورونده قاراچه طورغانلقدن‌در. مونه شول اورونني باروب ضبط ایتكانده یرماق اوزینڭ بیك كوب بایلق ایله آشاملق‌لر حاصل ایده‌چكینی امید ایته‌در ایدی. شونلقدن اول آوغوست‌نڭ برنچی كوننده اوزینڭ یولداش‌لری ایله كیمه‌سندن چیغوب ئلیگی میرزانڭ اوطارینه وحشی صورتده هجوم ایتدی. اول اوطارنی طالاو قازاقلر اوچون بیك فائده‌لی بولوب چیقدی. چونكه آنلر قاراچینڭ اوطارنده بیك كوب آلتون كوموش

(١) قاراچه بورونغی تاتار تلنده چن سویلاوچی، كوڭلنڭ گینی طوغری ایتوچی معنی‌لرنده، همده بر درجه اسمی اوله‌رق استعمال ایدلگان. شونلقدن اول سوز توره‌نڭ چن اسمی بولماینچه لقبی‌گنه بولوغه بیك یاقیندر.

ایله شاقطی آصل طاشلر طابدیلر. بونلردن باشقه بیك کوب ایکمك هم حیوانلر ایله خیلی بال حاصل ایتدیلر. قازاقلر بو اورونی آلدقدن صوڭره آنده ١٤ نچی سنتابرگه چاقلی طورغانلر. بو وقتده قازاقلر تاتارلرغه هجوم ایتمادکلری کبی، تاتارلرده آنلرغه هجوم ایتماگانلر. بغدای قاپچغی اچینه کروب اویالاغان تچقان‌نڭ صوفیلغی قبیلندن، یرماق هم، قاراچه شهر چیکنده صوفیلانوب قازاقلرغه ٤٠ کون روزه طوتارغه امر ایتکان. روزه چاغنده قاراچه شهرنده طنچلق ایله اوزدیروب هیچ قایده هجوم ایتماگان. شول چاقلرده کوچوم خان، قازاقلر برلان اوز یورتی آراسینه کوبکنه صاقچی‌لر قویوب، شونلر ایله اوزینڭ کوچلی‌لگینی کورساتوب قازاقلرنی قورقتمقچی وبناء علیه آنلرنی روسیه‌غه قایتورغه مجبور ایتمکچی بولغان. لکن قازاقلر کوچوم خان‌نڭ حیله‌لرندن قورقماغانلر.

یرماق روزه‌سینی تماملادقدن صوڭره ١٥٨١ نچی یلنڭ ١٤ نچی سینتابرنده اوزینڭ کیمه‌لرینه اوطوروب تاغیده سفر ایتدی. کوچوم خان طرفندن تابول تاماغینه قویولغان صاقچی‌لردن شاقطی‌غنه مشقت‌لر کوردکدن صوڭره، نیچك بولسه‌ده ایرتیش‌غه چیغارغه موفق بولدی. بو وقتده یرماق قول آستنده‌غی قازاقلرنڭ صانی ٥٤٥ دن عبارت ایدی. قازاقلر تابول تاماغندن اوتکاچ ایرتیش بویونچه آنڭ کونباتار یاغندن یار بویلاته یوغاری طابا منارگه باشلاب اوچ چاقرم چاماسی کیتکاچ آتیق[1] میرزا شهر چگینه یتدیلر. اول شهرده آتیق اسملی میرزا طورغانلغی اوچون شهر آنڭ اسمی ایله تسمیه ایدلگان ایدی. یرماق یار قریینه چیغوب تاتارلر ایله بر آز صوغوشدقدن صوڭره اول شهرنی ضبط ایتدی اول آنی اوزینڭ طوقتاشی ایتوب بارکبك ایبرلرینی کیمه‌لردن شونده

(١) بورونغی ترکچه‌ده اتکه، اتا که، اتکه‌لیك اسملرنده درجه‌لر بولغان. روسلرنڭ اسم ایتوب یوروتدکلری Атикъ سوزی، تیگی میرزانڭ چن اسمی بولماینچه، بلکه درجه‌سینڭ اسمی‌گنه بولووی احتماللر.

طاشوتدی. قازاقلر تاتارلرنڭ هجوملرندن قورقوب اول کیچنی یوقلامی اوتکاردیلر. آنلر مونده، روسیه‌غه قایتو ایله قایتماو حقنده اوز آرا کیڭاشورگه باشلادیلر. قازاقلرنڭ قایسی‌لری «بزنڭ مونن هر برمزگه ۱۰ ویاخود ۲۰ تاتار ایله صوغوشرغه طوغری کیلاچك وبناء علیه بو بزنڭ کوچمزدن طیش ایش بولاچقدر» دیوب روسیه‌غه قایتونی قوّتلادیلر. بالعکس ایکنچی‌لری بزگه قایده بولساقن بر ئولوم. اگرده بز روسیه‌غه قایتساق آنده بزگه بورونغی‌ده‌غیچه ۋولغه بویونن یول باصارلق قیلوب رزقلانودن باشقه‌ایش‌یوق همن‌اول‌چاغنن‌اوزمزنڭ‌طوغانلرمز خرستیانلرنی ئولترورگه طوغری کیله. اما مونده ئلی بز مسلمانلرنیغنه ئولتره‌مز. بونلر ایله برابر تاغی حاضرنده کوز بولغان دیوب قایتماو یاغینی قوّتلادیلر. یرماق اوزیده قایتماو یاغنده بولوب قازاقلرنی: «اگرده سز مونده‌ای قورقاق بولسه‌کز همده حاضرگه چاقلی حاصل ایدلگان غلبه‌لرنی یوقغه چغارساکز، بالعکس اوزکزنڭ بولدقسزلغیکز ایله‌تاتارلرغه‌غیرت‌کورتساکز، سزگه باری بر یولده آچلق ایله صالقونلقدن، اوشانداق آنده کورلاچك تورلیچه اوکغایسزلقلردن ئولمی چاره یوق. سز باری بر یولن ئوله‌چکسز. بالعکس سز مونده حاضرگه چاقلی کورساتدیککز یکت‌لك‌لر سایه‌سنده توگل اوزکزنڭ ترکلك‌کزنیگنه صاقلاو حتی شونداین اولوغ پادشاهلقنی ضبط ایتو ایله وطن‌غه بتمی طورغان خدمت کورساتکان بولاسز. ایندی بزگه مونده ئولرگه الله تلی ایکان اول چاغنده سزنڭ ئولومکز وطن اوچون فائده‌لیرك بولووی ایله برابر، دشمانغه (تاتارلرغه) نه چاقلی ضررلر تیکدیروب حاصل بولغانلغی اوچون اول ئولوم اوزکز اوچون بیك اولوغ شرفدر.» دیو قایتماوغه دیملادی. بو اوگوت‌دن صوڭ قازاقلر اتفاق‌ایله،روسیه‌غه‌قایتونی‌اویلاماسقه؛ اوزلرینڭ‌غیرتلرینی‌کیموتماسکه، ممکن قدر دشمان اوستینه اوّلده‌گیچه قورقمی هجوم ایتارگه؛ کیرك بولغانده برسی ایکنچی‌سی اوچون فداء جان قیلورغه قرار ویردیلر.

تابول تاماغندن ایکی چاقرم یوغاری، ایرتیش یلغەسینڭ کون چغار یاغنده «چواش» آتالغان بر بورون اوستنده کچکنەگنه برشهر بار ایدی. یرماق اول شهرنی اوزی اوچون قیشلاوغه موافق کورگانلکدن، آنی آلاسی کیلەدر ایدی. شول چاقلرده کوچوم خان نیچك بولسەده قازاقلرنی سیبیردن کوچ برلان قاولاو اوینده ایدی. شول اوینی بولدرمق اوچون اول برنچی اوکتابرده بایتاقغنه عسکر جیوب قازاقلرغه هجوم ایتمکچی بولدی. قازاقلر اوزلریده تیگی شهرنی آلور اوچون صوغوشمقچی بولوب طورەلر ایدی. شولای ایتوب ایکی آراده بیك قانلی صوغوش باشلاندی. بو اوروشده اوستون بولو ایکی یاقلی بولوب، دشمانلرنڭ هر ایکی طرفی اوزلرینڭ جیکولری ایله ماقتانورلق توگللر ایدی. چونکه قازاقلرنی سیبیردن قاولاو اوینده بولغان کوچوم خان، اویلاغانینی یرینه یتکوزه آلمادیغی کبی، یرماق هم چواش بورننداغی شهرنی آلا آلمادی. ایڭ صوڭره هر ایکی طرف اوزلرینڭ اورونلرینه چیگندیلر. قازاقلر کوبدن توگل ضبط ایتدکلری آتیق میرزا شهرچگینه قایتوب کیلاچك قیش اوچون ییتارلك آزوق حاضرلرگه باشلادیلر. لکن تیکرەیاقدەغی تاتارلرنڭ بورچولری سببلی، آنلر آزوقنی کیرەگنچه جییه آلماینچه، آزغنه بغدای هم بورای برلان قناعتلنورگه مجبور بولدیلر. قازاقلرغه قیش کوننده آچلقدن ئولو قورقوسی بولغانلغی سببلی، آنلر تاغیده کوچوم خان ایله صوغوشمقچی، «نه بولسه اول بولور» دیوب بختلرینی صناماقچیلر ایدی. کوچوم خان هم چواش بورننده بولغان صوغوشدن صوڭ، تیك یاتماینچه همانده کوچ جیوب قازاقلرغه هجوم ایتو اوینده ایدی.

اوکتابرنڭ ۲۳نچی کوننده اول اوزینڭ یاقینی محمد قل ایله قازاقلرغه هجوم ایتمکچی بولوب بایتاقغنه عسکر ایله چواش بورنی یاقننده ظاهر بولدیلر. کوچوم خان عسکرینی ایکیگه بولیب آنڭ بر ئولوشی ایله

طاغنڭ یوقاروسندن، اوزی، ایکنچی ئولوشی ایله طاغنڭ توبه‌نندن محمد قل دشمانغه قارشی یوردیلر. بو صوغوشده کوچوم خان عسکری سونگی، اوق، قلچ کبك صوغوق قوراللر ایله بیك یخشی قوراللاندقلری کبی، آنلر اداره‌سنده ایکی طوب [1] هم بار ایدی. تاتارلر اول طوبلرنی طاغ باشینه نغتوب قازاقلرغه قارشی قویغانلر ایدی. لکن طوبنی کیره‌کنچه استعمال ایته بیلماولری سببلی، روسلرغه آنلردن ضرر تیکدیره آلمادیلر. محمد قل هم کوچوم خان قول آستنده‌غی تاتار عسکری روسلر ایله بیك شب صوغوشسه‌لرده، صوڭندن قاچارغه مجبور بولدیلر. روسلرنڭ صانلری تاتارلرغه قاراغانده بیك آز بولسه‌ده، لکن مطلق ایله قوراللاندقلری سببلی، اوق، قلچ کبك یراقدن صوغوشرغه صلاحیت‌سز قوراللر ایله قوراللانغان تاتارلرنی جیڭارگه موفق بولدیلر. قایسی بر روایتلرگه قاراغانده تاتارلر، روسلرغه نسبة ٢٠ ئولوش آرتق اولمشلردر [2]. کوچوم خان قاچارغه باشلاغانده، بار کبك ایکی طوبینی‌ده ایرتیش یلغه‌سینه طاشلارغه امر ایتمشدر. بو اوروش تاتارلر اوچون نه چاقلی ضررلی ایسه قازاقلر اوچون شول نسبتده فائده‌لی بولوب چیقدی. تاتارلر اوزلرینڭ هنرسزلكلری وبناء علیه مطلق، طوب کبك صوغوش اوچون ایڭ کیرکلی بولغان قورالرینڭ یوقلغی شوملغنده بر اوچ قازاقلر طرفندن تارمار ایدیلدیلر. کوچوم ایله محمد قل باشده‌رق بیك نق صوغشسه‌لرده، بارا طورغاچ اوزلرین گنه قوتقارو اوینه‌توشوب، کوچکه‌قاچوب قوتولدیلر. موندن اوّلگی صوغوشلرده تاتارلر، اوزلرینڭ آنچق قورالسزلقلری شوملغنده روسلر طرفندن ویران ایدلدکاری

---

(١) تاتارلر اوزلری طوب یاصی بیلمگانلر. بخارا خلقینه اول زماننه طوب یاصارغه بیلمادیگی سببلی طوبنڭ آندن کیلووینیه او یلارغه یارامی. بلکه آنی کوچوم خان قزاندن کیتورگان بولورغه تیوش. فیشیر، ص. ١٢٩.

(٢) Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 79.

کبی، بو یولیده شونك شوملغنده خراب ایدلدیلر. شونك اوچون صالاۋیوف بابا حسن محاربەسنده روسلرنك اوستون بولوچیلقلرینی بیان ایتدکدن صوڭره «ملطق اوق‌غه غلبه چالدی» دیدر (۱). بو صوغوشنڭده تاتارلر فائدەسینه بولوب چیقمداینچه بالعکس روسلر فائدەسینه بولوب چیغووی شوشی صالاۋیوف ایتکانچه ملطق‌نك اوق‌غه غلبه چالووی سببلی‌در. روسلردن بو صوغوشده کوبمو کشی هلاك بولغانلغی خصوصنده بورونغی روزنامەلرده هیچ بر نرسه ذکر ایدلمگان بولسەده، لکن تابولسکی‌دەغی صابورنی چیرکاونك ئولك‌لر یازلغان دفترینه قاراغانده اول صوغوشده ۱۰۷ کشی ئولگان بولوچیلغی آڭلاشیله‌در. میللیر ایله فیشیر جنابلری تابولسکی‌نك صابورنی چیرکاونك حاضرگه چاقلی اولوغ روزەنك برنچی یکشنبەسی صایون‌اول ئولگلارگه مڭگولك یادکار جرلانادر دیوب ذکر ایتەلر. تاتارلردن ایسه اول صوغوشده ئولوچیلر، آنلرنك قورالسزلقلری سببلی، روسلرغه قاراغانه نیچه ئولوش آرتق بولوچیلغی طبیعی‌در.

بو صوغوشلر کوچوم خان‌نی بر یاقدن خفالابقنه قالمادیلر. صوغوشنك ایکنچی کوننده، یعنی ۲۴ نچی اوکتابرده، آنك جیڭولگانلکینی کورگاچ، بایتاقدن بیرلی قازاقلرغه قارشی صوغوشوب کیلوچی آستیاقلر کوچومدن آیریلوب، اوزلرینك ایرتیش نهرینك توبەن یاغنده‌بولغان وطن‌لرینه قایتوب کیتدیلر. شولوق کونده واغوللر هم، آستیاق‌لردن عبرت آلوب یسوالغه باتاقلغی آرقیلی قونك یلغەسینك یوغاریسنك بولغان وطن‌لرینه قایتوب کیتدیلر.

۲۳ نچی اوکتابرده بولغان چواش بورنندەغی محاربه کوچوم خان‌نك فائدەسینه حل ایدلمگانلکی، اوشانداق بار کبك عسکرلریده طارالورغه باشلادقلری سببلی اول آشغوچیلق ایله ایسکر شهرندن

---

(۱) Исторія россіи, Соловьева, т. 6. стр. 319.

قاچارغه نیت ایتدی. واقعا اوزینك هم عسکرینك کوڭللری کوتارنکی بولغان زمانلرده قازاقلرنی جیکارگه موفق بولماغان کوچوم خان‌نك، ایندی کوڭللری توشونکی، تارقاو عسکری ایله آنلرنی جیکا آلماوچیلغی معلوم ایدی. شونلقدن آڭا قاچودن باشقه چاره قالماغان ایدی. تورلی یاقدن اوستینه یاومقده بولغان بلالر ایله حیران قالغان بیچاره کوچوم خان، کوزلرندن قانلی یاشلرن آغیزدیغی حالده ۲۵ نچی اوکتابرده کیچ برلان (۲٦نچی‌غه قارشی) ایسکردن بتون او جماعتلری ایله چیغوب کیتدی. آنك ایله بیچك طورا، صوصغان، یابالاق، چواش شهرلرنده‌گی تاتارلر هم برگه قاچدیلر.

قازاقلر ۲۳ نچی اوکتابرده چواش بورننده بولغان اوروشدن حاصل ایتدکلری غلبه برلان چیکدن طیش قوانوب، آنلرنی بخت هیچ بر زمانده طاشلایه‌چق توگل دیوب اوشانه باشلادیلر. آنلر یوغاریده ذکر ایدلگان جیکولری ایله قناعتلنماینچه، کوچومنك پایتختی بولغان ایسکر شهرینی ضبط ایته‌رگه نیت ایتوب ۲٦ نچی اوکتابرده آڭا طابا سفر ایتدیلر. لکن ایسکرغه یاقینلاشقاچ آنده بر کشی‌ده قالماینچه قاچوب بتکانلگینی کوروب اول اشکه عجب‌لنولری ایله برابر، چیکدن طیش شادلاندیلر. یرماق، بواشده برحیله بولماسون دیوب شبهه‌لندیکی اوچون ایسکرغه کرورگه آشوقمادی. اطرافغه کشی‌لر یباروب ایسکرنك تیکره یاغنده پوصوب یاتوچی تاتارلرنك یوقلغینی بیلگاچ‌کنه، کمال شوکت وعظمت ایله ۲٦نچی اوکتابرده (۱۵۸۱ نچی یل) ایسکر شهرینه کیلوب کردی. بو شهر حاضرگی تابولسك شهرندن ۱٦ چاقرم یوغاری، ایرتیش نهرینك اوك یاغنده‌غی بیوك یار اوستینه بناء ایدلگان ایدی. اول کونباتار یاغندن ایرتیش یلغه‌سی‌ایله، کون یاغندن سیبیرقه یلغه‌سی آغا طورغان تیرن چوقور ایله، کونچغار یاغی ایله تون یاغندن اوچ قاتلی اور ایله نغتولغان ایدی.

ایسکر شهرینڭ اورنی توگاره‌ك بولوب، قطری (٥٠) ساژیندن آرتق بولماغانلغی اوچون اول اورونده کوب یورتلر بولماغان. شونلقدن آنی بورونغی بلغار شهری کبك ظور شهرلردن صانارغه یارامیدر. بو شهرنڭ تاریخلرده مشهور بولغان ایکی اسمندن (ایسکر ایله سیبیردن) باشقه تاغیده قیشلاق [1] اسمی باردر. ترکی تلنده قیشلاق سوزی قیشلی طورغان اورون، قریه عشائرینڭ آوولی اولان اوه، ناحیه، کوی معنی‌لرنده استعمال ایدلگانلکدن شوشی معنی‌لرنی ملاحظه ایتوب ایسکر شهرینه اول اسمنی اطلاق ایتولگان بولورغه تیوش.

ایسکر شهرینڭ اورنی حقنده روس تاریخلرنده تورلیچه یازلغان. کارامزین ایسکرنی حاضرگی تابولسك شهرندن ١٦ چاقرم یراقلقده [2] دیسه‌ده، لکن آنڭ شهردن یوغاریمو، توبه‌نمو ایدیکینی بیان ایتماگان. فیشیر ایسه ایسکرنی تابولسك‌دن ١٦ چاقرم دیو بیان ایته‌در [3]. کتابی یانینه درج ایدلگان خریطه‌سنده هم آنی تابولسك‌دن توبه‌ن ایتوب ترسیم ایتکان. براقهائوز یفرون قاموسی‌نڭ ٥٨ نچی جلدنده، Сибирь ماده‌سنده «تابولسك‌دن یوغاری طابا ١٦ چاقرم یراقلقده بر طوغای اسمیدر. بورونغی‌ده بو اورونده سیبیر پادشاهلغی‌نڭ پایتختی بولمشدر. بو شهرده یادکار هم کوچوم خانلر ترکلك ایتمشلردر.» دیولگان. ٣٣ نچی جلدنده کوچوم شهرچگینی (Кучумово городище ماده‌سنده) سیبیر، ایسکر سوزلری ایله تفسیر ایتوب، آنی تابولسك‌دن ١٨ چاقرم یراقلده دیو بیان ایدلگان. ٥٨ نچی جلدنڭ ٨٠٤ نچی صحیفه‌سی یانینه درج ایدلگان خریطه‌ده ایسه، ایسکرنی تابولسك‌دن ٥٠ چاقرم یراقلقدن

---

(١) بو سوزنی آندریێویچ Кишлакъ دیو ضبط ایتدیکی حالده، میللیر تابول روز نامه‌لرندن کوچروب Кашлыкъ شکلنده قید ایتکان. درستی ایسه قیشلاق شکلنده یازلوویدر.

(٢) Ист. Госуд. Россіиск. Карамзина, т. 9. стр. 316.

(٣) Сибирская исторія, Фишера, стр. 130.

آرتق تو بەن ایتوب تر سیم قیلونغان. روس علماسی نڭ ایك برنچی لرندن، نیچه یوزلب ذات لرنڭ قلم لری ایله یازلغان علمی بر کتابده بو چاقلی اعتبارسزلق قیلو فن گه اولوغ جنایت، یاز وچیلر ینه ایسه بیك ظور اویاتدر. میللیر جنابلری ایسه ایسکرنی تابولسکدن ۱٦ چاقرم یوغاریده دیو بیان ایتەدر(۱). حق بولغان سوز، ایشته شوشی محقق میللیر جنابلر ینکی در.

ایسکردن یراق توگل تاتارلرنڭ قزم طورا اسملی شهرلری بولغان. اول شهر اورننده حاضرنده Преображенское اسملی روس آوولی در. بو آوول ایسه تابولسکدن ۱۸ چاقرم چاماسنده یوغاریدر. بورونغی ایسکر شهر ینی باروب تیکشرورگه اوزمزگه حاضرنده ممکن بولماغانلقدن، بز بو حقده غی شبهه مزنی بتورور اوچون تابولسك شهر ینڭ اینسپیکتورینه مراجعت ایتوب، آناردن ایسکرنڭ تابولسکدن یوغاریمو ویاخود توبه نمو ایدیکینی صوراغان ایدك. اول هم میللیر سوزینی قوّتلاب، ایسکرنی تابولسکدن یوغاری، Преображенское آوولندن یراق توگل دیوب جواب بیردی. تابولسك شهری بناء ایدلگاچ بر آز زمانغه چاقلی ایسکر شهری دوام ایتوب کیلگان بولسەده، لکن صوڭندن اول تماما ویران بولغان. حاضرنده آنڭ اورننده چیرەم هم آغاچلر ایله قابلانغان بورونغی بناءلرنڭ قالدقلر یغنه طابیلەدر.

یرماق ایسکرنی آلوب تماملادقدن صوڭره تیگره یاقده غی خلق لرنی اوز قول آستینه آلوب آنلردن یاصاق تولاتورگه اجتهاد ایته باشلادی. چواش بورنی محاربەسنده قازاقلرغه قارشی صوغوشقان آستیاقلر، کوچوم خان جیکولگاچ آنڭ یانندن قاچوب، اوزلرینڭ اوتراقلرینه قایتقاچ، وطنداشلرینه قازاقلرنی بیك قورقنچلی ایتوب تعریف ایتکانلر ایدی. شونلقدن آستیاقلر، بزنی قازاقلر کیلوب آلغانچەغه چاقلی اوزمز باروب آنلرغه اطاعت ایتەرگه تیوشلی دیوب بیلدیلر. شوڭا

---

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 38.

کوره ایسکر آلنونك دورتنچی کوننده، یعنی ۳۰ نچی اوکتابرده دیمیانقه یلغه‌سی بویوندن بایار (۱) اسملی آستیاق توره‌سی بیك کوب خلق‌لر ایله برابر کیلوب یرماق‌غه عرض صداقت قیلدی. آنلر اوزلری ایله برابر یرماق‌غه بیك کوب آشاملق ایبرلری، یومشاق کیوك تیریلری، بالق‌لر بولاك ایتوب آلوب کیلگانلر ایدی. بو چاقلرده یرماق اوزینك بورونغی‌ده‌غی یول باصارلق صفتندن چیغوب، پادشاهلر صمان قیلونه باشلادی. اول آستیاقلرنی بیك آچیق قبول ایتوب، آنلرنی ظورشاداق ایله قایتاروب هم یباردی.

قازاقلر خصوصنده قورقنچلی خبرلر تورلی طرفقه طارالغانلق سببلی، هر خلق قورقوغه توشکان ایدی. شوشی قورقوچیلر آراسنده تاتارلر هم بار ایدی. کوبده اوتمی ایرتیش هم تابول یلغه‌لری، اوشانداق آنلرغه قییه طورغان کچکنه یلغه‌لر بویوندن بایتاقغنه تاتارلر کیلوب یرماق‌غه بولاك کیتوردیلر. آنلر قازاقلرنك هجومندن قورقدقلری سببلی، اوزلرینك اوترافلرینی طاشلاب یراق یرلرگه قاچقانلر ایدی. بونلرنیده یرماق آچقلق ایله قبول ایتوب، آنلرغه اوزلرینك بورونغی اورونلرنده طورورغه رخصت ایتدی. اگرده آنلر یرماق‌نك فرمانلرینه بوی‌صونسه‌لر، اول چاغنده آنلرغه قازاقلر طرفندن هیچ بر قصنقیلق بولاچق توگل‌لکینی بیلدردی. یرماقده تیکره یاقده‌غی خلق‌لرنك محبتن اوزینه جلب ایتوب، بتون سیبیر یورتینی ضبط ایتو اوی بولغانلغی اوچون، اول کیلگان خلق‌لرنك هر برسینی آچقلق برلان قبول ایتمکده ایدی.

قازاقلر ایسکر شهرنده طنچلاب طوره باشلاغاچ تیکره کورشی اورونلرغه چیغوب تاتار آوول‌لرنده برده قورقمی یوری باشلادیلر. چونکه تاتارلر آنلر طرفندن مغلوب ایدلگانلکلری سیبلی، قازاقلرغه قورقماسقه‌ده ممکن ایدی. باره طورغاچ قازاقلر بیك اوزسنوب، تاتارلردن

(۱) بو تورەنك اسمینی میللیر، فیشر، آندریۋیچ‌لر Бояръ شکلنده ضبط ایتسه‌لرده کارامزین Боаръ شکلنده ضبط ایتمشدر. ج. ۹، ص. (۳۳۰)

برده صاقلانمی باشلادیلر. لکن قازاقلرنڭ بو صاقسزلقلری صوڭندن اوزلرینه ضررلی بولوب چیقدی. ۵ نچـی نویابرده [۱] ۲۰ قازاق بالق طوتمق اوچون کیمه‌لرگه اوطوروب یابالاق کولینه کیتدیلر. قازاقلر آنده هیچ نه‌دن قورقمی نیچه کونلر بالق طوتدیلر. کیچلرنڭ برنده، آنلر هیچ نرسه‌دن شیکلانمی یوقلارغه یاتقانلر ایدی. محمد قل قازاقلرنڭ هر اشینی کوبدن بیرلی کوزه‌توب یوریدر ایدی. شول چاغنی فرصت‌نی غنیمت بیلوب، آنلرنی کوبدن صاغالاب یورگان محمدقل قازاقلر اوستینه هجـوم ایتوب، آنلرنڭ ۱۹ نی قتل ایتدی. فـقط قازاقلرنڭ برسی قوتیلوب واقعه‌دن یرماق‌غه قایتوب خبر بیردی. بو اشکه یرماق‌نڭ‌بیك‌آچووی‌کیلوب، تاتارلردن‌نق‌صورتده‌اوچ آلورغه‌قرار بیردی. شول ساعت اوك بایتاقغنه قازاقلر ایله محمد قل آرتندن قاولارغه‌چیغوب، کوبده اوتمی اول «شمسی یورتلری» آتالغان آوول یاننده محمدقل‌نڭ آرتندن قاولاب یتدی. محمد قل، ایشنڭ بولای بولاچغینی هیچده اویلاماغان ایدی. قازاقلر تاتارلر اوستینه هجوم ایتوب آنلرنڭ بیك کوبیسینی هلاك ایتدیلر. آنچق محمد قل ایله برگه آزیغنه قاچوب قوتولورغه موفق بولدیلر.

یرماق تاتارلردن آچووینی آلوب، ایسکرغه کیری قایتدیغی‌وقت، محمد قل طرفندن ئولترلگان قازاقلرنڭ جسدلرینی جییوب آنلرنی ایسکر شهرندن بر آزغنه یراقلقده بولغان، تاتارچه «صاوصقان بورنی» آتالغان اورونغه کومدی. اول اورونده بورونغیده تاتارلرنڭ قبرلـگی بولوب، خانلر اوزلرینڭ یاقنلرینی شونده کومه‌لر ایدی. بو اوروٍن ایسکر شهرندن نیچه چاقرملر توبه‌ن بولوب، ایرتیش نهرینڭ شرق طرفنده‌در. محمد قل‌نڭ روسلر طرفندن تاغیده مغلوب ایدیلووی اطرافده‌غی

---

(۱) بو واقعه‌نی صالاویۋف دیکابرده، کارامزین ایسه ۵ نچی دیکابرده بولغان دیلر. لکن بز میللیرگه ایياروب آنی ۵ نچی نویابرده بولغان دیوب یازدق.

خلق‌لرغه یاکادن قورقو صالدی. ٦ نچی دیکابرده بیك کوب بولاك صالاق همده آشاملق ایبرلری ایله ایکی توره کیلوب یرماق‌غه عرض اطاعت قیلدیلر. بو توره‌لرنك برسی ایشبیردی اسملی بولوب یسوالغه صازامغی آرتندن، ایکنچی‌سی ایسه سوکلوم اسملی بولوب آنیسی تابول‌یلغه‌سینه قییه طورغان سوکلوم یلغه‌سی بو یونده طوروچی خلق‌لر اسمندن کیلگان ایدی. بو توره‌لرنك اسملرینه قاراغانده تاتار بولوچیلقلری آڭلاشیلسه‌ده، لکن اول طرفلرده تاتارلر بولماغانلغی اوچون آنلرنك آستیاق و یاخود واغول توره‌لری بولووی احتمالدر. آستیاق‌لر ایله واغوللر تاتارلر برلان کوب معامله قیلغانلق‌لری اوچون آنلر آراسنده تاتار اسمی ایله آتالوچیلر باردر. یرماق اوزینه قاراغان خلق‌لرنك هر برسندن دین‌لری قوشقانچه عهد آلوب، آنلرنی اوزینه اطاعت ایته‌رگه آند ایتدیره‌ایدی. شولوق چاقده آنلرغه یاصاق صالوب، آنی هر یلنی تولارگه لازم ایته‌در ایدی. اول چاقده‌غی یاصاق‌لر، آنده‌غی اورونغه قاراب یومشاق کیوك تیریلرندن، خصوصیله کش تیرسندن عبارت‌ایدی. شولای ایتوب یرماق کچکنه بر پادشاهلق‌نك باشلغی بولوب، اوزی تیله‌گانچه عمر ایته باشلادی. لکن آنك ایبداشلری آزایغان، همده صوغوش یاراقلری بته‌رگه یاقینلاشقان ایدی. شوڭا کوره اول موندای لولوغ ایشنی ایشلاولری حقنده پادشاه‌غه خبر بیروب، اوزلرینك سیبیر یورتینی روسیه قول آستینه آلدقلرینی بیلدیرورگه وشونك ایله برابر اوّلگی یول باصاراق قیلغانلقلری اوچون پادشاه‌نك عفو ایدووینی اوتنورگه قرار بیردی. قازاقلر اوزلری آراسندن ٥٠ کشی‌نی صایلاب آنلرنی ایوان قولتصوف اسملی آتاقلی قازاق قول آستینه سیبیر یورتینی ضبط ایتو خصوصنده‌غی خبرنی ایرشدرور اوچون ماسقاوغه یباردیلر. آنلر ایله برگه یات خلق‌لردن جیبولغان بایتاقغنه یاصاق (۱) بولغانلغی کبی،

(۱) ویتزین‌نك خبرینه قاراغانده بو یاصاق ٦٠ قرق (۲٤۰۰) کش، ۲۰ قاره تولکی، ٥۰ قوندوزدن عبارت ایدی.

بتون قازاقلر اسمندن پادشاه‌غه عفو اوتنوب عرض حال هم بار ایدی. اول عرض حالده یرماق‌نڭ قازاقلر ایله سیبیر یورتینی ضبط ایتووی، کوچوم خاننی قاچرووی، اوشانداق تاتار، واغول، آستیاق کبك خلق‌لرنی جیگوب آنلرنی روسیه‌غه صادق بولورغه یمین ایتدیرووی حقنده، همده اوزینڭ وآنڭ ایله برابر هر بر ایبداشینڭ اوّلگی گناهلری عفو ایتلو خصوصنده یازلغان ایدی. یرماق عرض حالنده پادشاه‌دن سیبیرنی اداره قیلوردی، همده آنڭ امری بویونچه بتون ییرنی دشمانلر هجومندن صاقلاردی بر باشلق یبارونی‌ده اوتنگان.

آتامان قولتصوف ۱۵۸۱ نچی یلنڭ ۲۲ نچی دیکابرنده اوزینڭ ایبداشلری ایله سیبیر یادن ماسقاوغه سفر ایتدی. آنلر اول زمان‌نڭ عادتینه بناءً قای چاغنده طار چانالرده، قای چاغنده چانغه ایله، قایسی وقتده ایسه بولان‌لرغه اوتوروب سفر ایتدیلر. یوغاریده ذکر ایدلگان ایشبیردی توره، قازاقلرغه بو سفرلرنده بیك كوب یاردم ایتوب، آنلرنی «بوری یولی» آتالغان یول ایله پیرم‌گه چاقلی اوزاتدیردی. بونلرنڭ ماسقاوغه قایسی یلنی وقایسی کوننی یتکانلك‌لری حقنده روس تاریخلرینڭ هیچ برسنده معلومات یوق. آلایده آنلر ۱۵۸۲نچی یلنڭ ۱٦ نچی نویابرندن اوّل یتماگانلر بولورغه کیرك. چونکه ایوان‌طرفندن ۱۵۸۲ نچی یلنڭ ۱٦ نچی نویابرنده استروغانف‌لرغه یبارلگان یارلیقده، ایوان آنلرغه یول باصار قازاقلرنی، نه اوچون سیبیرغه یباردیگز دیوب آچولانه‌در (۱). اگرده یرماق طرفندن یبارلگان ایلچی‌لر ۱٦ نچی نویابردن اوّل ماسقاوغه کیلوب یتکانلر بولسه ایدی، ایوان استروغانف‌لرغه آچولی یارلیق یبارماس ایدی. دیمکه قازاقلرنڭ ماسقاوغه کیلوب، سیبیرنی آلولری حقنده خبر ایرشدیرولری وبناءً علیه ایوان‌نڭ وآنڭ ایله برابر بتون ماسقاو خلقی‌نڭ شادلانووینه

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 117—118.

سبب بولولری شوشی یلنك ۱٦ نچی نویابرندن صوك بولمشدر.

قازاقلر ماسقاوغه کیلوب واقعه‌دن خبر بیرگاچده، آنلرغه پادشاه سراینه کررگه رخصت ایدلدی. آنلرنی، همده یرماق طرفندن یبارلگان خطنی پادشاه بیك آچقلق ایله قبول ایتوب، اول خطنی اوزینك یاقینلری آلدنده قچقروب اوقورغه قوشدی. ایوان قازاقلرنك بیك‌طور فائده‌لی ایش ایشلاگانلری اوچون، آنلرغه طور التفات‌لر کورساتوب، اوّلگی گناهلرینك بارچه‌سینی عفو ایتدی. بو چاقلرده «الله روسیه‌غه یاڭا پادشاهلق باغشلادی» دیگان شادلقلی طاوشلر پادشاه سراینده، اوشانداق ماسقاونك قزل میدان آتالغان اورننه یش یش ایشیدیله‌لر ایدی[۱]. پادشاه موندای شادلقلی خبر ایشیدلگانلکی سببلی، صابورنی چیرکاوگه جییولوب عبادت ایته‌رگه، همده فقیر فقراغه انعام احسان قیلورغه امر ایتدی. ماسقاو اوراملری قالاقول طاوشلری ایله یاڭغوری، عبادت خانه‌لر عبادتچی‌لرنك شادلقلی دعالری ایله گورولداب قزان ایله آسترخان پادشاهلق‌لرینی ضبط ایتکان ایوان‌نك یاش زمانه‌سینی خاطرگه کیتوره‌لر ایدی.

یرماق‌نك ایلچی‌لری، ایوان سراینده تورلی بولاك‌لر ایله بولاکلنوب کیتکانچه‌گه چاقلی پادشاهلق خزینه‌سندن تربیه ایدلدیلر. قازاقلر یاڭادن سیبیریاغه قایتوب کیتکانده ایوان آنلر آرتندن یرماق‌غه ماقتاولی یارلیق یباروب، اوزینك آنی تماما عفو ایتکانلکینی وشونك ایله برابر کیلاچکده آڭا مرحمتلی بولاچغینی بیلدیردی. بولاك اوله‌رق ایکی کوبه، بر کوموش صاوت، بر کیساك طولا، اوزی کییه طورغان بر طون یباردی. باشقه قازاقلرنك هر برسینه برار کیساك طولا ایله شاقطی‌غنه اقچه بیرورگه امر ایتدی.

بعض تاریخلرنك ایتووینه قاراغانده[۲] قولتصوف‌غه روسیه

(۱) Истор. Госуд. Росс. Карамзина, т. 9, стр. 337.
(۲) Истор. Госуд. Росс. Карамзина, т, 9, стр. 338.

توابع‌سی بولغان کشی‌لردن سیبیرگه بارورغه تیلاگوچیلرنی اوزی برلان برگه ایپارتوب بارغه ایوان طرفندن رخصت ایدلگان. اوشانداق والوغدا آرخییرینه اون پاپاسنی (اوزلرینڭ جماعتلری ایله) سیبیرغه یبارورگه امر ایتکان.

یرماق اوزیده ایلچی‌لرون ماسقاوغه یبارگاچ طنچلاب یاتمادی. اول هروقت اجتهادده بولوب، همان اوزینڭ ملکینی آرتدیرمقده ایدی.

۱۵۸۲ نچی یلنك ۲۰ نچی فیورالنده سینباختی اسملی تاتار میرزاسی یرماق‌غه کیلوب «محمد قل آزغینه کشی‌لر برلان ایرتیش‌غه قییه طورغان واغای یلغه‌سی بویونده کوچوب یوریدر. ایسکر شهرندن ۱۰۰ چاقرم‌دن آرتق یراق بولماز» دیوب خبر بیردی. «تاتار، آتاسین صاتار» مقاللری بولغان، اوشانداق آنلرنڭ تاریخلری بورونغی زمانلرده قامای، اسماعیل میرزالرنی، حاضرگی کونلرده «اصول جدیدچیلر تاتار خانلغی یاصاماقچی بولالر» دیو یالغان یالا یابوب، حکومتکه سعایت ایتوچی‌لر، کورگان تاتارلر آراسندن سینباختی‌لر چیغووی بیك جائزدر.

یرماق فرصتنی غنیمت بیلوب تیزلك ایله قازاقلر آراسندن بیك جیتوز هم کوچلی ٦۰ کشی‌نی صایلاب محمدقلنی باروب باصارغه‌یباردی. آنلر محمد قلنی ایرتیش‌دن یراق بولماغان قوللار کولی یاننده، سینباختی ایتکان اورندن یراق توگل اورنده اوچراتدیلر. کیچ برلان تاتارلر بیك تملی‌یوقلاغان چاقده، قازاقلر آنلرغه هجوم ایتوب نیچه یوزلبینی ئوتردیلر. محمدقل‌نڭ اوزینی بیك کوب نرسه‌لری ایله‌برابر اسیر آلدیلر.

محمدقل‌نڭ اسیر آلینووی کوچوم خان اوچون چیکدن طیش اولوغ قایغو بولدی. چونکه آنڭ کبك یوره‌کلی عسکر باشلغی‌نڭ طوتقون ایدیلووی بتون تاتارلرنڭ باش‌سز قالولرینه سبب بولاچغینی کوچوم خان بیك آچیق بیله ایدی. بو چاقلرده بیچاره کوچوم اوستینه قایغو دواقونلری آرتلی آلونلی آغوب کیله باشلادیلر. ایسکر شهری

كوچوم خان طرفندن آلونغانده ئولترلگان بيكبولادنك اوغلى سيدآق اوزينك ايپارچينلرى ايله، كوچوم خان اوستينه هجوم ايتەرگەحاضرلانه ايديكينى آڭا ايرشديرديلر «طورما اوستينه طوز» قبيلندن شول چاقده كوچومنك ايك ياقين كورگان تورەلرندن ، قاراچه كولى بويونده طوروچى بر قاراچەسى بتون جماعتلرى ايله كوچوم خانىنى طاشلاب ايرتيش نك يوغارى ياغينه، تارا يلغەسى بويونه چولم كولى آتالغان كول يانينه اورنلاشدى. حالبوكه شول قاراچه اول ياقلىغى ميرزالرنك ايك كوچليسى بولغانلقدن، آنك كيتووى كوچوم خان اوچون ايك ضررلى نرسەايدى. بر ياقدن محمدقل نك اسير آلينووى، ايكنچى لاب سيدآق نك كوچوم خان اوستينه هجوم ايتەرگه حاضرلانووى، اوچنچى لاب ايك ياقين تورەلرينك قاچولرى كوچوم خان اوچون اوچى كورونمى طورغان اولوغ قايغولر ايدى. شول چاقده آنك «الله برەونى قزغانماسه آڭا بخت، بختسزلك اوچون گنه كيلەدر. آنى ايك ياقين كورگان دوستلريده طاشليدر» ديوب يغلاغانلغى روايت ايديلەدر (۱).

محمد قل نك اسير آلينووى كوچوم اوچون نه چاقلى ضررلى بولسه قازاقلر اوچون شول چاقلى فائدەلى بولدى. آنلر محمد قل نك اسير آلينووينه چيكدن طيش شادلانديلر. چونكه قازاقلر اوّلده نه چاقلى ضرر كورسەلر، بارسينى آنلرغه شوشى محمد قل طرفندن ياصالەلر ايدى. فيورالنك ۲۸ نچى كونندە محمد قلنى ايسكر شهرينه كيتوروب، آنى بيك شادلق ايله قارشى آلديلر. يرماق اوزيده محمد قلنى آچيق قبول ايتوب، آڭا پادشاەنك كيلەچكده انعام احسانلرى بولاچغينى خبر بيردى. شوندن صوڭ آنارغه ايسكرده بر قوناقلق خاضرلانوب اول اوده آنى بيك نق صاقچىلر ايله صاقلانيله باشلادى. يرماق، تيزلك ايله آنك طوتقون

(۱) Истор. Россіи, Соловьева, т. 6, стр. 320.

ایدیلووی حقنده خبر بیرور اوچون ماسقاوغه ایلچی یباروب آنی نه ایشلاتورگه کیرکلگی خصوصنده پادشاەدن فرمان صورادی.

یرماق محمد قلنی طوتقون ایتووی ایله گنه قناعتلنمادی. ۱۵۸۲ نچی یلنڭ یاز باشنده بوغدان بریازغا (۱) اسملی باشلق قول آستنده ٥٠ قازاقنی ایرتیش یلغەسینڭ توبەن طرفلرینه یباروب، آندەغی تاتار، آستیاقلرنی قول آستینه کرتوب، آنلرغه یاصاق صالورغه امر ایتدی. شوشی یلنڭ ٥ نچی مارتنده بوغدان اوزینڭ ایبداشلری ایله ایرتیش بویونچه توبەن طابه سفر ایتدی. Аримдзянка یلغەسینه چاقلی بولغان تاتارلر قازاقلرغه اوّلدنوك اطاعتده بولغانلقلری اوچون، آنلر ایله قازاقلر اوروشمادیلر. لکن اول یلغەنڭ تاماغندەغی کچکنه بر شهردەگی تاتارلر قازاقلرغه بیك نق قاریشوب آنلر ایله صوغوشدیلر. شونلقدن بوغدان اول شهرنی کوچ برلان ضبط ایتەرگه باشلادی کیلاچك سفرده قارشوچیلرغه عبرت بولسون اوچون، اول شهرده قازاقلرغه باش بیرماسکه اونداگان باشلقلرنی جییوب، بارسنده آیاقلرندن آصدیردی. شوندن صوڭ قالغان خلقلرنی صادق بولوچیلقغه قانلانغان قلچ او بو ایله یمین ایتدیروب، هر بر کشیگه یاصاق صالدی. تاتارلرنڭ قانلی قلچ او بوب یمین ایتولرندن، آنلرنڭ شول زمانغه چاقلی مسلمان بولماغانلقلری و یاخود بولوبده پوت پرستلك عادتلرینی همانده طاشلاب بتورمگانلکلری آڭلاشیلەدر.

قازاقلر تاتارلردن آلدقلری یاصاقلرنی ایسکر شهرینه، یرماقغه یباروب، اوزلری ناتسین، قاربین ئولوشلرینه (۲) سفر ایتدیلر. بونلرنڭ هر ایکیسی اوزلرینڭ کورشیلرینه قازاقلر طرفندن کورسەتلگان جزالردن

---

(۱) Богданъ Брязга.

(۲) روسچه تاریخلرده اول ئولوشلر وولست دیوب یازلغانلر. بز وولستنی تاتارچه ئولوش سوزی ایله ترجمه ایتدك.

قورقوب هیچ بر قارشیلق‌سز قازاقلرغه اطاعت قیلدیلر. موندن صوڭ بوغدان طورتاس آتالغان تاتار ئولوشینه سفر ایتدی. بو ئولوش ایرتیش‌غه قییه طورغان طورتاس اسملی یلغه بویونده بولغانلقی اوچون، شول اسم ایله تسمیه ایدلمشدر. اول اورونده تاتارلرنڭ طورتاس اسملی شهرلری بولمشدر. آندن آزغنه توبه‌نلکده بولغان اووات تاتارلریده شول ئولوش‌که منسوب بولغانلقلری اوچون، آنلر طورتاس تاتارلری ایله برگه‌لاشوب قازاقلرغه قارشی مخالفت ایتدیلر. تورلی آوولدن جییولغان تاتارلر قازاقلرغه باشده قوراللی قوللری ایله جواب قایتارسه‌لرده، لکن صوڭندن قازاقلر طرفندن مغلوب ایدیلوب، یاصاق صالندیلر.

ذکر ایدلگان طورتاس هم اووات ئولوشلری، اول اورونده تاتارلر ایله مسکون بولغان ئولوشلرنڭ ایڭ صوڭغیسی بولوب، آندن توبه‌ن آستیاق ئولوشلری باشلانمقده‌در. آستیاق ئولوشنده‌گی، تاتارلر طرفندن ناظم آوول آتالغان ایڭ اوّلگی آوولده تاتارلر، آستیاق‌لر ایله قاطیش اوطورغان بولسه‌لرده، لکن صوڭغی آوولرده تاتارلر بولماغانلر اول یرده‌گی آستیاق‌لر هیچ بر مخالفت‌سز بوغدان‌غه اطاعت ایتکانلر. بوغدان آندن دیمیانقه یلغه‌سینه طابا سفر ایتدی. اول چاقده نیمان توره، اول اورونده توره‌لك ایتمکده ایدی. بیوك بورونغه بناءً ایدیلوب نغتولغان اوزینڭ قالاسنده شوشی توره ۲ مڭ چاماسی آستیاق هم واغوللر ایله قازاقلرنی قورال ایله صیلامقچی بولوب کوتوب طوره‌در ایدی. قازاقلر، اول شهرنی آلور اوچون اوچ کون اجتهاد ایتسه‌لرده، طرشولری بوشقه کیتدی. طورتاسدن چیقغانده آشاملق نرسه‌لرنی آز آلوب چیقغانلقلری سببلی، آنلر آراسنده آچلق ظاهر بولدی. شونده آنلرغه برچواش (۱) اوچراب، آنڭ آستیاقلر ایله بیلشلگی بولغانلغی اوچون، بوغدان آنی

(۱) مؤرخلر چواش‌لرنی سیبیرگه کوچوم‌خان قزاندن آلوب کیلدی دیلر. فیشیرنڭ ایتووینه قاراغانده تیگی چواش قازاقلر ایله برگه بولمشدر.

شهرگه کروب حالنی بیلوب چیغارغه قوشدی. چواش، عسکردن قاچوچی صمان بولوب شهرگه کردکدن صوکره، آنده‌غی حالنی تیکشرگاچ، ایرته برلان قازاقلر یانینه قایتوب، آنلرغه آستیاق‌لر بیك ظور قورقوده، آنلر اوزلرینك ته‌ریلرینی اورطه‌لرینه قویوب تورلیچه عبادت قیله‌لر، آنك یاننده هر تورلی کورزه‌لك ایشلری قیلدقدن صوکره، موندن صوك قازاقلرغه مقاومت ایتماینچه، بیریلورگه کیرك دیوب قرار قیلغانلر دیو خبر کیتوردی. بو خبر قازاقلر اوچون بیك شادلقلی بولووی ایله برابر، آنلرغه یاکا قوّت کرتدی. شونلقدن آنلر، آستیاق شهرینه یاکادن هجوم ایتوب هیچ بر مقاومت‌سز آنی ضبط ایتدیلر. (۱) بو چاقلرده یاز یاقینلاشه باشلاغان ایدی. شوکا کوره قازاقلر، یلغه‌لر آچیلغانچه‌غه چاقلی شول اوروننده قالورغه مجبور بولدیلر. شول زمانلرده ایرتیش‌ده سفر ایته‌ر اوچون کیمه‌لر بناء ایتدیلر. آنلرنك اوّلگی سفرلری آستیاق‌لرنك راچا آتالغان شهرچك‌لرینه بولدی. اول شهرده آستیاق‌لرنك راچا اسملی ته‌ریلری طورغانلقدن، شهر شول اسم ایله آتالغان ایدی. قازاقلر شهرگه کیلگان زمانده آنده تیگی ته‌ری اوچون تیکره یاقدن صدقه جییوب یوروچی کورزه‌لر (۲) بولغان. آنلر قازاقلرنك یار قرییینه کیلوب یتولری ایله قاچوب قارا اورمانلرغه یاشرونگانلر. قازاقلر شهرگه کرگانده آنده‌غی خلقلرنك برسیده قالماینچه قاچقانلر ایدی. بوغدان آنلرنی ایرته‌گه چاقلی قایتماسلرمو دیوب کوتسه‌ده تیگی‌لر قایتمادیلر. شونلقدن اول آنده طورونی فائده‌سز صاناب، یولنده دوام ایته‌رگه قرار بیردی. یول بویونچه اوچراغان آستیاق آوولرینك هر برسینی اطاعتکه

---

(۱) میللیر تاریخنده بز اورونلر هم، آنلرنك حاللری حقنده مؤرخلر اوچون بیك اهمیتلی خبرلر بولسه‌ده، لکن آنلر بزنك مقصودمزغه تعلق‌سز بولغانلقلرندن بز آنلرنی ترك ایتدك.

(۲) آنلرنی روس تاریخلرینك قایسی‌لرنده шайтанщикъ قایسی‌لرنده жрецъ دیو آتالغان.

کیتوروب، آنلرنی صادق بولاچقلق‌غه آنط ایتدیردکدن صوڭره، یاصاق اوچون نه ئلا کسه شونی آلدی. باره طورغاچ قازاقلر تسینغال ئولوشندن اوزوب ناریم شهرچگی آتالغان، آستیاق قصبه‌سینه کیلوب یتدیلر. بو اورونلرنڭ خلق‌لری قازاقلرنی ایرتیش‌دن توبه‌ن طابا اوزدیرماس اوچون ایرتیش بوینه کیتکان بولغانلقلری سببلی، اول ایکی اورونڭ آستیاقلرنڭ خاتونلری ایله بالالرندن باشقه هیچ کشی قالماغان ایدی. قازاقلر تسینغال‌ده طورماینچه، ناریم شهرچگینه کیلوب قونارغه اویلادیلر. کیچ که طابا آستیاقلر یورتلرنده نه‌حال‌بولغانلقنی بیلور اوچون آقرینلاب اولرینه قایته باشلادیلر. چونکه آنلر ایرتیش بویونده قازاقلرغه هجوم ایتدکلری سببلی قازاقلر اوزلرندن آچو آلورلر دیوب اویلی‌لر ایدی. بوغدان اول چاقلرده اوزینی وقارلی طوتوب، تیگی‌لرنڭ او جماعتلرینه هیچ‌برضرر قیلمادیغی‌اوچون، ایکنچی‌کونگه‌چاقلی آستیاقلرنڭ‌یارتیسندن آرتغی اولرینه قایتوب صادق بولاچقلق‌لرینه، همده یاصاق تولاولرینه دائر آنط ایتدیلر. موندن صوڭ قازاقلر تاغیده سفرلرنده دوام ایتوب ۱ نچی مایده طارخان ئولوشی آتالغان اورونغه کیلوب یتدیلر. اول چاقده آنده قالپوخف اسملی توره طورغانلغی اوچون، اول ئولوشنی آڭا نسبة بیروب شول اسم ایله آتالادر ایدی.

طارخان آستیاقلری اصل‌لرینی تاتار اوروغندن صاناب، یراق بابالرینڭ تابولسك یاننده بولوب آنلرنڭ برسی اول تیکره‌ده طارخان بولدیغینی دعوا ایته‌لر. قازاقلر بو اورونده آستیاقلر ایله ۲—۳ ساعت صوغوشدقدن، همده بایته‌قغنه آستیاقلرنی قیردقدن صوڭره، آنلرنی جیڭوب اطاعت ایته‌رگه، همده یاصاق تولارگه مجبور ایتدیلر. یلغه‌نڭ توبه‌ننده‌گی آستیاقلرنڭ قایسی‌لری اوز تلاولری، قایسی‌لری جبرا قازاقلرغه باش بیردیلر. بو چاقلرده ایرتیش بویونده قازاقلر طرفندن ضبط ایدلماگان برگنه اورون قالغان ایدی. اول اورونده آتاقلی

بر توره بولوب ایرتیش هم اوب یلغه‌لری بویونده‌غی آستیاقلرنڭ بارچه‌سی شول توره‌نڭ اداره‌سنده ایدی. اول توره‌نڭ اسمی سامار بولوب آنڭ شهری حاضرنده سامار یامی آتالغان اورونده ایدی. آنڭ صاقلق اوچون تاغیده بر قالاسی بولوب، آنیسی اوّلگی‌سندن بر آز توبه‌نرك باری بر ایرتیش بویونده ایدی. مای ۲۰ نچی کوننه قازاقلر سامارنڭ اوتراغینه کیلوب یتدیلر. آنلر ایرته برلان یار بویینه چیغوب، سامار طرفندن قویولغان، لکن یوقلاب یاته طورغان صاقچی‌لرنی کوروب بارسنده طورادیلر. سامار توره طاوشدن اویغانوب کشی‌لری ایله برابر اوزینی صاقلارغه اجتهاد ایتسه‌ده، لکن قازاقلرنڭ برنچی یادره‌لری ایله قتل ایدلدی. شونلقدن آستیاقلرنڭ قالغانلری قورقوغه توشوب، تورلی طرفقه قاچدیلر. آوولك بیك آزغنه کشی قالوب، آنلرنڭ بارسیده اطاعت ایتوب یاصاق تولاودن باش طارتورغه قییوچیلق قیله آلمادیلر. بوغدان اول اورنده بر آطنه طوردی. شول چاقده آلاچ اسملی بیك بای آستیاق توره‌سی بوغدان یانینه کیلوب، اول بوغدان طرفندن تیگی سامار اورنینه توره ایدلدی. آلاچ اوزی، هم آنڭ اوروغیسی آستیاقلر آراسنده بیك آتاقلی بولوب، قونده بوینده‌غی شهرچك‌لر، اوشانداق اوب بویونده‌غی ئولوشلر بارسیده شونلرغه تابع ایدی. ایرتیش یلغه‌سینڭ اوبغه قییه طورغان اورنی سامار ئولوشندن یراق بولماغانلغی سببلی بوغدان اوب یلغه‌سینه چیغوب بر آز ایش کورورگه اویلادی. لکن اول آنده یراق سفر ایتمه‌ینچه، آنچق آق ــ طاغ آتالغان اورونغه چاقلی‌غنه باردی.

خبرلرگه قاراغانده بورونغیده شول اورونده بالاسی ایله برگه بر آنا صنم بولوب، آستیاق‌لر آنارغه بیك کوب قربانلر کیتوره‌لر ایکان. قازاقلر اول اورونغه چیقغانده، آنده هیچ بر کشی بولماسه‌ده اوچ کون طورغانلر. لکن آنلر یانینه بر کشی‌ده کیلماگانلکی اوچون، بوغدان

ماینڭ ٢٩ نچی کوننده یوغاری طابا کیری سفر ایتدی. اول زمانده ایرتیش بویونڭ قازاقلرغه قارشی‌طوروولق هیچ کیم یوق ایدی. شونلقدن قایده‌غنه کیلسه‌لرده، آنلر آستیاقلر هم تاتارلر طرفندن یخشیلق برلان قبول ایدیله‌لر، همده آنلرغه صالونغان یاصاقنی اوز اختیارلری ایله کیلتوره‌لر ایدی. قازاقلر بو سفرلرنده یات خلق‌لر ایله نه چاقلی کوب اوروشقان بواسه‌لرده، لکن یات خلق‌لرنڭ اوقدن باشقه قوراللری بولماغانلغی اوچون بارسیده سلامت قایتدیلر. ١٥٨٣ نچی یلنڭ یاز باشنده یرماق اوزی اوب بویینه سفر ایتوب، بر یل اول بوغدان ایله باشلانلغان صوغوشنی دوام ایتدیر ورگه‌اویلادی. اول بوسفرنده ایرتیش هم اوب بویینده‌غی بایتاق شهرچك‌لرنی ضبط ایتدکدن صوڭره، شوشی یلنڭ ٢٠ نچی ایپوننده آندن عودت ایتدی.

یرماق اوب سفرندن قایتقاچ، ایپولنڭ ١ نچی کوننده طاودا یلغه‌سی بویونده‌غی واغوللرنی اوز قول آستینه آلور اوچون، اول یلغه بویونچه یوغاری سفر ایتدی. اول‌بوسفرنده وسلر طرفندن‌لابوتوشهرچگی آتالغان قصبه‌نی ضبط ایتوب، لابوتو اسملی توره‌نی هم طوتقون ایتدی. پاچینقا یلغه‌سی بویونده‌غی واغوللر ایله بیك نق صوغوشدقدن، هم قوشوگی، تاباری دیگان خلق‌لرنی اوز قول آستینه آلوب، آنلردن یاصاق جیدقدن صوڭره، کیری قایتوب کیتدی. بوغدان‌نڭ ایرتیش هم اوب بویونده‌غی سفری ایلچی قازاقلرنڭ ماسقاودن قایتولرندن اوّل بولسه‌ده، لکن یرماق‌نڭ ایرتیش، اوب، طاودا بویلرنده‌غی سفری قازاقلر قایتقان یلده ایدی. چونکه یرماق‌نڭ سفری ١٥٨٣ نچی یلده بولدیغی کبی قازاقلرنڭده ماسقاودن قایتولری شوشی یلده ایدی.

تابولسك روز نامه‌سینڭ سوزینه قاراغانده، ایلچی‌لرنڭ روسیه‌دن سیبیریاغه قایتولری ١٥٨٢ نچی یلنڭ ١ نچی مارتنده بولغان. لکن روز نامه‌نڭ بو سوزی درست بولماسقه تیوش. چونکه بز یوغاریده

۱۵۸۲ نچی یلنڭ ۱٦ نچی نویابرنده ایوان‌نڭ استروغانوف‌لرغه آچولی یارلیق یبارگانلکینی یازغان وشوکا بناء قازاقلرنڭ ماسقاوغه یتولری ۱۵۸۲ نچی یلنڭ نویابرندن صوڭ بولورغه کیراك دیوب بیان ایتکان ایدك. ایندی قازاقلرنڭ ماسقاوغه یتولری شوشی یلنڭ نویابرندن صوڭ بولغاچ، نیچك ایتوب آنلر ۱۵۸۲ نچی یلنڭ مارتنده سیبیرگه کیری قایتقان بولورغه کیرك؟

ایوان طرفندن یبارلگان عسکر باشلغی سیبیرغه کیلودن ایکی آی چاماسی مقدم، یعنی ۱۵۸۳ نچی یلنڭ ۱۰ نچی سنتابرنده، کوچوم‌خاننی طاشلاب کیتدکدن صوڭره تارا یلغه‌سی بویونڭ کوچوب یوروچی ئلیگی قاراچه‌دن، یرماق‌غه کشی کیلوب، قاراچه‌نڭ آناردن قازاق اورداسی برلان صوغوشر اوچون یاردم صوراغانلغینی خبر بیرگان. یرماق آنی مونی ایسابلامی قاراچاغه یاردم‌گه دیوب، آتامان قولتصوف قول آستنڭ ٤۰ قازاق یبارگان. واقعده قاراچه‌نڭ قازاق اورداسی برلان هیچ بر اوروشی بولمایچه، اول حیله برلان قازاقلرنڭ کوچلرینی بولگه‌لاب آنلرنی محو ایتو اوینده ایدی. شونلقدن اول قازاقلر کیلو برلان آنلرنڭ اوستینه هجوم ایتوب بارسینی قتل ایتدی. شول زمانلرده قاراچه اطرافده‌غی خلقلر آراسینه قوتقوچیلر یباروب، شونلر آرقیلی آنده‌غی خلقلردن روسلرغه قارشی فتنه چیغارتورغه طرشمقده ایدی. آستیاقلر آراسنده یاصاق جییوب یوروچی قازاقلرنڭ ئولتریلولری، شونلرنڭ قوتقوسی سببلی بولدی. بو قاراچه‌نڭ قازاقلر ایله تاغیده اوروشلری بولسه‌ده، لکن بز آنلرنی حاضرنده بر آزغه قالدیروب، مسئله‌نڭ ایکنچی‌لرندن بر آز بحث ایتمکچی بولامز.

یرماق ایوان‌غه ایلچی‌لر یبارگانده آناردن سیبیرنی اداره ایتەر اوچون بر قالغای (1) صوراغان ایدی. ایوان آنڭ سوزینی اعتبارغه

(1) قالغای سوزی ترکچه بولوب روسچه намѣстникъ معنی‌سنده‌در. آنڭ اصلی قالا-آغایی‌در.

آلوب، دیمیتری بالخوفسکی اسملی کشی‌نی سیبیرغه باشلق ایتوب یباردی. آنارغه قولداووچ اوله‌رق ایوان غلوخوفنی تعیین ایتدی. بونلر ۱۵۸۳ نچی یلنک ۱۰ نچی ماینده قول آستلرنده ۵۰۰[۱] عسکر بولدیغی حالده ماسقاودن سیبیرغه سفر ایتدیلر. بالخوفسکی‌غه استروغانفلر اوطاریده باروب یتکاچ، آنده‌قیشنی کوته‌رگه، صوگره استروغانفلردن ۵۰ آتلی کشی آلوب، شونلر ایله برابر اورال طاغی آرقیلی سفر ایته‌رگه امر ایدلدی. لکن قیش کوننده اورال آرقیلی سفر ایتو ممکن بولماغانلغی حقنده ایوان‌غه خبر ایشیدلگانلکدن، اول سفرنی قیش‌غه قالدیرماینچه، جای کونوندوك حرکت ایته‌رگه امر ایتدی. بونلر وواغه، قاما، چوساوایا یلغه‌لری بوینچه سفر ایتوب، ۱۵۸۳ نچی یلنک ۲ نچی نویابرنده ایسکر شهرینه کیلوب یتدیلر.[۲] کناز بالخوفسکی اوزی ایله برگه، ایوان‌نک محمدقلنی سیبیردن ماسقاوغه یبارو خصوصنده‌غی بویروغینی آلوب کیلدی. ۱۵۸۳ نچی یلنک ۲۱ نچی نویابرنده، یعنی بالخوفسکی‌نك سیبیرغه کیلووندن ۱۹ کون صوك، محمد قلنی سیبیردن ماسقاوغه اوزاتدیلر.

اوّلده ایسکر شهرنده عسکر باشلغی بولوب بیزه‌کلی سارایلرده طورغان محمد قل‌غه، اسیر توشوب، ئوتورمه‌ده صاقچیلر ایله صاقلاندیغی حالده طوتقون طوروی، صوگره اوز ینك دشمانلری طرفندن چورمالغانی حالده، روسیه‌غه اوزاتیلووی، بیك آغیر بولسه‌ده، لکن اول آنگا باش ایپارگه مجبور ایدی.

بعض تاریخلرنك[۳] سوزینه قاراغانده، محمد قلنی سیبیردن ماسقاوغه اوزاتوچی صاقچیلرنك باشنده، غروزا لقبلی آتامان ایدی. محمد قل یولده طیشقی هم اچکی صیقندیلر کوردکدن صوگره، ۱۵۸٤ نچی یلده ماسقاوغه

---

(۱) براقهائوز یفرون قاموسنده اول عسکرلرنك صانینی ۳۰۰ گنه دیسه‌ده لکن کوبرك مؤرخلر آنلرنك صانینی ۵۰۰ دیلر.

(۲) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 136.

(۳) Сибирская Исторія, Фишера. стр. 141.

کیتورلدی. اول کیلگانده ایوان غروزنی ئولوب، آنڭ اورنینه اوغلی فیئودر ایوانوۋیچ پادشاه بولغان ایدی. فیئودر، محمد قلنی یخشیلق ایله قبول ایته‌رگه امر ایتوب، آنی کیتورگان قازاقلرغه‌ده‌تورلیچه انعاملر ایدلدی.

تاریخلرنڭ سوزلرینه قاراغانده، محمد قل اوزینڭ بتون عمرینی روسیه‌ده اوزدیروب، روسلر عندنده بیك ظور اعتبارده بولمشدر. آنڭ روسیه خدمتنده قالوب، پولق باشلغی درجه‌سنك خدمت ایتدیکی، همده باطورچیلق ایشلری ایله شهرت طابدیغی ذکر ایدیله‌در. اول، ۱۵۹۰ نچی یلك شویدلرگه قارشی بولغان سفرده اشتراك ایتدیکی کبی، قریم تاتارلری طرفندن اجرا، ایدلگان هجوملرنی بتورور اوچون ۱۵۹۸ نچی یلده، باریس غودونوف پادشاه ایله برابر سیرپوخف‌ده هم بولمشدر. دیمککه ایکی‌تاتار بالاسی، روسیه‌نی‌قریم‌تاتارلرینڭ‌هجوملرندن صاقلار اوچون برگه‌لب حرکت ایتکانلر. چونکه روسلرنڭ ایڭ آتاقلی پادشاه‌لرندن بولغان، شوشی باریس غودونوف، ۱۳۲۹ نچی یلك آلتون اوردادن ماسقاوغه کیلوب چوقونغان چیت "Четъ„ میرزا نسلندن‌در. محمد قل روس تاریخلرنده Маметкулъ Алтауловичъ اسمی ایله یادایدیله‌در. روس مؤرخلرینڭ قایسی‌لر، آلتاولنی محمدقل‌نڭ آتاسی بولوب، کوچوم ایله برتوغمه بولغان دیدکلری حالده، (۱) ایکنچی‌لری، قبیله اسمی‌گنه بولووینی بیان ایته‌لر (۲).

بزیوغاریده قاراچه‌نڭ حیله برلان قازاقلرنی قتل ایتدیکینی یازغان ایدك. اول‌قازاقلرنی‌بولایغنه‌ئوترو ی‌ایله قناعت‌لنمایچه، آنلرنی‌بتونلای بتورمك اوینده ایدی. شونلقدن اول تورلی یاقدن جیدیغی بیك کوب تاتار عسکری ایله ایسکر شهری یانینه کیلدی. آنڭ بولای ایتودن مقصودی شهرده‌گی روسلرنی چورماب، هیچ قایده یبارماینچه، آنلرنی

---

(۱) Сибирская Исторія, Фишера, стр. 115.
(۲) Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 261.

آچلق‌غه چدی آلماینچه تاتارلر قولینه بیریلورگه مجبور ایتمك ایدی. واقعا اول شوشی نیتی‌نی بولدیرمق اوچون، ١٥٨٤ نچی یلنك ١٢ مارتنك، ایسکرنی هر یاقدن قامالاب آلدی. بو چاقلرده قالا اچنده قالوچی روسلرغه خلاص بولمق امکانی بیك آز ایدی. چونکه آنلر، قالاده طوردقلری زمان آچدن ئوله‌چکلری بیلگولی ایدی. شوگا کوره قازاقلر، ماینك ٩ نچی کونونده کیچ برلان قالادن چیغوب، نه بولسه اول بولور دیه قاراچه عسکری اوستینه هجوم ایتدیلر. آنلر هجوم ایتکانده قاراچه هیچ نه‌دن قورقوسز ایدی. چونکه اول شهرنی قامالاب آلغان صاقچی‌لرنك، آندن هیچ کمنی چیغاره‌چق توگللر دیوب اوشانغان‌ایدی. لکن قازاقلر، تاتار صاقچیلرینك یانوندن بیلگورتمی اوته‌رگه یول طابوب هیچ کوتمه‌گان اوروندن تاتارلرغه هجوم‌ایتدیلر. آنلرنك بیك کوبیسی قتل ایدیلوب، آز یغنه‌قاچوب‌قوتولورغه‌موفق‌بولدی. شوشی ئوترلوچیلر آراسنك قاراچه‌نك ایکی اوغلی هم بار ایدی. اول اوزی اوچ کشی‌سی ایله قوتیلوب قاچارغه موفق بولدی. شول چاغنده ایسکرنی‌چورماغان‌تاتارلر، روسلرنك آندن چیغوب تاتارلر اوستینه هجوم ایتدکلرندن خبر آلدقلری سببلی، آنلر اوزلرینك طوغانلرینه یاردم ایته‌ر اوچون کیلوب، روسلر اوستینه هجوم ایتدیلر. شولای ایتوب ایکی آراده بیك نق صوغوش باشلاندی. بواوروش کوزنك یارتیسی‌نه چاقلی دوام‌ایتوب، ایك‌صوڭندن روسلرنك تاتارلرغه اوستون بولوارى ایله تماملاندی نتیجه‌سی اولارق آنلر ایسکرغه یاڭادن کیلوب کردیلر.

کوچومنك یرماق‌غه هجوم ایتوب آنی ئوترووی.

کوچوم خان، یوغاریده بیان ایدلگانچه، ١٥٨١ نچی یلنك ٢٦ نچی اوکتابرنده اوزینك بتون یاقنلری ایله برابر، ایسکردن قاچوب کیتکان ایدی. اول آندن ایرتیش بویونچه یوغاری منوب ایشیم یلغه‌سی

یاقننده‌غی چولده کوچمان بولوب گیزمکده‌ایدی. کوچوم خان اوزینك آنده طوره‌چغینه اوشانوب بیته آلماغانلغی سببلی، کوچمان خلق‌لر کبك اورونددن اورونغه کوچوب یوری، همده آنلرچه کیز اوارده طوره‌در ایدی. قای چاقلرده آنك، تابول بویونده‌غی یاولی—طورا آتالغان تاتار شهرچگینه قدر کیلگانلگی روایت ایدیله‌در. اول شولای آرلی بیرلی یورگانده قازاقلر سیبیرنك تاغیده بیك کوب بیرلرینی ضبط ایتدیلر. قازاقلردن یراق بولغانلغی سببلی، آنلر کوچومگه اهمیت بیرماینچه، اوزلرینه موافق اورونلرنی ضبط ایتولرنده دوام ایته‌لر ایدی. کوچوم خان اداره‌سنده قازاقلرنی محو ایته‌رلك کوچ بولماغانلغی اوچون، اولده آنلرغه هجوم ایته‌رگه باطورچیلق قیله آلمیدر ایدی. کوچومنك ایسکردن قاچووی (۱۵۸۱ نچی یل ۲۶ نچی اوکتابر) ایله ماسقاودن قالغای کیلو (۱۵۸۳ نچی یل ۲ نچی نویابر) آراسنده ایکی یلدن آرتق مدت اوتکان بولسه‌ده، لکن بوزمانده قازاقلر طرفندن کوچوم اوستینه هجوم بولماغانلغی کبی، کوچوم طرفندن‌ده قازاقلر اوستینه هجوم بولمادی. بالخوفسکی اوزینك ۵۰۰ عسکری ایله ایسکرغه کیلدکدن صوکره قازاقلرنك کوچلری تاغیده آرتدی. بو وقتلرغه چاقلی سیبیرده هر ایش قازاقلرنك تلاگانینه موافق بولوب چیقغانلقدن، تیگی عسکر کیلگاچ آنلرنك تلاگانلری تاغیده ییگلرك وجودکه کیلور کبك کورینه‌در ایدی. لکن ایش آنلر تلاگانچه بولوب چیقمادی. چونکه قالغای، سیبیرگه کیلو ایله آنن آشاملق نرسه‌لری یتما گانلك سببلی بیك نق آچلق ظاهر بولدی. بو آچلق بتون قیش بویی دوام ایتوب، آنك ایله بیك کوب کشی‌لر ئولدیلر. باره طورغاچ شول درجه‌گه‌یتدی‌که: روسلر ایبداشلرینك ئولاکسه‌لرینی آشارغه مجبور بوالدیلر. عادتده شوندای چاقلرده تورلی رنجولر پیدا بولوچان بولغانلغی اوچون، سیبیرده‌ده اول رنجولر پیدا بولوب، بیك کوب کشی‌نی قیردیلر. شول چاقلرده کناز بالخوفسکی وفات بولدی.

ایوان غلوخوف قالغان بولسه‌ده، لکن اول ئلله اوز ینک ایشکه طوتونورغه تلاما گانلگی، ئلله یرماق طرفندن اعتبار ایدلما گانلگی سببلی ایشنی اوز قولینه آلمادی.

روز نامه‌چیلر بو آچلق‌نك نه‌دن بولغانلغینی بیان ایتماسه‌لرده، لکن آنك سببی معلوم ایدی. چونکه بالخوفسکی ایله برگه ۵۰۰ عسکر کیلوب بونلرنی طویدرور اوچون بایتاق نرسه کیرك ایدی. اول عسکرلرنی ماسقاودن یبارلگانده، آنلر ایله برابر آشاملق ایبرلری یبارلگان بولسه‌ده، لکن اول نرسه‌لر کوب توگللر ایدی. باشقه وقتلرده قازاقلر آشاملق نرسه‌لرینی تاتارلر ایله آستیاقلردن جیسه‌لرده، لکن بو چاقلرده بتون سیبیر ییری چوالوب، هر بر یوللر روسلر قولندن آلونغان بولغانلغی اوچون، قازاقلرغه آزوقنی هیچ قایدن آلورغه اورون یوق ایدی. ایرتیش‌نك توبه‌ننده‌گی تاتارلر، قازاقلرغه باش بیرگان بولسه‌لرده، لکن آنك یوغاری طرفنده‌غیلر آنلرغه اطاعت ایتما گانلر ایدی. شونلقدن یرماق ۳۰۰ کشی ایله اول طرفلرنی اطاعت ایتدیرمکچی بولوب ایرتیش بویونچه یوغاری سفر ایتدی. عسکرلرنك بعض‌لری یرماق‌نك ایسکی ایبداشلری، قایسی‌لری ایسه روسیه‌دن یاڭا کیلوچیلر ایدی. ایرتیش‌غه صول یاقدن قییه طورغان واغای یلغه‌سینك توبه‌ن طرفلرنده‌غی خلق‌لر، اوّلده‌نوك قازاقلرغه اطاعت ایتکان بولسه‌لرده، لکن آنك یوغار یسنده‌غی‌لر قازاقلر اداره‌سنده توگللر ایدی. واغای تاماغندن یوغاری، ایرتیش‌نك کونچغار طرفنده‌غی یار اوستنده، بیکیش آتالغان کول بولوب، آنك آرتنده، حاضرگی ایغناتیف آوولی اورننده بر تاتار شهرچگی بار ایدی. آنده بایش و یاخود بیکیش اسملی تاتار میرزاسی توره‌لك ایتمکده بولدیغندن، تیگی کول ایله شهرچك آنك اسمی ایله آتالوب یورتیلمکده ایدی. تاتارلرنك قصه‌لرینه قاراغانده، بالعکس اول کول هم شهرچك، تیگی کولنك ایرتیش‌غه قییه طورغان تاماغینه صوڭندن کیلوب اوطورغان

بیکیش‌نڭ اوغلی تابوزا اسمی ایله آتالوب، کولینه تابوزا کولی، آوولینه ایسه تابوزا آوولی دیولمشدر. بیکیش قازاقلرنڭ کیلووندن خبر آلغاچده، آنلرنی باطورلق ایله قارشیلامق اوچون، بیك نق حاضرلاندی. آنڭ ادارەسنده اوز کشی‌لرندن، همده شول‌تیکرده‌گی خلق‌لردن‌جییولغان عسکردن باشقه ئلیگی قاراچه عسکرندن‌ده بایتاق کشی‌لر بار ایدی. شونلقدن، شهرچکنی تیزگنه آلورمن، اوینك بولغان یرماق آنارغه هجوم ایتکاچده، ایکی آراده بیك نق اوروش باشلاندی. تاتارلر بیوك بوروندن اوستنك بولغانلقلرندن، اول صوغوش آنلر اوچون آرتق ضررلی توگل ایدی. لکن یرماق تاتارلرغه چنلاب هجوم ایتماگانده، ایشنڭ اوزلری فائدەسینه بولوب چیقمایەچغینی بیلگانلکدن، قازاقلرغه هیچ نیگه قارامی تاتارلر اوستینه هجوم ایتەرگه امر ایتدی. شول سببلی تاتارلر ترتیب‌سزلنوب، روسلرغه کیره کنچه مقاومت قیله آلمی باشلادیلر. روسلر ایسه شونڭ سایەسنده غلبه چالدیلر. قازاقلرنڭ تاتارلرغه بیك آچولری کیلگانلك‌لری سببلی، قوللرینه توشکانلرنڭ هر برسینی قتل ایتدیلر. بیچاره تاتارلرنڭ بیك آز یغنه قاچوب قوتیلورغه موفق بولدیلر. قازاقلر بو صوغوش صوڭنده بیك کوب طویوملق حاصل ایتوب، بارسنك اوزلری ایله آلوب باره آلمادقلرندن، یرماق آنی کوموب قالدیرورغه امر ایتدی. یرماق آندن ایرتیش بویونچه شمسی (شامشی)، رنچك، زالا، [1] قاوردق آتالغان اورونلرغه سفر ایتدی. شوشی دورت اورونڭ اوچیسی، صوڭغی زمانلرغه چاقلی بار بولوب، شمسی ایسه حاضرنده اول اورونك یوقدر. زالا یاننده ایکی آراده آزغنه صوغوش بولسەده، لکن قاوردق خلقینڭ بارچەسی اورمانلرغه قاچوب کیتدکلری سببلی، اول اورونده هیچ بر یات ایش بولمادی. قازاقلر آندن تاغیده سفر ایتوب، بر تاتار تورەسی یانینه کیلدیلر. بو توره ایشیم خانلرندن صارغانچاق نسلندن

(١) بو اورون، میللیر تاریخی‌نڭ ایکنچی اورنونك صالا دیو قید ایدلگان.

بولوب، بورونغیده اول تیکرەدەگی تاتارلرنڭ بارچەسی آنڭ ادارەسنده ایدی. اول اوزینڭ کوچینه اوشانوب قازاقلر برلان اوروشمقچی بولسەده لکن تیزاك ایله اطاعت ایتدیرلدی. یولنڭ کیدیشینه قاراغانده، اول صاورغان آوولی آتالغان اورونده بولورغه تیوش. صوڭره قازاقلر تیبندی ویاخود تیوندی آتالغان تاتار شهرچگینه کیلوب اول شهرده صارغانچاق خان اوروغندن یلیکای اسملی توره طورەدر ایدی. اول، «یرماق اوز اختیاری برلان اطاعت ایتکانلرگه هیچ برضرر یاصامیدر» ایکان دیو ایشتکانلکی سببلی، آنارغه هیچ بر مقاومت قیلماینچه یاصاق هم بولاكلر کیتوردی. حتی اوزینڭ بیك ماطور قزینی یرماقغه خاتونلقغه کیتورگان ایدی. (۱) لکن یرماق آنی اوزی قبول ایتمادیگی کبی، عسکرینەده اول قزغه قاغیلماسقه امر ایتدی. بو قزنی کوچوم خان، اوغلینه آلغانلغی روایت ایدیلەدر.

قازاقلر باشقه اورونلرده تاتارلر طرفندن ظور مقاومتلرگه اوچراماسەلرده، لکن ایشیم تاماغنده آنلر طرفندن شاقطی مقاومت کوردیلر. بو اوروش یوغاریده ذکر ایدلگانلر جملەسندن قورال ایله بولماینچه، هر ایکی یاقدن قوللر ایله بولمشدر. چونکه تاتارلر، سیسکارتمەسدن قازاقلر اوستینه هجوم ایتدکلرندن، آنلر قوراللرینی آلورغه بوشاماینچه، قوللری برلان صوغوشدیلر. بواوروشده قازاقلردن ۵ کشی ئولتریلوب، شونلر حقنده ایشیم تاتارلرینڭ «خان خاتونی یغلاوی» آتالغان جرولری بار ایدیکینی، میللیر جنابلری نقل ایتەدر، (۲) آنڭ سوزنچه بوجرو، «یاوم یاوم بیش قازاق» سوزلری ایله باشلانمقدەدر. (۳)

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 147.
Сибирская Исторія, Фишера, стр. 155.
(۲) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 148.
(۳) میللیر جنابلری اول جرونڭ اوّلینی ЯНЫМЪ ЯНЫМЪ БИШЪ КАЗАКЪ عبارەسی ایله ضبط ایتسەده، لکن ترجمەسنده ЯНЫМЪ سوزینی ВОИНЪ ایله ترجمه ایتکانلکدن بزده یانیم سوزینی یاو ایله ترجمه ایتدك.

تاریخمزغه عائد ایك قیمتلی معلومات لرنی، بزلر یات ملت یاز وچیلر ینڭ کتابلرندن، صو آستندن انجو ایزلاگان قبیلندن بیك کوب مشقتلر ایله حاصل ایتدیکمز کبی، تاریخغه متعلق شوندای جرولرمزنیده یات ملت علمائسینڭ یازغانلرندن حاصل ایتمکده‌مز. ایك صوڭندن اوستونلك قازاقلر طرفنده بولوب تاتارلر جیگولورگه مجبور بولدیلر. ئولوکلارنی کومدکدن صوڭره، یرماق ایرتیش بویونچه یوغاری طابا تاغیده سفر ایتدی. اول چاغنده ایرتیشنڭ کونباتار یاغنده‌غی کول یاننده (۱) قوللار آتالغان بر تاتار قالاسی بار ایدی. حاضرنده اول قالا اورننی قوللار اسملی تاتار آوولیدر. مونه شوشی قالا کوچوم خان ملکنده ایدی. قالمیقلرنڭ هجومندن امین بولسون اوچون، اول آنی بیك شب نغتقانلغی سببلی، ایرتیشنڭ یوغاریغی طرفلرنده شونار دن محکم اورون یوق ایدی. شونلقدن یرماقنڭ قوللار قالاسینه کوزی توشوب نیچك بولسه‌ده آنی ضبط ایته‌رگه کیرك دیو آڭا هجوم ایتدی. اول ۵ کون چاماسی بتون کوچینی صرف ایتوب آنی آلورغه طرشوب قاراسه‌ده بولدیره آلمادی. قایتقان چاقده آنی آلمی قالدیرمابز ئلی امیدی ایله قوللارنی طاشلاب ایرتیش بویونچه سفرنده دوام ایتدی. آندن یوغاری تاتارلرنڭ «طاش- آتقان» اسملی قالالری بولوب، بو قالا ایرتیشنڭ کونچغار طرفندن ایدی. آنده‌غی خلقلر، هیچ بر مقاومت ایتماینچه قازاقلرغه بیرلدیلر. آنلر نه صوراسه‌لر، بارسنده کیتوردیلر. چونکه اول تاتارلر، روسلر ایله تاتارلر آراسنده بولغان اوروشلرنڭ ایك اولوغلرندن صانالغان چواش بورنی محاربه‌سنده بولغانلقلری سببلی، قازاقلردن قورقوغه توشکانلر ایدی. بورونغی «طاش- آطقان» قالاسینڭ حاضرگی کونده قولاچقه کولی یاننده بولغان

---

(۱) بو کولنڭ اسمینی میللیر Аусаклу دیو، فیشیر ایسه Аусаилу دیو ضبط ایته‌در.

"طاش—آتقان" آوولی اورننده بولغانلغینی اویلانه‌در. شول چاقلرده آنده آربه ظورلغنده بر طاش بولوب، تاتارلر اول طاشنڭ کوکدن توشدیکینی، بعض وقتلرده آناردن یاغمور هم قار پیدا بولدیغینی اعتقاد ایتدکلرینی روایت ایدیله‌در (۱).

یرماق طاش—آتقان‌دن تاغیده سفر ایتوب، شیش تاماق آتالغان تاتار آوولینه کیلدی. بو آوول، ایرتیش یلغه‌سینه اوڭ یاقدن توکیلوچی شیش یلغه‌سی تاماغینه بنا ایدلدیکی اوچون، شیش تاماق دیوب آتالمشدر. اول اورونلرنڭ خلقلری، اوزلرینڭ کوچمان کورشیلرندن طورالی اسمی ایله آتالالر ایدی. طورا سوزی بورونغی تاتار تلنده شهر معنی‌سنده بولغانلقدن، طورالی دیمك شهرلی، مدنی معنی‌لرنده‌در. اول تیکره‌ده‌گی خلقلر شهر هم آوولرده طورغانلقلری سببلی، کورشیلری بولغان کوچمانلر آنلرنی طورالی دیوب تسمیه ایتمشلردر. آنده‌غی تاتارلر یارلی بولغانلقلری اوچون، یرماق آنلردن هیچ نرسه صورامادیغی کبی، بولاکلرینی‌ده قبول ایتمادی. شیش تاماقدن یوغارغی اورونلرده‌غی خلقلردن، یارلیلقلری سببلی هیچ بر نرسه حاصل ایته‌رگه ممکن بولماس، دیو یرماق آندن یوغاری سفر ایتمایىنچه کیری ایسکرغه قایتورغه نیت ایتدی. قایتقان چاغنده طاش—آطقان شهرچیگنده «واغای بویونچه بخارادن کاروان کیله» دیو خبر ایشتدی. شوڭا کوره، کاروانی قارشی آلمقچی بولوب تیزلك ایله سفر ایتدی. واغای یلغه‌سی، ایرتیش‌نڭ صول یاغنده آڭا توکیلدیکی سببلی، یرماق اوچون واغایغه سفر ایتو قییون توگل ایدی. آنارغه بخارا کاروانی حقنده سوز سویلاگانده «کاروان روسلر برلان ایسکرغه کیلوب صاتو آلو ایتمکچی بولا ایکان. لکن آنی واغای بویونده، کوچوم خان طوقتاب ایسکرغه

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 148.

یبارمابنچه طوره» دیدکلرندن آنڭ بیك تیزلك ایله واغایغه ییته‌سی کیله‌در ایدی. واغایغه ییتکاچده، آنڭ بویونچه یوغاری طابا منارگه باشلاب آت باش آتالغان اورونغه ییتدی. لکن آنده کاروانی کورمادیکی کبی، آنڭ حقنده هیچ برخبر هم ایشتمادی. شول زمانده کیچ بولغانلغی وشونڭ ایله برابر اوزون مدت سفر ایتکانلگی سببلی بیك آریغانلغی اوچون، یرماق یوقلارغه نیت ایتدی. اول تاتارلرنی یاقین دیوب اویلامادیغی اوچون، بتون کشی‌لری ایله برابر صاقلانمادیغی حالده ایرتیش ایله، اوزی طرفندن قازیلووی اویلانلغان چوقور آراسنده، بولغان آطاوده یوقلارغه یاتدی. شول چاقلرده کوچوم خان، یرماق‌نی بیك توبچیلاب صاغالرغه امر ایتکان ایدی. قازاقلر یاتقاچده اول، فرصتنی غنیمت بیلوب، آنلرغه هجوم ایته‌رگه قرار بیردی. لکن باشده ایزچی یباروب، یلغه‌نڭ قای ییرلرندن آت برلان چیغارغه ممکن ایکانلگینی تیکشورتدی. صوڭره هیچ بر وقت اوتکارماینچه، اوزینڭ بتون عسکری ایله یلغه آرقیلی چیغوب تون‌نڭ یارتیسنده قازاقلر اوستینه هجوم ایتدی. آنلرنڭ برسندن باشقه‌سی، کلا تاتارلر طرفندن ئولترلدی. شونلر آراسنده هیچ شبهه‌سز یرماق‌ده بار ایدی.

روس مؤرخلرینڭ بارچه‌سی دییورلك «یرماق تاتارلر آراسندن چیغوب یار قریینه باغلانغان کیمه‌گه اوطوروب قاچمقچی بولغان‌ایدی. لکن بخت‌سزلکینه قارشی کیمه یارقرییندن اچده‌رك بولغانلغی‌اوچون آڭا یوزوب بارورغه‌طوغری کیلدی. اوستنه ایوان طرفندن‌یبارلگان ایکی کوبه بولغانلغی سببلی یوزارگه حالندن کیلماینچه صوغه باتدی» دیو یرماق‌نڭ تاتار قولی ایله ئولترلمادیکینی بلکه صوغه باتوب ئولدیکینی یازسه‌لرده، لکن آنلرنڭ بو سوزلری عقل اوشانورلق نرسه توگلدر. یرماق‌نڭ کرامات‌لری خصوصنده روس روزنامه‌لرنده یازلغان سوزلر نه چاقلی اساس‌سز ایسه، یرماق تاتارلر قولی ایله

ئولترلمادی دیگان سوزلریده شول چاقلی اساس‌سزدر. یرماق‌نڭ‌صوغه باتوب ئولووی ایله کرامات‌لری آراسنده بیك نق تعلق‌لر بولغانلغی اوچون، بز آنلرنڭ ایکیسی‌نه‌ده اوشانه آلمیمز. میللیر ایله فیشیر جنابلریده یرماق‌نڭ باتوب ئولگان بولووینی بیان ایته‌لر. فقط نیبولسین آنڭ باتوب ئولووی خصوصنده بولغان خبرلرگه اوشانماینچه، یرماق‌نڭ ئولترلگان بولووینی قوّتلی‌در (۱). مین اوزمڭ‌شوشی‌فکرده‌من.

بتون سیبیر تاتارلرینی پریشان ایتوب آزغنه ایبداشلری ایله آنلرنڭ خانلق‌لرینی ضبط ایته‌رگه موفق بولغان یرماق‌نڭ آنلرطرفندن ئوترلووی ۱۵۸٤ نچی یلنڭ ٥ نچی آوغوستنده ٦ نچی‌غه قارشی کیچ ایله واقع بولمشدر.

یرماق عمرینڭ اوّلگی یاغنده یول باصار بولوب روسیه‌غه ضررلر ایتکاله‌گان بولسه‌ده، لکن صوڭغی عمرنده روسیه اوچون ایڭ فائده‌لی کشی‌لر جمله‌سندن بولوب چیقدی.

بر اوچ ایبداشلری ایله اولوغ مسلمان خانلغینی ضبط ایته‌رگه موفق بولغان یرماق‌نڭ، نیندای غیرت وحمیت ایاسی بولغانلغی اوزلکندن ظاهردر. بو کبك ایشلرنی وجودکه چیغارور اوچون، نه چاقلی فدائی‌لك ونه‌چاقلی متانت کیرکلی‌لگی هر بر عقل ایاسینه‌معلومدر.

یرماق‌نڭ روسیه‌غه ایتکان خدمتی، همده روس خلقی‌نڭ آنڭ حقنده نه کبك اویده ایدیکینی بیلور اوچون، کارامزین‌نڭ «ایرتیش دولقونلری یرماقنی یوغاتمادیلر. روسیه، تاریخ، چیرکاو آنارغه مڭگولك صاغینمالق جرلی‌لر. آنڭ بیوك قهرمانلغی حقنده، توگل روز نامه‌لرده گنه، حتی مقدس چیرکاولرده، حاضرگه چاقلی جمعیت ایله، آنڭ اوزی، همده برابر بولوب ایرتیش بوینده ئولگان قهرمان ایبداشلری اوچون،

(۱) Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 90—91.

عبادت ایته‌مز. آنده ایك یارلی اوگه چاقلی شوشی آتامان‌نك صورتی ایله بیزه‌کلانگان‌لردر (۱)» دیگان سوزلری یتسه کیرك. یرماق‌غه تابولسك‌نك یوقوش بر اورنونده ۱۸۳۹ نچی یلده بیوك صاغینمالق(۲) قویولمشدر.

X

روسلرنك سیبیردن قاچولری.

بز یوغاریده یرماق قازاقلرندن بره‌ونك تاتارلر طرفندن ئولترلمی قالغانلغینی یازوب کیتکان ایدك. مونه شوشی قازاق ایسکرغه قایتوب قازاقلر باشینه کیلگان قورقونچلی واقعه‌دن خبر بیرگان. اول چاغنده ایسکر شهرنده غلوخوف اوزینك ۱۵۰ چاماسنده‌غی عسکری ایله طورمقده ایدی. تیگی خبر غلوخوف اوچون بیك قورقونچلی بولدی. چونکه اول، یاڭادن کوڭلی کوتارلگان کوچوم خان‌نك کیلوب ایسکر شهرینی قامالاغانده، اوزینك شول چاقلی آز عسکری ایله آنارغه مقاومت ایته آلماغانلغینی بیله‌در ایدی. ایسکرده آشاملق نرسه‌لرینك یته‌رلك بولماغانلغی آنی تاغیده خفالی ایدی. غلوخوف بردن کوچوم‌نك هجومندن قورقغانلغی، ایکنچی‌لاب آشاملق ایبرلرینك یوقلغی سببلی تیزلك ایله ایسکردن قاچوب روسیه‌غه قایتورغه نیت ایتدی. اول ۱۵۰ مقدارنده‌غی عسکری ایله ۱۵۸٤ نچی یلنك ۱۵ نچی آوغوستنده سیبیر شهرینی قالدیروب روسیه‌غه سفر ایتدی. تابول، طورا بویلرنچه سفر ایتکانده تاتارلر طرفندن هجوم‌لر بولاچغینی اویلادیغی اوچون،

---

(۱) Истор. Госуд. Росс. Карамзина, т. 9, стр. 345-6.

(۲) اول صاغینمالق‌نك آیاق آستی آرشین یارم چاماسی بیوکلگده بولوب، ۵,۳۰۰ پوط آغیرلغنده‌در. صاغینمالق‌نك باغانه‌سی ایسه دورت قرلی اوچلی طاشدن عبارت بولوب بیوکلگی ۷ ساژین‌در. باغانه‌سینك کونباتار یاغینه «سیبیرنی آلوچی یرماق‌غه» کونچغار یاغینه «۱۸۳۹ نچی یلده یاصالدی» کون یاغینه «۱۵۸۱» تون یاغینه ایسه «۱۵۸٤» دیو یازلمشدر.

غلوخوف اول یول ایله قایتونی مصلحت کورماینچه، ایرتیش، اوب یلغه‌لری بویونچه قایتونی موافق کوردی. چونکه آندن یوغور طاغی آرقیلی پیچورا یلغه‌سینه چیغوب ماسقاوغه قایتورغه ممکن ایدی. سیبیرنك اول یولی روسلرغه کوبدن معلوم ایدی.

تاتارلر اوچون تیگداش‌سز دشمان بولغان یرماقنك ئولووی، اوشانداق قالغان قازاقلرنكده ایسکرنی طاشلاب روسیه‌غه قاچولری، آنلرغه چیکدن طیش شادلق بولدی. ایرتیش، تابول، اوشانداق باشقه اورونلرده تیگی دشمانلردن هیچ برعلامت قالماغانلغی اوچون، کوچوم خان اوّلگی پادشاهلغینی قایتارورغه نیت ایتدی. شول اوی ایله اوغلی علی‌نی بر آز عسکر برلان، بوشاغان ایسکرنی باروب ضبط ایته‌رگه یباردی. اول چاغنده ایسکرده آنلرغه قارشی‌طورورلق هیچ کم بولماغانلغی اوچون، علی ایسکرنی ضبط ایتدی. لکن اول، آننه اوزاق طورورغه موفق بولمادی. چونکه کوچوم طرفندن ئوترلگان بیکبولادنك اوغلی سید آق، شول زمانلرده ظاهر بولوب، شاقطی عسکری ایله کیلوب علی‌نی ایسکردن قاولادی. شولای ایتوب سید آق آتالرینك پایتختی بولغان ایسکرده طوره باشلادی.

سیبیرده بولغان شوشی اولوغ اوزگاریشلر خصوصنده ماسقاوغه خبر باروب ایرشماگانلگی سببلی، ۱۵۸۵ نچی یلده پادشاه فیئودر سیبیرغه ایوان منصوروف اسملی قالغای‌نی نیچه طوب همده ۱۰۰ عسکر ایله یباردی. شوشی منصوروف، ایوان قالیتانك پادشاهلغی زمانه‌سنده (۱۳۲۸ — ۱۳٤۰) آلتون اوردادن ماسقاوغه کیلوب چوقونغان، منصوروف فامیلیالی چوقونچق تاتارنك نسلندن ایدی. ایوان منصوروف عادت ایدلگان اوّلگی یول ایله باروب، تابولدن ایرتیش‌غه چیقغاچ، آنارغه قارشی کیله طورغان تاتارعسکرندن، روسلرنك سیبیرنی طاشلاب کیتدکلرینی حاضرنده ایسه بتون‌یر تاتارلر قولنده بولغانلغینی آڭلادی.

اول، اوّلده‌گی قالغای‌غه عسکری نه چاقلی کوب بولا طوروبن قاچارغه طوغری کیلگاچ، اوزینه‌ده آز بولغان عسکری ایله تاتارلرغه قارشی طورورغه ممکن توگل ایدیکینی اویلادیغی اوچون، یارقرینه چقماینچه طوب‌طوغری غلوخوف آرتندن ایرتیش، اوب یلغه‌لری بویونچه سفر ایتدی.

بو چاقلرده کوزنڭ صوڭی یاقینلاشقان بولدیغی اوچون، منصورغه صو برلان سفر ایته‌رگه قییون بولا باشلادی. چانادە، هم چانغالر ایله سفر ایتو مشقتلی بولووی ایله برابر قورقونچلی ایدی. شونلقدن اول اوب یلغه‌سینڭ شمال شرقی، ایرتیش یلغه‌سی تاماغینڭ ایسه قارشو طرفنده قیشلارغه اویلادی. اطرافده‌غی آستیاقلرنڭ هجوملرندن امین بولسون اوچون، قیشلاغینڭ تیکره‌لرینی نغوتدی. منصورنڭ صاقلیلغی یوقغه بولمادی. چونکه تیزدن اول تیکره‌ده‌گی آستیاقلر جییولوشوب، آنڭ صیغینچه‌سینه هجوم ایتدیلر. اول کوننی روسلر بیك ظور مشقت‌لر ایله‌گنه آنلرنڭ هجوملرندن خلاص بولورغه موفق بولدیلر. ایکنچی کوننی آنلر تاغین هجوم ایتدیلر. بو یولی اوزلرینڭ آتاقلی صنملرینی هم آلوب کیلگان‌لر ایدی. آنی بر قایون باشینه قویوب، آنارغه تورلیچه قربان‌لر قیله‌لر، آناردن اوزلرینڭ روسلرنی جیڭولرینه یاردم ایتووینی صوریلر ایدی.

بخارالیلر روسلر ایله صوغوشقانده، اوروش اوچون ایڭ کیرکاکی قوراللری بولمادیغی حالده خواجه بهاءالدین‌نڭ یاردمی ایله روسلرنی جیڭولرینه اوشاندقلری کبی، آستیاقلرده تیگی صنمنڭ شفاعتی سایه‌سنده دشمانلرینی جیڭولرینه اوشانه‌لر ایدی. لکن امیدلری، بخارا کشی‌لرینکی کبك، بوشقه چیقدی. چونکه منصورف صنمگه طوب برلان آطارغه امر ایتدی. طوب‌نڭ یادره‌لری ایله، توگل، صنمنڭ اوزیگنه، حتی طورغان قایونیده طوزدیرلدی. بو واقعه آستیاقلرغه بیك آغیر تأثیر ایتوب، آنلر کیری چیگولدیلر. نیچه کونلردن صوڭ آنلرنڭ قایسی‌لری

منصورف یانینه کیلوب، آنارغه بولاکلر هم یاصاق کیتوردیلر. منصورف شوشی.اوروندە قیشنی اوتکاردکدن صوکره ۱۵۸٦ نچی یلنی اوب یلغەسی ایله توشوب، یوغور طاغی آرقیلی اوزینك بارچه کشیلری ایله روسیەغه قایتدی.

منصورف طرفندن اوب بوینه بناء ایدلگان صیغنچه، روسلر طرفندن سیبیرده بناء ایدلگان اورونلرنك ایك اوّلگیسی بولوب، اول اورون حاضرنی ایسکر شهرچك اورنی دیوب آتالمقدەدر. اول صیغنچەده برگنه قیش طورلغانلغی اوچون، آناردن هیچ بر بنا قالدیغی کورنمیدر. آستیاقلر آنی اوزلرینك شهرلرندن آیرور اوچون تللرنی روس شهری معنیسنی بولغان روش-واش سوزی ایله تسمیه ایتەلر. ایرتیش یلغەسی اوبغه اوچ تاماق ایله توگیلمکده بولوب، تیگی شهر شوشی تاماقلرنك اوچنچیسی، یعنی ایك توبانگیسی قارشوسنده بولغان. روسلرنك بناء قیلغان شهرلرندن بر آز یوغاری، ایرتیشنك ایك ظور تاماغی بولغان اورتانچی تاماقغه قارشو آستیاق شهرچیگی بولوب، آنسینی آنلر غولان-واش، یعنی شرقی شهر دیو آتیلر. آنك قالدقلری ایسه اوّلگی شهرچکنکینه قاراغانده خیلی بیلگولیدر.

آستیاقلرنك منصورف طرفندن مغلوب ایدیلولری وشونك ایله برابر طابندقلری صنملرینك طوب ایله هلاك ایدیلووی آنلرغه بیك ظور قورقو صالدی. شونلقدن اوبغه قیبه طورغان صوصوا یلغەسی بویوننغی آستیاقلر ایله واغوللر، روسلردن قورقوغه توشوب، تیزلك ایله ماسقاوغه پادشاه حضورینه ایلچی یباروگه نیت ایتدیلر. اول تیکرەلردە آتاقلی بولغان تورەلردن لوغای اسملی کشی آلتی آستیاق شهرچیگندن ماسقاوغه کیتدی. آنك مقصودی اوزینه قاراغان اورونلرنی روس عسکرینك باصقونلغندن صاقلامق، همده آنلرغه یاصاق تولارگه مجبور بولماونی پادشاهدن صورامق ایدی. لوغاینك ادارەسنی بولغان آلتی شهرچك قونووات، ایلچمه، لیاپین،

مونقوص، یوئیل، بیر پوزف شهرلری ایدی. اول ١٥٨٦ نچی یلك ماسقاوغه کیلوب اوزینه کیرکلی بولغان ایشلرنی تله‌گانینه موافق صورتك بولدیروغه موفق بولدی. پادشاه فیئودر لوغایغه آنلرنك ییرلرینی روس عسکری محاربه ایتماسکه، همده آنلردن یاصاق جیماسقه‌لغی حقنده یارلیق بیردی. بو یارلیق ١٥٨٦ نچی یلنك آوغوستنده یازلمشدر. اول بیك اوزون، وشونك ایله برابر بزنك مقصودمزغه تعلقی آز بولغانلغی اوچون، بز آنی ترجمه ایتمادك.

لوغای توره، پادشاه‌دن اوزینه فائده‌لی یارلیق آلورغه موفق بولسه‌ده، لکن اول موندن صوك هر یلنی روسیه‌غه ٧ قرق (٢٨٠) ایك یخشی کش تیرسی بیرمکچی بولوب، آنی ویم یلغه‌سینه کیتورورگه وعك ایتدی. واقعا اول ١٥٨٧ نچی یلنك ٢٦ نچی اوکتابرنده ایکی یللق یاصاق اوچون بر یولی ١٤ قرق (٥٦٠) کش تیرسی کیتوردی. موندن صوك هر ایکی یل اوچون ١٤ قرق تولاب طوردی.

XI

روسلرنك سیبیرنی ایکنچی قات آلولری.

غلوخوف ماسقاوغه قایتوب واقعه‌دن خبر بیرگاچده، منصورف‌نك اوزیگنه سیبیرده هیچ بر ایش بولدیره آلمایه‌چغینی آڭلادیلر. شوڭا کوره سیبیرغه یاڭادن عسکر یبارو حقنده پادشاه طرفندن بویروق صادر بولدی. آنده یبارله‌چك عسکرنك صانی ٣٠٠ کشی‌دن عبارت بولوب، آڭا باشلق اوله‌رق باریس صوکیر ایله ایوان میاسنی اسملی قالغایلر، همده دانیل چولقوف اسملی یازو باشلغی تعیین ایدلدی. آنلرغه، اگرده منصورف‌نی اوب یلغه‌سی بویونك طابسه‌لر، آڭا یاردم ایته‌رگه، اوشانداق اوزلرینه‌ده روسیه طرفندن یوغاتولغان ییرلرنی بیك نق کوچ ایله آڭا قایتاروغه طرشورغه امر ایدلدی. اول عسکر، ١٥٨٦ نچی یلنك باشنده قیش کوننی سیبیرغه سفر ایتدی.

عسکر باشلق‌لرینه، باطورچیلق ایتوب، ایشنڭ آلدینی هم آرتینی ایسابلامایinچه آلغه سفر ایتماسکه امر ایدلگانلکدن، ئلله آنلرنڭ اوزلرینه شولای موافق بولغانلقدن، باشلق‌لر اوّلگی کبک طوب طوغری ایرتیش‌غه سفر ایتمادیلر. بلکه لوزوا، طاودا یلغه‌لری بویونچه باردقدن صوڭره، ۱۵۸٦ نچی یلنڭ ۲۹ نچی ایپوانده طورا بویینه کیلوب یتکاچ، بورونغیده تاتارلرنڭ چینکی آتالغان شهرلری یانینه طوقتادیلر. اول شهر طاودا یلغه‌سی تاماغندن بورونغی چاقرم ایله ۸۵ چاقرم (۱) چاماسنده ایدی. آنلر اول اورونغه کیلوب یتولری ایله شهر بناء ایده‌رگه باشلاب، آنی تاتار سوزی بولغان تومه‌ن اسمی ایله آتادیلر. تومه‌ن‌نڭ اورنی بیك ماطور بولغانلغی اوچون، تاتارلر اوزلرینڭ چینکی شهرلرینی اول اورونغه بنا ایتولری ایله خطالق قیلماغانلق‌لری کبی، روسلرده آنڭ تومه‌ننی بنا ایتولری ایله یاڭلوشمادیلر. بورونغی چینکی شهری، بویراکلر آراسنده بولوب، طورانڭ قریندوق بولماسه‌ده، لکن صوکین تومه‌ننی یلغه‌نڭ قرینه بنا ایتدی. منصورف طرفندن ۱۵۸۵ نچی یلده اوب بویینه بنا ایدلگان طاشلاندق شهرنی اعتبارغه آلماغانده، تومه‌ن شهری روسلر طرفندن سیبیرده بنا ایدلگان شهرلرنڭ بر نچی‌سیدر. بو قالا طوراغه توگیله طورغان تومه‌ن اسملی کچکنه یلغه‌نڭ تاماغنده بولوب، طورا نهرینڭ اوڭ یاغنده ایدی. یاڭا شهرنڭ باشلغی آنی بنا ایتوب بتورگاچده، اول طرفلرده‌غی خلق‌لرنی روسیه قول آستینه کرتوب، آنلرغه یاصاق صالورغه اجتهاد ایتدی.

تاتارلرنڭ بو چاقلرده روسلرغه مخالفت ایته‌رلك کوچلری بولماغانلغی، وشونڭ ایله برابر ایش باشقارولق باشلق‌لرینڭ یوقلغی سببلی، روسلرغه مخالفت ایته آلمادیلر. آنلر آوول‌لرده ترکلك ایتدکلری اوشانداق تورلوك آصراب، ایگن ایگوب یاشادقلری اوچون روسلرغه

(۱) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 83.

اطاعت ایتماگانده اول نرسه‌لرندن آیریله‌چقلرینی بیلوب مخالفت ایتمیلر ایدی. اول چاقلرده طورا، پیشما، ایسیت، طاودا، تابول یلغه‌لری اوزلرینك بویلری ایله تومه‌ن شهرینه تابع‌لر ایدی. سیبیرنك روسلر طرفندن ضبط ایدیلووندە شوشی تومه‌ن شهری، کوب زمانلرغه چاقلی آنلرغه بیك نق طایانچ بولوب خدمت ایتمشدر.

مونه شوشی زمانلرده ایسکر شهرنده سیدآق بیکبولاد اوغلی ترکلك ایتمکده ایدی. آنارغه یاردم اوچون قازاق اورداسندن بر خان بالاسی، اوشانداق بر قاراچه کیلگانلر ایدی. آنده‌غی تاتارلر سیدآقنی اوزلرینه خان ایتوب، آنارغه یاصاق تولامکده‌لر ایدی. شول خصوصده روس باشلقلری ماسقاوغه خبر یباروب، اوزلرینه نه ایشلرگه کیرکلك حقنده پادشاه‌نك بویروغینی صورادیلر. آنلر، اوزلری ایله کوبمو عسکر بارلغینی بیلدیروب، آنك ایله ایش باشقارورغه ممکن توگل ایدیکینی ده آڭلاتدیلر. شوشی‌صوراولرینك نتیجه‌سی‌اوله‌رق ۱۵۸۷ نچی یلده ماسقاودن تومه‌ن‌گه ۵۰۰ یاڭا قازاقلر یبارلدی. آنلر ایله برابر، پادشاه طرفندن دانیل چولقوف‌غه خصوصی یارلیق کیلوب، اول یارلیق‌ده آڭاشوشی‌کشی‌لر ایله ایرتیش یلغه‌سینه باروب، تاتار پادشاه‌لغینك پایتختی بولغان ایسکردن یراق بولماغان اورونغه بر شهر بنا ایته‌رگه امر ایدلگان ایدی. بوشهرنی بنا ایتودن مقصود، روسلرنی تاتارلرنك هجوملرندن صاقلاو، همده کیلاچکده سیبیر یورتنده ایشلانیله‌چك ایشلر اوچون نق طایانچ یاصاماق ایدی. بویروقنی یرینه یتکزور اوچون چولقوف ۱۵۸۷ نچی یلنك جاینده ایرتیش‌نك اوك قرینه، تابول تاماغینك قارشو طرفنده، ایسکر شهرندن نیچه‌گنه چاقرملر توبه‌ن، بر قالا بنا ایته‌رگه باشلادی. مونه شوشی قالا تابولسك شهری ایدی. چولقوف اول اورونلرنی ضبط ایتکان زمانده، ایسکر شهرنده ئلیگی سیدآق، خانلق ایتمکده ایدی. اول کوچوم خان‌نك قاچووندن فائده‌لانوب بوتیکره‌لرده اوزینه خانلق حاصل ایته‌رگه موفق بولغان ایدی.

کوچوم ایله سید آق‌نڭ اوز آراده‌غی نزاعلری روسلر اوچون بیك فائده‌لی بولدی. چونکه سید آق ایسکرغه خواجه بولدقدن صوڭره، ایرتیش تاتارلری اوزلرینه کمنی خان ایته‌رگه تیوشلگی حقنده حیران بولوب، قایسی‌نه اییاروب روسلرغه قارشی صوغوشرغه کیرکلکنی بیلودن عاجزلر ایدی. آنلرنڭ قایسی‌لری کوچوم یاقلی، قایسی‌لری ایسه سید آق طرفداری بولوچیلقلری طبیعی بولغانلقدن، تاتارلرنڭ کوچلری تارالمش ایدی. ایرتیش تاتارلری آراسنده برلکنڭ یوقلغی، کوچوم ایله سید آق‌نڭ هر ایکیسی اوچون ضررلی بولوب چیقدیغی کبی، تاتارلرنڭ اوزلری اوچونڭ غایت ضررلی بولوب چیقدی. بو اختلافلردن فائده‌لنوچیلر فقط روسلر بولدی. آنلر شونڭ سایه‌سنده اول تیکره‌ده‌گی یات خلقلرنڭ بارچه‌سینی هیچ بر کوچ صرف ایتماینچه اوزلرینه اطاعت ایتدردیلر (۱). سید آق اوزی بولدقسز کشی بولغانلقدن، روسلرغه مقاومت ایته آلمادی. ایسکرنی ضبط ایتوب طورووی ایله، کوچوم خاننی نق طایانچدن محروم ایتدی. ایسکر کوچوم قولنڭ بولغانڭ روسلر آناردن شاقطی‌غنه مقاومت کوره‌چکلر ایدی. لکن آنی سید آق پچان اوستینه یاتقان ات قبیلندن کوچوم‌گه بیرمادی.

تابولسك‌نڭ بناء ایدیلووی ایله، بورونغی تاتار خانلغی‌نڭ اورتاسنده روس شهری وجودکه کیلدی. آنڭ اورنی تابول یلغه‌سینڭ اوبغه قوشولغان اورنونده بولغانلغی اوچون، اول هر جهت ایله ایسکردن آرتق ایدی. چولقوف شهر ایله برابر آنده ایکی چیرکاو بناء ایتدی. روس حکومتی تابول شهرینڭ صوغوش جهتندن بولغان اهمیتینی بیلگانلگی اوچون، آنده هر وقت عسکر طوته‌در ایدی. باشده‌رق اول تومه‌ن شهرینه تابع ایدلگان بولسه‌ده،

(۱) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 104.

تیزلك ایله (١٥٩٠ نچی یلده بولورغه کیرك) بتون سیبر شهرلرینك باش شهری ایدلدی.

ایسکر ایله تابولسك آراسی بیك یاقین بولسهده، لکن تاریخلرده تابولسك بناء ایدلگان وقتده، روسلرغه سید آق طرفندن هجوم بولغانلغی ذکر ایدلمیدر. بو چاقلرده چولقوف سید آق‌غه هجوم ایتمادیگی کبی، سید آق‌ده چولقوف‌غه هجوم ایتمادی. لکن باره طورغاچ آنلر آراسنده مناسبتلر اوزگاره باشلادی. واقعا آنك شولای بولاچغی طبیعی ایدی.

١٥٨٨ نچی یلده سید آق، قازاق اورداسینك سلطانی، همده ئلیگی قاراچه‌لر ایله برگه، یانمنده ٥٠٠ تاتار بولدیغی حالده، قارچغه آولار اوچون ایرتیش یلغه‌سینك قرینه کیلدیلر. آنلر بو سفرلرنده، یاڭا بناء ایدلگان تابولسك شهرینه کیلوب طوتاشه طورغان بولونغه چاقلی کیلگانلر ایدی. چولقوف آنلرنك کیلولرندن خبر آلغاچ، سیدآق‌غه کشی یباروب، آنی ایبداشلری ایله برابر آشقه چاقردی. سیدآق اوزینك کشیلری ایله کیگاشدکدن صوڭره، بار کبك کشیلرینی برگه آلوب بارورغه رخصت ایدلگانده، آشقه بارودن باش طارتماغانلغینی بیلدیردی. لکن بو فکر چولقوف اوچون ضررلی کورنگانلکدن، اول آنی قبول ایتمادی. فقط سیدآق‌غه اوزی ایله ١٠٠ کشی آلوب کیلورگه، قالغانلرینه ایسه شهرنك قابقاسی توبنده طورورغه رخصت ایتدی. سیدآق شوڭا راضی بولوب آشقه کیلدی. اول آش، آنی آولار اوچون چولقوف طرفندن قورولغان طوزاق بولسهده، تیگی بیچاره‌نك آناردن خبری یوق‌ایدی. چولقوف قوناقلرنی قابقه توبنده قبول ایتوب، آنلرغه قوراللرینی صالوب کرورگه قوشدی. سیدآق‌اوزینك ایبداشلری ایله قورالسز بولدقلری حالده شهرگه کردیلر. کوبده اوتمی قوناقلرغه آش بیرلدی. سیدآق‌نك ئلله آشی‌سی کیلماگانلکدن، ئلله چولقوف طرفندن قیلونغان ایشلردن قورقغانلقدن آشنی آشامایچه همان اویلاب

اوطوره باشلادی. روسلر اوزلری آشنی آشادقلری ایله برابر، شاقطی غنه آراقیده اچکانلر ایدی. چولقوف، سید آق غه قاراب «سزگه نه بولدی؟ اچمیسگده هم مینم ایکمك طوزومنی آشامی سگده؟ سین برار نچارلق اویلامی سگموّ؟» دیو صورادی. سید آق، آنارغه «هیچ بر نرسه اویلامیم فقط مینم آشیسم کیلمیدر» دیو جواب بیردی. چولقوف ینه ده سید آق غه خطاب ایتوب «بزنك حقده یاوز اوی اویلاماغانلغیگه علامت بولسون اوچون بر صاوت آراقی اچ. مه صاولق اوچون» دیو آکا آراقی تقدیم ایتدی. سید آق آراقینی صاوتی برلان آلوب ایرنینه تیکدیرگاچده، یوتوقدی. چولقوف آکا بیك تو پچیلاب قاراب طوردقدن صوگره، سید آقده یاوز اوی بولورغه کیرك دیوب خیاللادی. صوگره «مه حاضر سین اچ» دیو قازاق اورداسی سلطانینه بیردی. اول هم، آغزینه یاقینلاشدرغاچده یوتوقدی. ترتیب قاراچه غه کیلوب یتدی. اول ایشنك نچارلقغه باروب چیغاچغینی آکلاغانلغی سببلی، روسلر طرفندن بولغان شبهه نی بترور اوچون بیك آشیغوب صاوتنی کوتاردی. اول هم، یوتوقدی. تیگی لرنك آراقی اچه آلماولری آکا عادت ایتما گانلك لرندن، همده شریعت اسلامیه هر بر ایسرتکچنی حرام ایتکانلکدن [1] بولسه ده، چولقوف آنی تاتارلرنك یاوز نیت لیلکینه حمل ایتدی. طوغریسی آنك اول قیلونشی، اوّلدن قوروب قویغان حیله گنه بولورغه تیوش. شول سببلی اول تاتارلرنك تیگی ایشلرینی خیانتکه حمل ایتوب «ئه ئلی سز شولایمو؟ سزنك عقلگزده شول اویمو؟ الله سزنی میکا اوزی کیتوروب بیردی» دیدکدن صوگره یاقینده طوروچی صاقچیلرغه «بیلاگز شول بلچراقلرنی!» دیوب قچقردی. چولقوف نك قوشووی بویونچه قازاقلر تاتارلر اوستینه هجوم ایتوب، آتاقلی قوناقلرنی بیلاب، صاقچی قول آستینه بیردیلر. آتاقسزلرینی ایسه تماما طورادیلر. قابقه توبنده قالغان ٤٠٠ تاتارلر قازاقلر اوستینه

(۱) Сибирская исторія, Фишера, стр. 172.

هجوم ایته‌چکلری بیرده، ایبداشلر ینك حاللرندن خبردار بولغاچده، بارسیده قاچدیلر. ایسکر شهرنده قالوچی تاتارلر هم، شوشی واقعه‌نی ایشتدکدن صوڭره چوللرگه قاچدقلری سببلی، تابولسك هم ایسکر تیکره‌لرنده بولغان اورونلرده روسلر اوچون قورقونچلی کشیلر قالمادی.

ایسکرنڭ بتونلای طاشلاندق بولوب، روسلر هم تاتارلر طرفندن طور ولمی باشلاوی ایشته شوشی زماندن یعنی ۱۵۸۸ نچی یلدن باشلاندی. چونکه روسلر اوزلرینه ایسکردن اوڭغایلی تابولسك شهرینی بنا ایتدکلری اوچون، آنلرغه ایسکرده طوروغه احتیاج قالماغان ایدی. تاتارلر ایسه روسلر طرفندن محو ایدیلوب بتاچکلرندن قورقدقلری سببلی، ایسکرده طوره آلماولری طبیعی ایدی.

تیگی آتاقلی توره‌لرنی تابولسکده طوتو قورقونچلی بولغانلغی اوچون، ۱۵۸۸ نچی یلنڭ ۱۰ نچی سنتابرنده چولقوف آنلرنی ماسقاوغه اوزاتدی. آنلر آتاقلی اوروغدن بولدقلری سببلی، ماسقاوده اعتبار ایله قبول ایدیلوب، پادشاه آنلرغه یيرلر باغشلادی: شونلرنڭ اوروغلری خیلی زمانلرغه چاقلی ماسقاوده دوام ایتکانلکی روایت ایدیله‌در.

سید آق ایله ایبداشلر ینڭ طوتقون ایدیلولری خصوصنده «استروغانف روز نامه‌سی» آتالغان روز نامه، اوشانداق آڭا ایبارگان صالاؤیوف بز بیان ایتکان فکرلرگه باشقه اوله‌رق «سید آق حیله برلان اوزی روسلرنی ئولترمکچی بولدی. تابولسك شهرینه هجوم ایتدی. شول چاغنده روسلر طرفندن اسیر ایدلدی» (۱) دیسه‌لرده، لکن آنلرنڭ دیدکلری درست توگللردر. صالاؤیوف کوبرك وقت تعصب ایله سوزلادیگی اوچون، آنڭ سوزلرینه هر وقت بیك صاقلق ایله قاراب، اول سوزلر آستنده ئلله نیندی سرلر یوقمو ایکان دیوب اویلارغه تیوشلیدر.

---

(۱) Исторія Россіи, Соловьева, т. 7, стр. 630. Строгановская лѣтопись, глава XXXV.

بز حاضرنده سید آق خصوصنده‌غی سوزلرنی قویوب، روسلرنڭ سیبیرده قیلغان اشلرینی بیان ایتمکچی بولامز.

شول چاقلرده روسلر طاودا یلغه‌سینه قییه طورغان لوزوا نهرینڭ بوینه، آنارده کیمه‌لر یوروگه موافق اورونغه بر شهر بنا ایتوب، آنی لوزوا شهری دیوب آتادیلر. ماسقاودن سیبیرغه باریله طورغان یوللرنڭ برسی شوشی لوزوا بویونچه بولغانلقدن، آنڭ کیمه یوروگه ممکن بولغان اورنونده بر شهر بنا ایتو تیوشلی ایدی. لکن بو شهر بیك آزغنه طوروب، صوڭندن یوق بولغانلقدن آنڭ حقنده تاریخلرده خبرلر اوچرامیدر. آلاینه آنڭ بنا ایدیلووی تابولسك شهرینڭ بنا ایدیلووندن ۳ یل صوڭ ۱۵۹۰ نچی یلده دیو اویلانه‌در. چونکه آنده، ۱۵۹۰ نچی یلده، ایوان غریغورییف اسملی قالغای طورغانلغی تاریخلرده معلوم بولغانلقدن، آنڭ شول غریغورییف طرفندن شوشی یلده بنا ایدیلووینی استخراج ایدیله‌در. بعض مؤرخلر ایسه آنڭ بنا ایدیلووینی ۱۵۸۹ نچی یلده دیو بیان ایته‌لر (۱).

۱۵۹۰ نچی یلده ماسقاودن تابولسك‌غه چولقوف اورنینه کناز ۋلادیمیر قولتصوف ماصالسکی آتالغان قالغای کیلدی. شونڭ کیلووی ایله تابولسك تومه‌ن اداره‌سندن چیغاریلوب، اوزلکندن اداره ایدیله باشلادی. مونه شوشی ۱۵۹۰ نچی یلده کوچوم خان اوزینڭ بختینی تاغیده صنامقچی بولوب، روسلر ایله اوروشمقچی بولدی. اییولنڭ ۲۳ نچی کوننده اول تابولسك شهری یانینه بیك یاقین کیلسه‌ده، لکن شهرگه هجوم ایته‌رگه باطورچیلق قیله آلمادی. آنچق شول تیکره‌ده‌گی تاتار آوولرینی طالاب، آنلرنڭ کوبیسی‌نی قتل ایتدی. شول واقعه خصوصنده شهرگه خبر باروب ایرشکانچه‌گه چاقلی، اول قایتوب کیتدی.

کوچوم خان‌نڭ تاتارلرغه هجوم ایتووی، آنلرنڭ روسلرغه اطاعت ایتولری اوچون ایدی. کوچوم‌خان، ایکنچی مرتبه ایرتیش‌نڭ یوغارسینده

---

(۱) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 16.

بولغان قورداق هم صالا ئولوشلرينه هجوم ايتوب، آنده‌غی بيك كوب كشيلرنی قيروب، نرسه‌لرينی يغما ايتدی. مونلئغی هجومیده، تاتارلرنك روسلرغه اطاعت ايتوب آنك اوزينی خان صانامدقلری اوچون آچولانوب بولدی. اول چاقلرده بو ئولوشلر تماما روسلر قولنده بولغانلقدن، كوچومنك بوهجوملرينی عفو ايتو آنلرغه بيك آغير طيولدی. شونلقدن كناز ماصالسكی، كوچومدن آچو آلمقچی بولوب، آنك هجومندن بر يل صوك، يعنی ١٥٩١ نچی يلنك ٨ نچی ايپولنده چولگه سفر ايتدی. مقصودی، چولده كوچومنی اوچراتوب، آنی تماما محو ايتمك ايدی. آوغوستنك ١ نچی كوننده، ايشيم يلغه‌سی بويونده‌غی چيل ـ كول آتالغان كچكنه كول يانونده، ماصالسكی كوچومنی اوچراتوب، آنك ايله صوغوشرغه باشلادی. بيك آزغنه صوغوشدقدن صوكره روسلر كوچومنك بايتاق كشيلرينی هلاك ايتوب، كوبيسی‌نی طوتقون ايتديلر. شوشی طوتقونلر آراسنده كوچومنك ابوالخير (١) اسملی اوغلی ايله، ايكی خاتونی هم بار ايدی. لكن روسلر، كوچوم خاننك اوزينی طوتارغه موفق بولماديلر. آنلر بيك كوب طويوملق آلدقلری حالده، تابولسك‌غه قايتديلر.

بو وقتلرده بتون ايرتيش بويونده طوروچی تاتارلر، هم آستياقلر اوشانداق تابول، طاودا، قوندا هم اوب يلغه‌لری بويونده‌غی خلقلر، روسيه‌غه تابع ايديلوب، آكا ياصاق تولامكده‌لر ايدی. روسلرنك سيبيرده اميدلری كوندن كون آرتا بارغانلغی سببلی، آنلر نيچك بولسه‌ده سيبيرده روس خلقينی كوبايتورگه تليلر ايدی. لكن روس خلقينی

(١) آنك اسمينی كارامزين، نيبولسين، صالاڤيوف، آندرييڤيچ‌لر Абдулъ-Хаиръ ميژوف ايسه Авдулъ-Хаиръ ديو قيد ايتسه‌لرده، بز آنی ابوالخير ديو ضبط ايتدك. براقهائوز يفرون قاموسينك 76 نچی جلدنده هم Абулхаиръ طرزنده ضبط ايدلمشدر.

كوبايتور اوچون يات خلقلرنڭ هجومندن امين بولورلق شهرلر كيرك بولغانلقدن، تيزلك ايله شهرلر بنا ايته‌رگه باشلاديلر. روسيه حكومتی ۱۵۹۲ نچی يلده پيليم، بير يوزف، صورغوت شهرلرينی بنا ايته‌رگه‌اويلادی. تابولسك قالغای‌لری، روسلرنڭ خواجه‌لغينی ايرتيش ايله آنڭ تارماقلری بويينه طاراتدقدن صوڭره، ۱۵۹۲ نچی يلده قوندا بويونده‌غی يات خلقلرنيده اوز قول آستلرينه كرتوب، آنلرغه ياصاق صالغانلر ايدی. لكن بويلغه‌نڭ يوغاری طرفلری، اوشانداق پيليم يلغه‌سی بويلری بيك يراق بولغانلقلری اوچون، آنده‌غی واغوللر ايله آستياقلردن ياصاق تولاتو قيين ايدی. خصوصيله اول اورونلرده ابوالكريم[۱] اسملی پيليم كنازی طورغانلقدن، آنده‌غی خلقلرنی اطاعت‌كه كيترو بيگل اش توگل ايدی. بو ابوالكريم يادكار هم كوچوم خانلر كبك، اورال‌نڭ بو ياغنده‌غی روس ييرلرينه هجوم ايتوچی بر كشی بولغانلقدن، آنارده روسيه‌غه اطاعت ايتو فكری بتونلای يوق ايدی.

۱۵۹۲ نچی يلنڭ ۵ نچی ايیولنده پادشاه فيئودر استروغانوف‌لرغه يارليق يباروب، آنلرغه اوزلرينڭ ئولوشلرندن صوغوش ايشينی بيله طورغان، همده آتورغه اوستا ۱۰۰ ياش يكتنی صايلاب شونلرنڭ ۵۰ سينی حاضردنوك اولوغ پيرمده‌گی قالغای نيكيفور تراخانيئوت يانينه يباروگه امر ايتدی. قالغان ۵۰ سينی ايسه پادشاه‌نڭ يارليغی كيلگاچده يباروگه قوشدی. پيتر غورچاقوف‌غه بيرلگان بويرولتو (наказъ) دن، روسيه حكومتی‌نڭ تيگی ابوالكريم‌گه قارشی سفر قيلورغه قرار بيرگانلگی بيك آچق آڭلاشيله‌در. اول بويرولتوده غورچاقوف‌غه، تراخانيئوت همده باشقه ايبداشلری ايله‌برابر سيبيرگه‌بارورغه امر ايديلوب، ۱۵۹۳ نچی يلده لوزوا شهرنده بولورغه، صوڭره بوزلر كيتوب يلغه‌لر آچيلغاچده

---

(۱) بو تورەنڭ اسمی ابوالكريم بولسده، اول اوزی تاتار بولماينچه واغول بولغانلغی آڭلاشيله‌در. ميللير ۱۸۹.

طاودا یلغه‌سی بویونچه توشوب، تاتارلرنڭ طابورا آتالغان شهرلری اورنینه بر روس شهری بنا ایته‌رگه بویرولغان ایدی. مونه شوشی طابورا شهری، طابورا یلغه‌سینڭ طاوداغه قییه طورغان تاماغنده بولوب، پیلیم یلغه‌سینڭ تاماغندن ۱۲۰ چاقرم توبه‌ن ایدی. لکن قالغای‌لرغه، باروب بیتولری ایله پیلیم توره‌سینه قارشی سفر ایته‌رگه امر ایدلگانلکدن، آنلر پیلیم تاماغینه طوقتاب، تیزلك ایله شهرنی شول اورونغه بنا ایته‌رگه اویلادیلر. غورچاقوف ایله برابر بولینوب، برگه‌لاب شهر بنا ایته‌رگه امر ایدلگان تراخانیئوت‌غه، اوب یلغه‌سینه باروب، آنده تاغیده برشهر بنا ایته‌رگه امر ایدلگان ایدی. اول شهر ایسه بیریوزف شهری ایدی. تراخانیئوت آنی شوشی ۱۵۹۳نچی یلده بنا ایته‌رگه باشلادی. ۱۵۹٤نچی یلده اول شهر وجودکه کیلگان ایدی. اما غورچاقوف پیلیم شهرینی بنا ایتووینی تماملامادیغی حالده، ۱۵۹٤ نچی یلده واسیلی طالستوی آتالغان قالغای ایله آلماشدیرلدی. اول شهر ۱۵۹۵نچی یلده یاصالوب بتمه‌گان ایدی. صورغوت شهرینڭ بنا ایدیلوویده، تیگی شهرلر ایله بر زمانده یعنی ۱۵۹۳نچی یلده‌در.

غورچاقوف‌غه پادشاه طرفندن بیرلگان بویرولنوده نیچك بولسه‌ده قالغای‌لرغه ابوالکریم‌نی، همده آنڭ اوغللری ایله آتاقلی کشیلرینی یخشیلق برلان آولاب کیرکلی جزالرینی بیرورگه امر ایدلگان ایدی. ابوالکریم توره، اوشانداق آنڭ ظور اوغلی تاغای همده ۵—٦ آتاقلی واعوللر، فتنه چیغاروچیلرنڭ باشی بولغانلقلری اوچون آنلرنی ئولوم جزاسی ایله جزالارغه بویرولغان ایدی. اما ابوالکریم‌نڭ کچك اوغلی تااوتای‌نی، تابولسك‌غه‌یبارورگه امر ایدلدی. ایندی ابوالکریم اوزی کیلوب قالغای‌لرغه اطاعت ایتمی ایکان، اول چاغنده کناز غورچاقوف‌غه، عسکر ایله تیگی فتنه‌چی اوستینه سفر ایتوب، آنی طوتارغه، صوڭره یوغاریده ذکر ایدلگان جزا ایله جزالرغه قوشولغان ایدی. بویرولتی‌نڭ اوّلگی

صحیفه‌لرنك تیگیلرنی فقط آولارغه‌غنه امر ایدلگان بولسه‌ده، لکن صوڭغی صحیفه‌لرنده ئولوم ایله جزالاوده امر ایدلمشدر.

قالغای‌لرنڭ ابوالکریم اوستینه سفر ایتولری، اوشانداق آنی طوتولری خصوصنده تاریخلرده هیچ بر معلومات بولماسه‌ده، لکن اوغلی تااوتای برلان طورونی اوچات‌نڭ ١٥٩٨ نچی یلده ماسقاو تورمه‌سنده یاتقانلقلری تاریخلرده ذکر ایدیله‌در. ١٥٩٩ نچی یلده تاغای‌نڭ آلیکساندر اسملی اوغلی ماسقاوده طورغانلغی حقنده تاریخلرده خبرلر بار. بو آلیکساندرنڭ ئلیگی اوچات بولوب، چوقونلدن صوڭره آڭا آلیکساندر اسمی ویرلگان بولووی‌بیك‌یاقین احتمالدر. بو واقعه‌لردن، قالغای‌لرنڭ ابوالکریم اوستینه هجوم ایتدکلرینی آڭلارغه ممکن‌در. آنڭ اوغلی ایله طورونینڭ طوتقون ایدیلولری ایشته شوشی هجوم وقتنده بولورغه تیوش.

بو یرولتوده ابوالکریم‌نڭ شهرینی یاندیرورغه امر ایدلدیکی کبی، تاتارلرنڭ طابورا شهرلرینی‌ده طوزدیرورغه امر ایدلمشدر. آلای ایتودن مقصود، بویرولتوده بیان ایدلگانچه، تاتارلرنی اوزلرینی صاقلاو اوچون یاراقلی نق اورونلردن محروم ایتو ایدی. بویرولتونڭ سوزلرندن طابورا تاتارلرینڭ اول چاقلرده ایگون ایگو ایله مشغول بولدقلری بیك آچق آڭلاشیله‌در. چونکه آنده، طابورا کشیلرندن یاشره‌ك ایگونچی‌لرنی اوزلرینڭ خاتونلری هم بالالری ایله چاقروب، آنلرنی شهر یاقیننده اوتراقلاندیرورغه امر ایدیله‌در. آنلردن یاصاق جیغانده‌ده کش ایله جیمایونچه، ایگون ایله جیارغه بویرولمشدر. کناز غورچاقوف‌غه یاڭا شهرده چیرکاو بنا ایته‌رگه، آڭا پوپنی پیرم شهرندن، دنیا کوننی ایسه راستوف‌شهرندن آلوب‌بارورغه‌امر ایدلمشدر. بویرولتوده غورچاقوف‌غه پیلیم شهرنده طورور اوچون ٥٠ آتلی قازاق ١٠٠ جایاولی عسکر آلوب بارورغه، صوڭره آنلرنی پادشاهلق ییرلرنده ایگونچیلك ایله مشغول ایته‌رگه امر ایدلگان ایدی.

بز یوغاریده بیریوزف هم صورغوت شهرلرینك پیلیم ایله بر یلده یعنی ۱۵۹۳ نچی یلده بنا ایدیلدیکینی یازغان بولساقده لکن آنلر خصوصنده بر نرسه‌ده سوزلامی کیتکان ایدك. حاضرنده آز بولسه‌ده اول ایکی شهر حقنده بر آز معلومات بیروب کیتونی تیوشلی دیوب بیله‌مز.

بیریوزف شهرینی بنا ایدونی ئلیگی نیکیفور تاراخانیئوت‌غه طابشریلوب، اول آنی اوب نهرینه‌صول یاقدن قییه طورغان صوصوایلغه‌سینك تون یاغینه، آنك تاماغندن ایسه ۲۰ چاقرم یوغاریده بولغان اورونغه ۱۵۹۳ نچی یلده بنا ایتکان. بورونغی زمانلرده اول اورونده آستیاقلر طرفندن صوغموت‌ـواش، اماواغوللر طرفندن خالئوش آتالغان آوول بولغان. صوغموت آستیاقچه، خال واغولچه قایون معنی‌لرنده بولغانلقدن، اول اورون روسچه بیریوزف دیوب آتالونغان. اول‌یرلر واغول هم آستیاق ئولوشلرینك اورتاسی، وشونك ایله برابر شهر بنا ایته‌رگه موافق بولغانلغی اوچون، تراخانیئوت‌شهرینی‌شونده‌بنا ایتدی. ایك‌اوّل‌بیریوزف شهرینه ویم یلغه‌سینه چاقلی بولغان تون یاغنده‌غی واغوللر ایله‌آستیاق‌لر قاراتیلوب، صوکره ایرتیش تاماغندن توبه‌نگی خلق‌لرنك بارچه‌سی آكا قاراتیلدیلر. بیریوزف شهرنده ایك اوّلگی قالغای، شهرنی بنا ایتوچی ئلیگی تراخانیئوت بولوب، فیئودر پادشاه‌نك ۱۵۹٤ نچی یلنك ۱۷ نچی آوغوستنده، بیریوزف شهرینه، آنك اسمینه یازغان یارلیغی باردر. شوشی ۱۵۹۴ نچی یلنك قیشنده، بیریوزف شهرندن، قوندا یلغه‌سی بویونده طوروچی واغوللر اوستینه سفر ایدلگان. بوسفرده روسلردن ایوان ازمییف اسملی کشی باشلق بولوب، آنك ایله برابر، «ایگیچی» اسملی (آلاچ اوغلی) آستیاق کنازیده بار ایدی. آنلر واغوللرنك اورونلرینی طوزدیردقدن صوکره، توره‌لری بولغان آغای‌نی، همده آنك اوغلی آزیبقا ایله قزینی، اوشانداق یاقینی «قوسیاصقما» نی اسیر آلغانلر. آغای هم آزیبقا ایله یاقینی قوسیاصقما ماسقاوغه یباریلوب، قزی ایسه ایگیچی توره‌گه‌بیرلگان بولغان. لکن صوکندن تراخانیئوت،

اول قزنی ایگیچی‌دن آلوب، باشقه آستیاقلرغه بیردیکندن، ایگیچی شول خصوصده پادشاه‌غه عریضه بیروب، قزنی یاڭادن اوزینه بیرونی اوتنگان. فیئودر پادشاه آنڭ اوتنچینی قبول ایتوب ١٥٩٥ نچی یلنڭ آغوستنده یازلغان یارلیغی ایله اول چاقده بیریوزفده قالغای بولوچی واسیلی والینسکی‌غه، قزنی یاڭادن ایگیچی‌گه بیرورگه امر ایتکان. بیریوزف شهرینه عائد تاغینده نیچه یارلیق بولسه‌ده، لکن آنلر بیك اوزون، وشونڭ ایله برابر بزنڭ مقصودغه تعلق‌سز بولغانلق‌لری اوچون بز آنلرنی ذکر ایتمیمز.

صورغوت شهری اوب‌نڭ شمال طرفنده بولوب، صامار یامی آتالغان اورونددن اوب بویونچه ٢٦٥ چاقرم یوغاریدر. بورونغیده اول اورونده بارداق اسملی آستیاق کنازی طوره‌در ایدی. صورغوتنڭ بنا ایدیلووی پیلیم‌هم بیریوزف شهرلری ایله بر یلده بولسه‌ده، لکن آنڭ کم طرفندن بنا ایدلگانلکی آچق معلوم توگل. آلاین کناز میخایل والقونسکی ایله، کناز ماتۋی ئلۋوف‌لر طرفندن بنا ایدلگان بولووی ظن ایدیله‌در. ١٥٩٤ نچی یلده آنده قالغای ۋلادیمیر آنیچکف بولمشدر. روسلر شوشی ذکر ایدلگان اورونلرده اوزلرینه طایانچ بولورلق شهرلر بنا ایتدکدن صوڭره، ایرتیش‌نڭ یوغارغی طرفلرینه کوز صالا باشلادیلر. تابولسك شهرینڭ عسکر باشلق‌لری آزغنه زمان اچنده روسیه‌نڭ خواجه‌لغینی ایرتیش‌نڭ یوغارغی بویونده‌غی تاتارلرغه طاراتدیلر. تابولسك‌دن ١٥ کون یراقلقده، ایرتیش بویونده‌غی تاتار ئولوشلرینڭ ایڭ صوڭغی‌سی بولغان، یالینسك تاتارلریده روسلرغه یاصاق تولی باشلاغانلر ایدی.

شول اورونلرده روسلرنڭ خواجه‌لغی جایراغان صایون، کوچوم خان ایرتیش بویونچه شمال‌دن جنوب که کوچوب، آقرین آقرین اوزینڭ پایتختی بولغان ایسکردن یراغایه‌در ایدی. اول اوزی، همده آنڭ قول آستنده‌غی کشیلر روسلر طرفندن نیچه مرتبه جیڭولگان بولسه‌لرده،

لکن آنلرنڭ روسلرغه طاپشیریلورغه اویلری یوق‌ایدی. شول سببلی آنلر، جایی کیلگان صایون روسلرغه هجوم ایتوب، آنلرنی خفالیلر ایدی. روس قول آستینه کرگان تاتارلرغه‌ده هجوم ایتوب، آنلردن یاصاق تولاته‌لر ایدی. روسلر واقعه‌دن خبر آلوب ییتکانچه‌گه چاقلی، آنلر ایرتیش‌نڭ یوغار یسینه‌منوب، یوغالالر ایدی. تابولسکدن طوروب کوچوم آرتندن ییته‌رگه وبناء علیه آنی کیره‌گنچه جیگارگه آغیر بولغان کبك، ایرتیش‌نڭ یوغار یسنك‌بولوب روسلرغه یاصاق تولاوچی تاتارلرنیك، کوچوم‌نڭ هجومندن صاقلاو اوڭغایسز ایدی. ایکی آراده قصیلوب قالغان تاتارلر طنچ طورولری اوچون، روسلرغه یاصاق تولاولری ایله برابر، کوچوم‌خان‌غه‌ده تولیلر ایدی. کوچوم‌خان پایتختی‌نی یوغالتقان بولسه‌ده، اول اوزینی بتونلای جیکولگان حسابلامی ایدی. قرچ کبك همتی‌سایه‌سنك نه چاقلی‌مشقت‌لر کورگان‌بولسه‌ده‌اول‌همانك یومشارمایونچه، فرصت بولغان صایون روسلرغه هجوم ایتوب، اوزینی هیچ بر وقت روسلر قولینه طابشیراسی کیلمی ایدی. روسلر نه چاقلی حیله‌لر ایله هجوم ایتوب، آنی طوتقون ایته‌رگه طریشسه‌لرده، اول آنلرنڭ هیچ برسنده اسیر ایدلمادی.

روس مؤرخلرندن قایسی‌لرنڭ (۱) دیگانچه کوچوم‌خان روسلر اوچون غیرتلی، قورقونچلی آریمی‌طورغان دشمان ایدی. سیبیرده ضبط ایتدکلری اورونلرنی امین ایته‌ر اوچون، کوچوم خاننی محو ایتمك، روسلرغه لازم ایدی. کوچوم‌خان تیك‌ئنه طورسه احتمال روسلر ایرتیش‌نڭ ایك یوغارغی یاقلرینه چاقلی حرکت ایته‌رگه اوزلرینی مجبور صاناماسلر ایدی. لکن آنڭ طوقتاوسز روسلر قول آستنده‌غی ئولوشلرگه هجوم ایتووی، آنلرنی یوغاری حرکت ایته‌رگه ونیچك بولسه‌ده کوچوم‌گه صوڭغی ضربه‌نی بیرورگه مجبور قیلدی. آنی تعقیب ایته‌رگه اوڭغایلیراق،

(۱) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 143.

اوشانداق روسلر قول آستینه کرگان جنوبده‌گی تاتارلرنی کوچوم هجومندن صاقلارغه موافق‌راق بولسون اوچون، ماسقاوحکومتی ایرتیش بویونده تابولسک‌دن یوغار یراق، یعنی کوچوم‌خان‌نڭ جایلاوینه یاقین بر اورونده شهر بنا ایته‌رگه‌قرار بیردی. ۱۵۹٤ نچی یلده‌فیئودر ایوانوۋیچ، کناز آندری یلیتسکی‌غه سیبیرغه باروب، تارا یلغه‌سی بویونده‌غی یالوم آتالغان تاتار شهرچیگی اورنینه ویاخود ایکنچی اورونغه بر شهر بنا ایته‌رگه امر ایتدی. یلیتسکی ایله برابر ماسقاودن ۱٤۷ جایاولی عسکر سیبیرغه یبارلدی. اوفا باشقوردلرندن ۳۰۰ کشی، قزان هم‌زویه تاتارلرندن ۱۰۰ کشی، ماملی مالتسف اسملی تاتار باشلغی قول آستنده تابولسک شهرینه یبارلوب، آنلرغه آندری یلیتسکی ایله قوشولورغه امر ایدلدی. ماملی ایله ٤ بایار بالاسی بولوب، آنلرنڭ هر برسینه تیگی باشقوردلر ایله تاتارلر ۱۰۰ ر کشی اوله‌رق ویرلمشلر ایدی. شوشی ذکر ایدلگان ٤۰۰ کشی‌نڭ بارسیده آتلی ایدی. ینه‌ده قزاندن یوز باشی قول آستنده ۵۰ کشی، لایش‌دن تیگی یوز باشی اداره‌سندوک ۵۰ پالاک طوتقونلری، تیتوش‌دن نیکیتا قوراکین اسملی یوزباشی قول آستنده ۵۰ پالاک‌قازاقلری، یبارلدی. قزان، لایش، تیتوش‌دن یبارلگان شوشی ۱۵۰ نڭ بارچه‌سیده آتلی‌بولوب، بونلرنڭ طور باشلقلری ئلیگی تاتار توره‌سی ماملی ایدی. دیمکه توبه‌نگی اورونلردن ماملی توره قول آستنده سبیرغه یبارلگان عسکرلرنڭ صانی ۵۵٤ [1] بولوب بونلرنڭ هر برسی آتلی ایدی. آنلرغه قوریدن اوفا آرقیلی چول ایله تابولسکی‌غه بارورغه بویرولدی. یلیتسکی‌غه ماسقاودن سیبیرغه بارغانده، تابولسک شهرنده‌گی لیتوا، چیرکاس، قازاقلردن روپوزف اسملی باشلق قول

(۱) یلیتسکی ایله یبارلگان роспись ده عسکرنڭ صانی شویله یازلمشدر. واقعا تیگی صانلرغه ٤ بایار بالاسینی قوشقانده، شولای بولادر. ماملی ایله قوراکین باشلق بولغانلقلرندن حسابغه کرتلما گانلر بولورغه کیرک.

آستنده آتلی ۱۰۰ کشی؛ آتامان آلیکساندرف، اوشانداق تاتار باشلقلری بایزید هم بایباختیلر قول آستنده تابولسك تاتارلردن ۱۰۰ کشی؛ ایرتیش نڭ یوغاری بویلرنده غی تاتار ئولوشلرندن، تاتار تورەلری ادارەسنده بولەرق آتلی ۳۰۰ کشی؛ شولوق تاتارلردن کیمەلرده خدمت ایتەر اوچون کناز آندرییف قول آستنده جایاولی ۱۵۰ کشی؛ تومەن شهرندەگی لیتوا، چیرکاس، قازاقلردن صایلاب آتلی ٤۰ کشی؛ تومەن، ویرخاتور، آندرییف قولی تیکرەسندەگی تاتارلردن همده ژیرانلردن آتلی ۵۰ کشی؛ طابورا تاتارلرندن آتلی ۳۰ کشی؛ قوشوقلردن آتلی ۲۰ کشی آلورغه، تابولسك شهرنده، پیرم کشیلرندن تارا شهرینی بنا ایتەر اوچون ۳۰ بالطه اوستاسی، اوشانداق کناز باراتینسکی قول آستنده شولوق پیرم کشیلرندن ۲۰ بالطه اوستاسی قبول ایتەرگه امر ایدلدی. دیمککه یلیتسکیغه یولده جیبارغه امر ایدلگان کشیلرنڭ صانی ۸٤۰ بولوب، شونلرنڭ ٦٤۰ ی آتلی عسکر، ۲۰۰ ی ایسه جایاولی ایدی. ماسقاودن، اوشانداق ماملی قول آستنده قزان ایله اوفادن یبارلگان عسکرلرنی، یلیتسکی نڭ یولدن جیغان کشیلری ایله برگه قوشولغانده (۱۴۷+۵۵۴+۸۴۰) یاڭا شهرگه یبارلگان کشیلرنڭ صانی ۱۵٤۱ [1] کشی بولادر. شونلرنڭ ۱۱۹٤ ی آتلی، قالغان ۳٤۷ سی جایاولیدر.

کوچوم خاننی بترورگه، همده سیبیر تاتارلرینی نغراق ضبط ایتەر اوچون تارا شهرینی بنا ایتەرگه یبارلگان شوشی عسکرلرنڭ ایکی ئولوشدن آرتغی، تاتارلر ایله باشقوردلر بولوب، آنچق اوچدن بر ئولوشینه یاقینیغنه روسلر ایله یات خلقلردر. چونکه مجموع صانی ۱۵٤۱ بولغان عسکرنڭ ۱۰۳۰ ی تاتارلر ایله باشقوردلردن عبارت بولوب، قالغان ۵۱۱ ی گنه روسلر ایله، یات خلقلر ایدی.

تارا شهرینی بنا قیلوب بتورگاچده، ماملی قولی آستنده یبارلگان

(۱) بونلرنڭ صانینی نیبولسین ۱۷٤۱ دیسەده آنڭ دیدیکی خطادر.

۵۵۰ قزان آتلی عسکرینی، بایزید ادارەسنك یبارلگان آتلی ۵۰ تاتارنی ایرتیش بویونەغی تاتارلردن جییولغان ۳۰۰ آتلی ایلە، ۱۵۰ جایاولینی، تومەندن جییولغان ۵۰ آتلی تاتارنی، طابورا تاتارلری ایلە، قوشوتلردن جیولغان ۵۰ آتلینی، کیری قایتاروب یبارورگە بویرولدی. بایباختی قول آستندەغی ۵۰ تاتارغە ایسە شهردە قیشلارغە امر ایدلدی. یلیتسکیغە بیرلگان بویرولتودە یاڭا شهرنی، ایرتیشغە اوڭ یاقدن توگیلوچی تارا یلغەسی بویینە بنا ایتەرگە امر ایدلگان بولسەدە، لکن موافقراق اورون بولغانلق ایکنچی اورونلرغەدە بنا قیلورغە یاراغانلغی بیان ایتولگان ایدی. یلیتسکی تارا یلغەسینە یتکانچەگە چاقلی، ایرتیشغە صول یاقدن توگیلوچی آغارقا (۱) یلغەسینڭ تاماغی یانندە شهر بنا ایتەر اوچون موافق اورون کورگانلکدن، شهرنی شوندە بنا ایتەرگە باشلادی. بو اورون تارا یلغەسی تاماغندن ۳۰ (۲) چاقرم توبەن، ایرتیشنڭ ایسە کونباتار یاغندە بولوب، تاتار ئولوشلرینڭ ایڭ اورتاسنە ایدی. شهر اوزی تارا بویینە بنا ایدلماسەدە، اسمی بویرولتودە ذکر ایدلگانچە تارا بولوب قالدی. بعض روس عالملری (۳)، تارا شهرینڭ اوّلدە تارا یلغەسی بویوندە بولوب، صوڭرە اول اورونی صو باصوچان بولغانلغی اوچون، ۱۶۶۹ نچی یلدە شهرنی حاضرگی اورنینە کوچیرلگانلکینی یازسەلردە، لکن اول سوز خطادر.

یلیتسکیغە شهرنی ۳۰۰ مربع ساژین ظورلغدە بنا ایتوب، تیکرەسینی ۳۰۰ ساژیندن ۵۰۰ ساژینگە چاقلی چاقار (٤) (острогъ) ایلە احاطە ایتەرگە امر ایدلگان بولسەدە، لکن اول آنی ٤۲ مربع ساژین ظورلغندەغنە

---

(۱) بویلغەنڭ اسمی براقهائوز یفرون قاموسینڭ ٦٤ نچی جلدندە Архарка دیو ضبط ایتولگان.

(۲) فیشیر ایسە تارا شهرینی تارا یلغەسی تاماغندن ٤۰ چاقرم توبەن دیدر.

(۳) Энцик. Брок. Ефр., том. 64, стр. 618.

(٤) چاقار: قلعەنڭ خارجینەیاپیلان طاپیە، استحکام، برج. لغت چغتای وترکی ص. ۱٤۷.

بنا ایتوب تیکرەسینی، ٢٠٠ سازین اوزونلغنده ١٥٠ سازین کیکلگنده بولغان چاقار ایله قامالادی. بویرولتوده ایرتیش‌نڭ بوغاری بویلرنده بولوب، بو زمانغه چاقلی تابولسك شهرینه یاصاق تولاگان خلق‌لرغه موندن صوڭ تارا شهرینه تابع بولوب، یاصاقنی آنده تولارگه امر ایتولدی. شونڭ اوچون بویرولتو ایله برابر، اول ییرلر حقنده توبەنده ذکر ایدیلەچك طرزده یازو یازوب بیرلدی. «قورداق ئولوشی» آنده توره، خان ــ قل بولوب نه بارسی اول ئولوشده ٣٥٠ کشی بار. ایرتیش بویونچه باروب تابولسك‌دن ٤ کونلك یراقلقده «صارغاچ‌ئولوشی» آنده‌غی کشی‌لر ٨٠ بولوب تورەسی یانبیش‌در. تابولسك‌دن ٨ کونلك یراقلقده. «اوطوز ئولوشی» آنده‌غی کشیلر ١٥ بولوب تیگی ئولوشدن ٢ کونلك یراقلقده. «طاو ئولوشی» آنده یخشی کشی آن ــ کیلدی بولوب آنڭ کشیلری ١٠. تیگی ئولوشدن ٢ کونلك یراقلقده. «اوروس ئولوشی» آنده ٦ کشی بار. «طوقوز ئولوشی» آنده ایکی یخشی کشی بایش بولوب، نه باریسی ٣ کشی بار. «صوپره ئولوشی» بو ئولوشده کوبمو کشی بارلغی ذکر ایدلماگان. «آیالی ئولوشی» آنده یاصاول مامق ایله یان ــ کیلدی‌لر قول آستنده ٥٠٠ کشی بار. بو ئولوش‌که چاقلی تابولسك شهرندن ١٥ کونلك یولدر. یازونڭ صوڭنده شوشی اورونلردن اوّلڭ یاصاق‌نڭ یارتیسی‌غنه بیریلوب، قالغان یارتیسی‌نڭ کوچوم خانغه ویرلگانلگی، لکن موندن صوڭ شهر بنا ایدیلوب تماملانغاچ یاصاق‌نڭ بارچەسینی روسلر آلورغه تیوشلی‌لگی ذکر ایدیلەدر. ایکی صوڭندن نیچه تاتار ئولوشلاری ایله شهرلری ذکر ایدیلوب، آنلرنڭ علی اسملی نوغای میرزاسی‌نه یاصاق تولاگانلکلری، اما موندن صوڭ تارا شهرینه تولارگه تیوشلی‌لکاری بیان ایدیلەدر. تیگی ئولوشلر طوراش، کیرپك ئولوشلری بولوب، شهری ایسه میرزاعلی شهری‌در. ١٥٩٤ نچی یلده تارا شهری بنا ایدیلوب تماملاندی. ١٥٩٥ نچی یلده ماسقاودن

آندری یلیتسکی اورنینه فیئودر یلیتسکی آتالغان یاکا قالغای یبارلدی. آنڭ ایله برابر تاراغه واسیلی خلوپوف اسملی بر باشلق‌ده یبارلگان ایدی. فیئودر یلیتسکی‌غه سیبیرغه سفر ایتدیکی وقت آنده بارغاچ نه کیفیت‌ده ایش قیلورغه تیوشلی لگینی بیان ایتکان بر بویرولتو بیرلدی. اول ۱۵۹۵ نچی یلنڭ ۱۰ نچی فیورالنده یازلغان ایدی. اول بویرولتو بیك اوزون بولغانلغی، وشونڭ ایله برابر بزنڭ حاضرگی مسئله‌مزگه تعلقی آز بولغانلغی اوچون بز آنی عینا ترجمه ایتمایئچه کیره‌کلی اورونلرینی‌غنه ترجمه ایته‌مز.

آنده فیئودر یلیتسکی‌غه ماسقاودن سیبیرغه بارغانده قیش کوننی لوزوا شهرینه‌چاقلی‌بارورغه؛ یلغه‌لر آچلغاچده کیمه‌لرگه آزوقلر تویاب آندن تارا شهرینه سفر ایته‌رگه، کیمه‌لرده خدمت ایته‌ر اوچون لوزوا شهرندن عسکرلر آلوب آنلرنی پیلیمغه ییتکاچ آلماشدیرورغه؛ تاراغه باروب ییتکاچده، آنڭ اوّلگی قالغایی آندری یلیتسکی قولندن هر بر ایشلرنی آلورغه؛ یاصاق جیغانده کش، تولکی، قوندوزلر ایله جیبوله طورغان اورونلردن، کش ایله قوندوزنڭ بیك یخشی‌سینی، اوشانداق تولکی‌نڭ قاره‌سینی آلورغه، اما ناچارینی اصلاقبول ایتماسکه، شوشی یاصاقلرنی یازغانده هر برسینی آچیق ایتوب آیروم یازارغه: پادشاه‌غه اطاعتلی‌بولوب شهرگه یاصاق کیتروچی‌تاتارلردن کوچوم‌خان‌نڭ هر بر حالی، همده هر بر اویلاغانلری، اوشانداق نوغایلر حقنده خبرلر سویلاوچیلرنی، بیك‌نق آشاتوب‌اچرورگه؛ صوڭره آنلرنی برده طوتمایئچه یخشیلق برلان قایتاروب یبارورگه؛ آندری یلیتسکی شوشی قیشده کوچوم‌خان، همده نوغای‌میرزاسی علی اوستینه سفر ایتماگان بولسه اول چاغنده فیئودر یلیتسکی ایله، باشلق واسیلی‌لر تابولسك هم تومه‌ن شهرلرینڭ قالغای‌لرینه مراجعت ایتوب، آنلردن کوچوم‌خاننی طوتار، همده ایرتیش بویونده بولوبده پادشاه‌غه یاصاق تولامی‌طورغان ئولوشلرنی محاربه‌ایته‌ر اوچون، لیتوا، قازاقلرینی اوشانداق آتلی‌تاتارلرنی‌یبارولرینی

صورارغه؛ کوچوم خان اوستینه سفر ایدلگانده عسکرنی، باشلق خلوپوف ایله داماژ یرف لر قول آستنده یبارورگه؛ کوچوم خان ایله نوغای میرزاسینڭ هر بر ایشلری حقنده تابولسك هم تومه‌ن شهرلرنده‌گی قالغای‌لرغه خبر بیروب طورورغه؛ یاکا شهرگه بخارادن همده نوغای یرندن صاتلق تورلی نرسه‌لر، آتلر، حیوانلر ایله سوداگیرلر کیلسه‌لر، آنلرنڭ نرسه‌لرینی صاتوب آلورغه؛ اوزلرینی ایسه بیك یخشی صاقلارغه؛ اول سوداگیرلر تابولسك تومه‌ن شهرلرینه بارورغه اویلاسه‌لر، آنلرغه اول شهرلرگه بارورغه رخصت ایتوب، آنده‌ده آنلرنی یخشی صاقلارغه؛ شوشی بخارا ایلرنڭ کیلولری خصوصنده پادشاه‌غه خبر ایته‌رگه امر ایتولگان ایدی.

بو یرولتونڭ آخرنده‌راق «تابولسك قالغایی فیئودر راستوفسکی، بز فیئودر ایوانوویچ پادشاه‌دن کوچوم خاننی محاربه ایته‌ر اوچون ٥ طوب صوراغانلقدن، بز آنلرنی لوزوا شهرینه یبارگان ایدك. سین فیئودر یلیتسکی اول طوبلرنی لوزوا شهرندن آلوب تارا شهرینه اوزڭ ایله برگه آلوب بار» دیولمشدر. فیئودر یلیتسکی سیبیرغه یبارلگان شوشی قیشنی، یعنی ١٥٩٤—١٥٩٥ نچی یللرده‌تارانڭ اوّلگی قالغایی بولغان آندری یلیتسکی سیبیرده بایتاق ایشلر ایشلادی. شهرنی بنا ایتوب بتورگاچده کوچوم خان‌نڭ قایده طورغانلغینی بیلوب، آنڭ حقنده طوغری معلومات آلور اوچون ١٥٩٤ نچی یلنڭ قیشنده تابول، تومه‌ن، پیلیم قازاقلرندن، اوشانداق تابول تاتارلرندن ٩٠ کشی‌نی گریشا یاصیر آتالغان باشلق قول آستنده ایرتیش یلغه‌سینڭ یوغاری طرفلرینه یباردی. آنلر بوزوق (١) آتالغان کولده بالق طوتوچی آیالی تاتارلرینه اوچراب بیك کوبیسی‌نی قیردقدن صوڭره آنلردن ٢٣ کشی‌نی

(١) بو کولنڭ اسمی فیئودر پادشاه طرفندن ١٥٩٥ نچی یلنڭ ٢٦ نچی ایيونده کناز یلیتسکی‌غه ویرلگان یارلیقده Вузюково، میللیر تاریخنده Вузуково دیو ذکر ایدیله‌در. بز اول سوزلرنڭ معنی‌سزلکارینی ملاحظه ایتوب آنڭ اسمی بوزوق بولور دیو اویلاب شویله یازدق.

طوتقون ایتوب (۱) ۳۰ نچی دیکابرده تاراغه آلوب قایتقانلر. روسلر شوشی طوتقون تاتارلردن، کوچوم حقنده طوغری معلومات آلور اوچون آنلرنی تورلی جزالر ایله جزالادقدن صوڭره تیگی‌لر «کوچوم خان، روسلرنڭ ایرتیش بویونچه یوغاری منوب یالا شهرینه یاقینلاشدقلرینی کورگاچده، اوغلی علی‌نی آیالی تاتارلری یانینه یباروب، آنلرنی اوز یانینه کیلورگه قوشدی. علی آیالی ئولوشندن ۱۵۰ کشی جییوب آنلرنی ایرتیش بویونچه یوغاری قارا—آطاو آتالغان اورونغه آلوب مندی. آنلر شوشی قارا—آطاوده شهر بنا ایتدیلر. آنده هم قیشلی‌لر. کچکنه (۲) شهر کشیلرندن‌ده آنده ۵۰ کشی بار آیالی تاتارلری آراسنده آتاقلی کشی مامق برلان سیدقل اسملی یاصاولر؛ همده سیوندك، ایلغولای اسملی توره‌لردر. آنلر بوزوق کولینه باروب، کوچوم‌خان اوچون بالق طوتالر. صوڭره اول بالق‌لرنی آنارغه یباره‌لر. کوچوم خان‌دن هر کوننی آنلر یانینه کشی کیلوب طوره‌در. آنڭ اورنی ایرتیش‌نڭ یوغاریسنده بولوب، بونلرنڭ شهرچیگندن ۵ کونلك، اوم یلغه‌سندن ایسه ۲ کونلك یراقلقده ایکی کچنکه یلغه آراسنده‌در» دیو یلیتسکی‌غه خبر بیردیلر. آندری یلیتسکی، تاتارلردن شول خبرنی ایشتکاچده تیزلك ایله تیگی شهرچك یانینه باروب، تاتارلرغه هجوم ایتەر اوچون باریس داماژیرف آتالغان باشلق قول آستنده ۲۷۶ عسکر سوق ایتدی. آنلرنڭ ۱۰۰ی آطوچی آتالغان عسکرلر، ۶۰ی تابولسکی لیتوالری، ٤۰ی تابولسك قازاقلری، ۱۰ی قازارین آتالغان آتامان قول آستنده پیلیم قازاقلری، ۱۵ی پیرم کشی‌لری، ۷یسی ایسه تابول تاتارلری ایدی. شوشی عسکر قارا—شهرچك یانینه سفر ایتدکدن صوڭره، سیسکارتماسدن

(۱) طوتقونلرنڭ صانی همده آنلرنڭ تاراغه قایتاریلولری فیئودر طرفندن ویرلگان یارلیق‌ده بز یازغانچه‌در.

(۲) اول شهرده‌گی کشیلر یارلیق‌ده Малогородцы دیوب آتالدقلرندن بزده آنلرنی کچکنه شهر کشیلری دیو تسمیه ایتدك.

آکا هجوم ایتوب شهرنی ضبط ایتدی. آنده‌غی آیالی تاتارلرینك باشلقلری بولغان مامق ایله سیدقل یاصاوللرنی، اوشانداق ایلغولوی توره ایله، قل — گیلدی توره‌نك اوغلینی اسیر آلدی. بونلر ایله برابر آیالی تاتارلردن ٦٠ کشی اوزلرینك خاتونلری هم بالالری ایله روسلر قولینه اسیر توشدیلر. روسلر تاتارلردن صوراشدقدن صوڭره شهرده ٢٠٠ کشی (١) طورغانلقنی آنلر ایله برابر کوچوم کشی‌لرندنده ٢٠ کشی شهرده بولغانلقنی، لکن روسلر کیلگاننی کورگاچده اول ٢٠ کشی، آیالی تاتارلردن ٩٠، کچکنه شهرچك کشی‌لردن ٥٠ کشی‌ایله برابر شهردن چیغوب قاچدقلرینی سویلاگانلر. باریس بو خبرنی ایشتکاچ، کوچوم کشیلری‌آرتندن آنلرنی‌طوتار اوچون ٧٠قازاق‌یباردی. آنلر تیگی‌لر آرتندن یتوب، ٦ کشیدن باشقه‌سینی تماما قتل‌ایتدیلر.

باریس داماژیرف، تاتارلرنك شهرچکینی یاندیردقدن صوڭره، صاغ وسلامت اوله‌رق تارا شهرینه قایتدی. اوّلگی سفرده روسلردن بر کشیده ئولمادیکی کبی، بو سفرده هم آنلردن بر کشی بولسون ئولمادی. فیئودر پادشاه‌آندری‌یلیتسکی‌غه، اوشانداق‌باریس‌داماژیرف ایله آنك اداره‌سنده‌گی عسکرلرگه، آنلرنك فائده‌لی خدمتلری اوچون، آلتون هم آقچه‌لر یباردی. بو بولاکلر آتامان قازارین برلان یباریلوب، اول تاراغه باروب یتکانچه‌گه چاقلی، آندری یلیتسکی آندن ماسقاوغه قایتورغه چققغان بولووی احتمال بولغانلقدن، آنی یولده اوچراتسه بولاکنی شونده بیرورگه امر ایدلگان. فیئودر یلیتسکی‌غه یبارلگان یارلیق‌ده، اول بولاکلرنی قازارین تاراغه آلوب بارغاچ آنلرنی تیگی عسکرلرگه بیرورگه بویرولغان. بو یارلیق‌ده پادشاه، تارانك یاڭا قالغایی بولغان فیئودر یلیتسکی‌غه، کوچوم‌دن، اوشانداق نوغایلردن بیك صاق بولوب طورونی، همده کوچوم ایله نوغایلر کیلوب شهرگه ضرر یاصاماسونلر

(١) میللیر ٢٠٠ او جماعتی بولغان دیدر.

اوچون، آنلر حقنده خبر بیلورگه کشیلر یبارونی توصیه ایته‌در. کوچوم حقنده‌غی خبرلرنی، آنڭ قایده کوچوب یورگانلکینی، نوغایلر ایله خبر آلوشووینی، نه فکرده بولغانلغینی، قایسی ئولوشلر بزنڭ قول آستمزغه کرگانلکلرینی بارسنده بزگه خبر ویره‌سز دیو یارلیق تاملانه‌در. بو واقعه‌دن بیك آزغنه صوڭ تارانڭ اوّلگی قالغایی بولغان آندری یلیتسکی ١٥٩٥ نچی یلنڭ یاز باشنده تاغیده تاتارلر اوستینه هجوم ایته‌رگه حاضرلاندی. چونکه اوم یلغه‌سینڭ یوغارغی طرفلرنده باراباچولی آتالغان چول بولوب، بو چولنڭ خلقلری بولغان تاتارلر روسلر قول آستینه کرماینچه، همانده کوچوم خان ایله علی میرزاغه یاصاق تولیلر ایدی. بو ایش روسلرنڭ کیفینه برده اوخشاماغانلقدن، آنلر آنده‌غی خلقلرنی اوز اختیارلری ایله ویاخود کوچ برلان روسلر قول آستینه آلاسیلری کیله‌در ایدی. بو سفر شوشی قیشده تاتارلر اوستینه بولغان سفرلرنڭ اوچنچی‌سی ایدی.

آندری یلیتسکی طوتقون تاتارلردن، کوچوم خاننڭ تارا شهرندن ٢٠ کونلك یراقلقده ایدیکینی صوراشوب بیلگان ایدی. اول تاراده‌غی عسکرلرنڭ گنه کوچوم اوستینه هجوم ایته‌ر اوچون ییتارلك بولماغانلغینی اعتبارغه آلوب، تابولسك قالغایی کناز راستوفسکی‌دن عسکر صورادی. راستوفسکی شوشی خبرنی آلغاچده، تیزلك ایله روپوزف قول آستنده ٢٣٩ کشیدن عبارت بولغان عسکرنی تارا شهرینه کوندردی. شوشی عسکرلر تارا شهرینه کیلوب یتکاچده یلیتسکی ١٥٩٥ نچی یلنڭ ١٧ نچی مارتنده داماژیرف ایله روپوزفلر قول آستنده ٤٨٣ (١) عسکرنی تارا شهرندن سفر ایتدیروب آنلرغه چانغولا، لوغای، لیوبا، کیلم، طوراش، بارما، کیرپك ئولوشلرینی محاربه ایته‌رگه امر ایتدی. بو ئولوشلر، روسلرغه یاصاق تولامای‌نچه، کوچوم خان ایله نوغای میرزاسی علی‌گه

(١) بو عسکرنڭ صانینی بوتسینسکی جنابلری ٤٦٧ دیسه‌ده، لکن یارلیقده ٤٨٣ بولغانلقدن بز شولای یازدق.

یاصاق تولیلر ایدی. چانغولا ئولوشی ایرتیش‌غه ایك یاقین ئولوش بولغانلقدن، روسلر هجومینه ایك اوّل آنك دوچار بولاچغی معلوم ایدی. واقعا شولای بولدی. اول ئولوشده چانغولا اسملی میرزا بولغانلقدن، ئولوش آنك اسمی ایله آتالادر ایدی. اول ئولوش‌نك تونوس اسملی شهرچیگی بولوب، آنی تاتارلردن ٤٠ کشی اوزلرینك او جماعتلری ایله ترکلك ایته‌لر ایدی. روسلر شهر یانینه کیلگاچده، تاتارلر آنلر ایله صوغشرغه باشلادیلر. قایسی‌لری شهردن چیغوب قاچمقچی بولغانلر ایدی. لکن روسلر آنلرغه قاچارغه ایرك بیرماینچه ١٧ سینی ئوتردیلر. صوڭره روسلر تونوس شهرینی آلوب، شانغولا میرزانی اوزینك ٥ یاقین کشیلری ایله طوتقون ایتدیلر. تونوس شهری ایسه اوّلده آلونغان شهرلر کبك روسلر طرفندن طالاندقدن صوڭره، یاندیریلوب کول ایتولدی. کورشی ئولوشلرنی قورقوتور اوچون، روس باشلقلری اوزلرینك عسکرلرینه چانغولا ئولوشی ایله لیوبا ئولوشلرینی تله‌گانچه طالاب یغما ایته‌رگه امر ایتدیلر. روسلر بو ایکی ئولوشنی طالاب، آنده‌غی کشیلرنك کوبیسینی قیردیلر. شونلقدن آنده‌غی خلقلر بیك قورقوشوب، روسیه‌غه اطاعتلی بولورغه آند ایتوب، کیله‌چکده تارا شهرینه یاصاق تولارگه وعده ایتدیلر. بونلرغه روسلر طرفندن کیلگان بلالرنی کورگاچ طوراش ئولوشنده‌گی تاتارلر، داماژیرف ایله روپوزف یانلرینه کیلوب، آنلردن تاتارلرنی روسیه قول آستینه آلولرینی، همده آنلرغه یاصاق صالوب یورتلرینی محاربه ایتماولرینی اوتندیلر. کیریك ئولوشنده‌گی تاتارلرده، روسلرغه کیلوب عرض اطاعت قیلدیلر. اوزلرینه یاصاق صالونی اوتنوب، آنی تارا شهرینه کیلتوره‌چکلرینه عهد هم یمین ایتدیلر.

روسلرنك باشقه ئولوشلر حقنده نه قیلدقلری معلوم بولماسه‌ده، لکن یراق بولغانلغی اوچون بارابا، ایکنچی عباره ایله بارما ئولوشینه یته آلماولری معلومدر. چونکه اول چاقلرده یاز باشی یاقینلاشدیغی سببلی، چانغالر ایله یراق اورنلرغه سفر ایتو ممکن توگل ایدی. شوشی

ئولوشلر اوز اختیارلری ایله روسلرغه تابع بولدقلرندن، اوشانداق یوغاریده بیان ایدلگانچه چانغالر ایله یراق یېرلرگه سفر ایتو قیون بولغانلقدن، روسلر لیوبا ئولوشندن کیری تاراغه قایتدیلر. روسلر اوچون خیرلی بولغان بو سفر حقنده ماسقاوغه خبر ایرشکاچده، پادشاه فیئودر، تارا قالغاي فیئودر یلیتسکیغه ماقتاولی یارلیق یباردی. اول ایشلرنی روسیه‌غه فائده‌لی صورتده باشقاروچی آندری یلیتسکی بولسه‌ده، لکن اول تارادن قایتوب کیتکانلکدن یارلیق تارانڭ یاڭا قالغاي بولغان فیئودر یلیتسکیغه یبارلدی. ۱۵۹۵ نچی یلنڭ ۱٦ نچی آوغوستنده یبارلگان شوشی یارلیق‌نڭ آزاغنده «سزگه بزنڭ شوشی یارلیغمز باروب یتکاچده، سز باریس داماژیرف‌غه، اوشانداق خدمت کورساتکان کشیلرگه، تابولسك، تومه‌ن، تاراشهرلرندن صوغوشقه‌باروچی بایار بالالرینه؛ آتامان هم لیتوا، قازاقلرغه والحاصل باریس داماژیرف ایله شوشی صوغوشده اشتراك ایتکانلرنڭ بارچه‌سینه، بزنڭ رحمتمزنی ایرشدیره‌سن. بز، آنلرغه شوشی خدمتلری اوچون اولوغ وظیفه‌لر احسان ایتوب، موندن صوڭده آنلرغه اوزمزنڭ انعاملرمزنی یبارورمز. آنلر کیله‌چك زمانلرده بزگه شولای خدمت ایتوب یاڭا شهرده اولوغ صاقلق ایله ترکلك ایتسونلر. کوچوم پادشاه، هم نوغایلر شهرگه کیلوب ضرر یاصاماسونلر اوچون آنلر حقنده بولغان هر بر خبرلرنی تیکشروب طورسونلر. ایرتیش بویونده‌غی یاقین هم یراق ئولوشلرنڭ کشیلری شهرگه کیلوب بزگه عرض اطاعت ایتسه‌لر، همده یاصاق کیتورسه‌لر، کوچوم ایله نوغایلر جییولوب آنلرنی محاربه ایتماسونلر اوچون، سز آنلرنی کوچوم‌خان‌نڭ، اوشانداق نوغای کشیلرینڭ هجوملرندن صاقلاڭز. ایندی بزگه اطاعت ایتماگان ئولوشلر بولسه، سز شونلرنی محاربه ایتوب، بزنڭ قول آستمزغه کرتورگه اجتهاد ایتوڭز» دیولگان. ایك صوڭندن، پادشاه کیله‌چك یاز کوننده یعنی ۱۵۹٦ نچی یلنڭ یاز باشنده

کوچومنی اوشانداق اطاعت ایتماگان ئولوشلرنی محاربه ایته‌ر اوچون اوزینڭ عسکر یباره‌چکینی بیان ایته‌در. اول یلده بارابا چولینه عسکر یباریلو خصوصنده سیبیر تاریخی‌نڭ ایڭ اوشانچلیلرندن، میللیر تاریخنده خبرلر بولماسه‌ده، لکن مؤرخلرنڭ بعض‌لری (۱) اول‌یلده باراباچولینه سفر ایدیلوب آنده‌غی ییرلرنڭ ضبط ایدلگانلگینی بیان ایته‌لر.

۱۵۹۵ نچی یلده بولغان بارابا سفری روسلر اوچون نه چاقلی فائده‌لی بولسه، بالعکس تاتارلر اوچون شول چاقلی خیرسز بولدی. چونکه آندن صوڭ تاتارلرده قورقو بیك قوّتلانوب، آرالرنده‌غی برلك تماما یوغالدی. داماژیرف بارابا سفرندن قایتقاچده، ئلیگی آتاقلی محمدقل‌نڭ آناسی، چین‌اسملی تاغی‌برمیرزا اوزینڭ بتون‌اوجماعتلری ایله تارا شهرینه کیلوب روسیه‌غه اطاعت‌ده بولاچقلرینه سوز بیردیلر. بونلر ایله برابر تاتارلردن ۳۸ کشی بار ایدی.

کوچوم‌خان‌نی روسلر نه‌چاقلی‌قول‌آستلرینه کرتورگه‌طریشسه‌لرده، اول آنی هیچ بر قبول ایتمادی. وقتی‌ایله تارا تیکره‌لرینه هجوم‌ایتوب روسلرنی وآنلرغه اطاعت ایتکان تاتارلرنی خفالیدر ایدی. روسلر، تاتارلرنی نه چاقلی نق جیکسه‌لرده، ایش تماما آنلر اویلاغانچه بولوب چیقمیدر ایدی. چونکه صوغوشلرنڭ هر برسنده کوچوم‌خان اوزی سلامت قالادر ایدی.

روسلر اوزلرینڭ شوشی سفرلرنده تاتارلرنی بیك نق قیروب، آنلرنڭ کوبیسینی طوتقون ایتکان وبناء علیه کوچومنڭ مادی ومعنوی قوّتینی کیموتکان بولسه‌لرده، لکن کوچوم اوزی همانده ترك ایدی. آنڭ تاتارلر آراسنده آبرویی بیك شب بولغانلغینی اعتبارغه آلغانده، کوچومنڭ ترك بولوی روسلر اوچون نه چاقلی اوڭغایسز بولغان ایدیکینی آڭلارغه ممکن‌در. مونه شونلقدن روسلر آڭا صوڭ ضربه‌نی بیروب، آنی محو ایتونی کیرکسنه‌لر ایدی.

(۱) Сибирская Исторія, Фишера, стр. 189.

۱۵۹۷ نچی یلده تارا قالغای فیئودر یلیتسکی، استیپان قوزمین آتالغان قالغای ایله آلماشدیرلدی. فیئودرنڭ تاراغه قالغای ایدیلووی تاتارلر اوستینه بولغان هجوملری ایله آتاقلی آندری یلیتسکی‌دن صوڭ بولوب ۱۵۹۵ نچی یلده ایدی. دیمککه فیئودر تاراده ایکی یل مدتی قالغای بولوب طوردی. کوچوم خان اوستینه ایدلگان هجوملرنڭ بارچه‌سینی وجودکه کیترو چی آندری یلیتسکی بولسه‌ده، لکن اول صوڭندن قایتوب کیتکانلگی سببلی، ماقتاولی یارلیقلر فیئودر یلیتسکی اسمینه یبارلمشلر ایدی.

استیپان قوزمین‌نڭ تاراده قالغای بولووی بیك آز بولوب اول ۱۵۹۸ نچی یلده کناز ایوان ماصالسکی ایله آلماشدیرلدی. بو چاقلرده تابولسك شهر ینگده قالغای آلماشدیریلوب، آنده یفیم بورتولین قالغای ایدلمش ایدی. کناز ماصالسکی کوچوم خان طرفندن تارا شهرینه قورقونچ بارلغینی وخصوصیله اول تیکره‌ده‌گی تاتار آوولرینڭ کوچوم خان هجوملرینه هر وقت دوچار بولولرینی ماسقاوغه عرض ایتدی. شونڭ ایله برابر، اول کوچومنڭ قایده کوچوب یورگانلکینی، آنڭ اوستینه هجوم ایدلگانده نیچك هجوم ایته‌رگه کیرکلیکنی بیلدیرگان ایدی. ماصالسکی‌نڭ شوشی خبری ماسقاوغه ایرشکاچده، آندن تابولسك هم تارا شهرلرینڭ قالغای‌لرینه تیزلك ایله یتارلك عسکر جیبوب، کوچوم اوستینه هجوم ایته‌رگه امر ایدلدی. شوشی بویروق بویونچه تابولسك ایله تارا شهرلرندن ۷۰۰ روس، ۳۰۰ تاتار عسکری حاضرلانوب کناز ماصالسکی اداره‌سنده [۱] ۱۵۹۸ نچی یلنڭ ۹ نچی ماینده تارا شهرندن سفر ایتدی. ۱۵۹۸ نچی یلغی شوشی سفر حقنده بزنڭ یازدیغمز سوزلر روس مؤرخلرندن میللیر، فیشیر، آندریئویچلرنڭ فکرلری بولوب،

(۱) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 242. Сибирская Исторія, Фишера, стр. 190. Исторія Сибири, Андріевича, ч. 1, стр. 33.

آنلر ماصالسکی اداره‌سنده بر مك عسکر ۹ نچی مایده تارا شهرندن کوچوم اوستینه سفر ایتدی دیلر. میللیرنك سیبیر تاریخی خصوصنده‌غی هر سوزی اوشانچلی یارلیقلردن آلینوب یازلغانلغی اوچون، بز اوزمزنك تاریخمزده بو اورونغه چاقلی کوب اورونده آڭا موافقة ایتدك. بز اوزمز هم، سیبیر تاریخینه عائد یازدیغمز سوزلرنك کوبیسی‌نی، روس پادشاهلری طرفندن ویرلگان یارلیقلردن آلوب یازدیغمز سببلی، بزنك میللیرگه مخالفت قیله آلماومز طبیعی‌ایدی. لکن مونه بوصوڭغی سفر حقنده میللیرنك یازغانلری، یارلیقلردن آلونماغانلقلری وشونك ایله برابر آنك یازغانلرینه بام باشقه معلومات ویروچی یارلیقلر بولونغانلقلری اوچون، بز آڭا بو اورونده مخالفت ایته‌رگه وبناء علیه بو سفر خصوصنده ایکنچی بر فکر بیان ایته‌رگه تیوشلی دیوب بیله‌مز.

تاریخی اوشانچلی سندلردن آڭلاشیلوغه قاراغانده ۱۵۹۷ نچی یلده، فیئودر یلیتسکی اورنینه ییبارلگان استیپان قوزمین ۱۵۹۸ نچی یلده کناز ایوان ماصالسکی ایله آلماشدیرلماغان وبناء علیه کوچوم اوستینه بولغان صوڭغی هجوم وقتنده اول همانده تارا شهرنده قالغای بولغان. چونکه ۱۵۹۸ نچی یلنك ۲۰ نچی سنتابرنده تارادن ماسقاوغه ییبارلگان یازولرده، ایوان قوزمین شهرنك قالغای بولوب ذکر ایدیله‌در. قوزمین تارا شهرنده اوزیگنه باشلق بولماینچه، آنك آندری‌وایبقوف، پیتر پیووف اسملی ایبداشلریده بولغانلغی تیگی یازولردن بیك آچق آڭلاشیله‌در. چونکه ۱۵۹۸ نچی یلنك ٤ نچی سنتابری ایله ۱۷ نچی اوکتابرنده تارادن ماسقاوغه ییبارلگان یازولرده، تارانك قالغایلری اوله‌رق، قوزمین ایله برابر وایبقوف، پیووفلرده ذکر قیلونه‌لر. ایندی کوچومنی محاربه ایتو شوشی یلنك آوغست آینده بولغانلقدن، آنی محاربه ایتکان زمانده قوزمین‌نك تاراده بولغانلغینی تصدیق ایتمی ممکن توگلدر. مونه‌شوشی سببلر اوچون صوڭغی مؤرخلر ۱۵۹۸ نچی یلده کوچوم اوستینه‌بولغان

شوشی سفرده عسکر باشلغی کناز ماصالسکی بولمایںچه، وایبقوف ایدی دیو بیان ایته‌لر. بو وایبقوف ایسه، ئلیگی قوزمین‌نڭ ایبداشی ایدی[١].

واقعا یارلیق‌لردن آڭلاشیلغان نرسه‌ده شول‌در. شونلقدن بز صوڭغی شوشی فکرنی حقلاب یازه‌چقمز. آندری وایبقوف ١٥٩٨ نچی یلنڭ ۴ نچی آوغوستنده تارا شهرندن سفر ایتدی. آنڭ عسکری ١٠٠ قازاق، ٣٠ خدمت ایتوچی تاتار، ٦٠ یاصاقچی تاتارلردن، اوشانداق باشقه شهرلردن جییولغان کشی‌لردن عبارت بولوب نه بارسی ٣ بایار بالاسی، ٣ آتامان، چیرکاس آلیکساندرف آتالغان بر تاتار باشلغی، ٣٩٧ قازاق هم تاتارلردن عبارت ایدی[٢]. ١٠ نچی آوغوست‌ده وایبقوف حاضرگی بارابا چولی تیکره‌سنده، تیگی تاتار باشلغینی بر بایار بالاسی ایله طوراش ئولوشینه یباروب، کوچوم خان‌نڭ قایده‌لغی حقنده خبر بیلوب قایتورغه قوشدی. آنلر قایتوب «کوچوم خان صو بویونده کوچوب یوریدر، آنده اوزینڭ ٥٠٠ کشی‌سی، بخارا سودا گیرلرندن ٥٠ کشی آنڭ برلان برگه» دیوخبر بیردیلر[٣]. تیگی‌لر خبر آلوب قایتقانده وایبقوف ایق کولی بویونده طوره‌در ایدی. بو کول اومسق اوقروغنده بولوب اوزونلغی ١٢، کیڭلگی ٨، مساحه سطحیه‌سی ٩٦ چاقرم‌در. اول شوشی خبرنی ایشتکاچده ٤٠٠ دن عبارت بولغان عسکرینڭ باشنده بولدیغی حالده، ایق کولی بویونده‌غی اورنینی طاشلاب، تیزلك ایله کوچوم خاننی باروب باصار اوچون، کون هم تون طوقتامایںچه حرکت ایتدی. ١٥ نچی آوغوست‌ده اوب کولی آتالغان کول یانینه کیلوب، آنده‌غی خلقلرنڭ ایك یخشی‌لرینی طوتوب، آنلردن کوچوم‌نڭ قایده ایدیکینی بیك توبچیلاب صوراشدی. تاتارلر،

---

(١) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 146.
(٢) Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 192.
(٣) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 146.
Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 192.

كوچوم خان قاره ــ صودن اوب يلغه‌سى بوينه كيتدى. چونكه آنڭ آنده صاچقان ايگونلرى بار ديو خبر بيرديلر. ايرته‌سى كوننى وايبقوف طرفندن يبارلگان ايزچى قازاقلرده، قايتوب تيگى تاتارلرنڭ سوزلادكلرينى راستلاولرى ايله برابر، كوچومنڭ تارا شهرينه هجوم ايتمكچى بولغانلغينى، آنڭ ۵۰۰ كشى‌سندن باشقه، اطرافده آڭا تاغيده محبت قويغان بايتاق كشيلرى بولغانلغينى سويلاديلر.

وايبقوف عسكرندن بر ئولوشينى آيروب، كوچومگه محبت قويغان كشيلر اوستينه يباردكدن صوڭره، اوزى كوچوم خان اوستينه سفر ايتدى. اول چاغنده كوچوم خان چان (۱) كولندن ۳ كونلك يوغاريده، اوب يلغه‌سينه ياقين اورمين آتالغان بولونلقده ايدى. ۲۰ نچى آوغوستده قوياش چيغو ايله وايبقوف شوشى اورونده كوچوم خان اوستينه هجوم ايتدى. شولاى ايتوب ايكى آراده بيك نق صوغوش باشلاندى. بو صوغوش توش وقتينه چاقلى دوام ايتوب، صوڭره روسلرنڭ غلبه‌سى ايله تماملاندى. كوچومنڭ عسكرى ۵۰۰ دن آرتق بولسه‌ده، روسلرغه غلبه قيله آلمادى. چونكه تاتار عسكرينڭ قورالسزلغى، آنلرنى هر وقت روسلر طرفندن هلاك ايتديرديكى كبى، بو وقتده‌ده هلاك ايتديردى.

بو صوغوشنڭ مدتى بيك قصقه بولسه‌ده، لكن تاتارلرنڭ مونده‌غى تلفاتى بيك كوب بولدى. آنلرنڭ كوبيسى روسلر طرفندن ئوتريلوب قالغانلرى ايسه بارچه‌سى ديورلك طوتقون ايدلديلر. ئولگانلر: كوچومنڭ آلتون (۲) اسملى طوغانى، قاناى اسملى اوغلى، كوچومنڭ

---

(۱) بو كولنڭ اسمى تاريخلرده چات ديوب يازلغان بولسه‌ده لكن اول تيكره‌لرده چات اسملى كول بولماينچه آنچق چان آتالغان كول گنه بولغانلقدن بز آنى چان ديو يازدق. نيبولسين همچاتنى زاويه اچنده Чанъ ديو يازادر. آنڭ اسمى بوروننغى خريطه‌لرده Чана يازيلوب حاضرگى خريطه‌لرده ايسه جمع صيغه‌سى اوله‌رق Чаны ديو يازلمقده‌در.

(۲) روسچه‌ده مونڭ اسمينى Илитенъ ديولگان بولسه‌ده، بز آنى آلتون بولور ديو اويلاب شولاى يازدق.

اوزی ایله برگه قاچوب قوطولغان اوغلی علی‌نڭ ایکی بالاسی، ٦ بك، ١٠ میرزا، ٥ آتالق، ١٥٠ عسکردن عبارت ایدی. بوغنه آز بولغان کبك تاتارلردن ١٠٠ کشی اوب یلغه‌سی آرقیلی یوزوب روسلردن قاچمق نیتی ایله‌شول یلغه‌نڭ بویینه قاچقانلر ایدی. لکن وایبقوق شوشی قاچوچیلرغه آطارغه امر ایتدیکی سببلی، آنلرنڭ بارچه‌سی اوب صویینه باتر ولدیلر. تاتارلردن اسیر ایدلگان ٥٠ کشی‌نڭ قایسی‌لری وایبقوف‌نڭ قوشووی بویونچه آتدیریلوب، قالغانلری آصدیرلدیلر [١]. طوتقون ایدلگانلردن سلامت قالغانلری کوچوم‌نڭ یاقینلری‌غنه بواوب، آنلردن باشقه‌لرینڭ کافه‌سی قتل ایدلدیلر. کوچوم‌نڭ یاقینلری ایسه ماسقاوغه یبارلدیلر. بونلر آراسنده کوچوم‌نڭ ٥ اوغلی، ٨ خاتونی (؟) ایله، ٨ قزی بار ایدی. اوغللری: ١ — آصماناق ٣٠ یاشنده؛ ٢ — شائم ٢٠ یاشنده؛ ٣ — بی‌پادشاه ٨ یاشنده؛ ٤ — ملا ٤ یاشنده؛ ٥ — کوموش ١ یاشنده ایدی. خاتونلری: ١ — کوچوم‌نڭ ایڭ اولوغ خاتونی بولغان سلطانم اوزینڭ تولون‌بیکه اسملی ٣ یاشلك قزی ایله؛ ٢ — سیودی جان اوزینڭ ١٠ یاشلك قزی درپادشاه، ٦ یاشلك قزی ماتور [٢]، ٣ یاشلك قزی قاراجان ایله؛ ٣ — جان دولت؛ ٤ — آق تولون اوزینڭ ١٤ یاشلك گل صفات اسملی قزی ایله؛ ٥ — آق سیورك اوزینڭ ٣ یاشلك قزی آق خانم ایله؛ ٦ — شعله‌لی [٣] اوزینڭ ١١ یاشلك قزی آصف سلطان ایله؛ ٧ — قوبول؛ ٨ — ابوالخیرنڭ آناسی چبشان ایدی. ابوالخیر ایسه ١٥٩١ نچی یلنڭ ١ نچی آوغوستنده روسلر طرفندن طوتقون ایدلگان ایدی. بو ذکر ایدلگان قزلردن باشقه، طوتقون ایدلگانلرنڭ آراسنده

---

(١) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 147. Покореніе Сибири, Небольсина, стр. 193.

(٢) روسچه‌ده آتی Мондуръ دیولگان.

(٣) روسچه‌ده مونڭ اسمینی Шевлели یازیلوب قزینی Азеп-Салтанъ دیو یازلغان بولسه‌ده بز آنلرنی شعله‌لی هم آصف ساطان دیو یازدق.

کوچومنڭ ٨ نچی قزی ١٤ یاشلك قومیز هم بار ایدی. شونلر ایله برابر، کوچوم خاننڭ ظور اوغلی علینڭ خاتونی، نوغای بکی دین احمدنڭ ایسه قزی خانزاده اوزینڭ ٤ یاشارلك جانسور اسملی اوغلی ایله؛ کوچومنڭ ایکنچی اوغلی بولغان قانایڭ خاتونی، اما نوغای بکی اورسنڭ ایسه قزی، دانای اوزینڭ ناوروز بیکه اسملی قزی ایله؛ میرزالردن دین محمد اوزینڭ سوگلیسی لاله طوتای ایله؛ بای تیرك اوزینڭ خاتونی ایله؛ طوقا، ایسان کیلدی، قارا یاوردیلر بار ایدی (١).

طوتقونلرنڭ صانلری خصوصنده بزنڭ یازدیغمز سوزلرگه باشقه، روس تاریخلرنده ایکنچی تورلی فکرلرده بار. واقعا اول حقده روز نامه‌لر تورلیچه یازغانلق لرندن، مؤرخلر آراسنده اختلاف بولمی ممکن ده توگلدر. مین اوزم یازدیغم صانلرنی درستره‌ك دیوب اویلادیغمدن، شولای یازدیم. لکن یازدیغم نرسه‌لر آراسنده کوچومنڭ خاتونلری ٨ بولووینه کوگلم اصلا اوشانمادی. شونلقدن اول اورونده انکار اشارتی یازوب کیتدم. کوچوم خان اسلامدن خبرسز عادی پادشاه بولماینچه، بلکه مقدس مقصدلر ایه‌سی بولغان مسلمان پادشاه‌سی بولغانلغی اوچون، آننڭ خلاف شرع اوله‌رق ٨ خاتونلی بولووینی اصلا کوگل اعتقاد ایتمیدر. بو خصوصده روس مؤرخلرینڭ اوزلری آراسنده ده اتفاق یوقدر. قایسی لری خاتونلرنڭ ٨ بولدیغینی دعوا ایتدکلری حالده، ایکنچی‌لری ٦ بولغان دیلر (٢). بعض روز نامه‌لرده ایسه ٣ کنه، بعض لرنده حتی ٢ گنه بولدیغی بیان ایدیله‌در (٣). مینم اویمچه، کوچومنڭ کنیزاکلری آننڭ خاتونلری جمله‌سندن صانالوب خاتونلرینڭ صانی ٨ ایدلگان بولورغه تیوش.

---

(١) بای تیرکنڭ فامیلیه‌سی چیپلامیشف، طوقانقی قوزیاقف، ایسان کیلدی نکی طویلاقف، قارایاوردی‌نقی قارامیشف بولمشدر.

(٢) Исторія Сибири, Андріевича, ч. 1. стр. 33.
(٣) Опис. Сибир. цар. Миллера, стр. 242.

کوچومنڭ بتون او جماعتلری طوتقون ایدلسه‌لرده، اول اوزی بویولیده قاچوب‌قوطولدی. آنڭ ایله برابر اولوغ اوغلی علی، همده بر آز تاتارلر قاچارغه موفق بولدیلر. آنلر اوب یلغه‌سی بویونچه توبه‌ن طابا توشوب، روسلردن قاچدیلر. واییقوف اوزینڭ عسکری ایله کوچوم آرتندن قاولارغه باشلاب، اوب‌نڭ آرغی یاغینه سفر ایتسه‌ده لکن آنی طابارغه موفق بولمادی. اوب بویونده‌غی اورمانلردن ایزلاب قاراسه‌ده طابا آلمادی. قایسی‌لری اول چاغنده آنی اوب‌غه باطوب ئولگان دیو اویلاسه‌لرده، لکن اول همانده ئولماگان ایدی.

واییقوف اوزی کوچومنی طابا آلمادقدن صوڭره، طول محمد اسملی سیدنی کوچوم خاننی ایزلارگه یباروب آڭا، کوچوم خان پادشاه یانینه باروب، آنارغه اطاعت ایتکانده، پادشاه‌نڭ کوچومگه یاردم‌لری بیك کوب بولاچق ایدیکینی سوزلارگه قوشدی. اول وقتده فیئودور پادشاه ئولوب آنڭ اورنینه باریس غودونوف پادشاه بولمش ایدی. واییقوف تیگی سیدکه یاڭا پادشاه باریس‌نڭ بیك مرحمتلی بولغانلغینی کوچوم خانغه سوزلارگه امر ایتمش ایدی. واییقوف ٢٠ نچی آوغوست صوغوشندن صوڭره، کوچوم خانغه روسیه قول آستینه کرودن باشقه چاره قالماغانلغینی اویلاب، ایلچی یبارگان ایدی. لکن اویی بوشقه چیقدی.

طول محمد کوچوم خاننی اوچراتوب، واییقوف‌نڭ نرسه ایتکان‌لرینی بارسنده سویلادی. کوچوم خان، آنڭ سوزلرینه «مین اوزم سلامت چاغمده پادشاه‌نڭ یارلیغی بویونچه، آنڭ یانینه اوز ایرکم ایله بارمادم، اول چاغنده مین بتونلای سلامت ایدم. ایندی میڭا حاضرنده قلچ آستینه بارورغه نه سبب بار؟ مین حاضرنده صاڭغراولاندم. هم صوقورایدم. هر بر نرسه‌دن محروم قالدم. مینم سوداگیر اوغلم آسماناقنی آلدیلر. بتون اوغللرمنی آلوبده، شوشی آسماناق‌غنه قالغان بولسه ایدی، مین

تاغیده یاشاگان بولور ایدم. مین حاضرنده نوغایلرغه کیته‌من. اوغلمنی ایسه بخاراغه یباره‌من» دیو جواب بیرگان.

طول محمد شوشی ۱۵۹۸ نچی یلنک ۵ نچی اوکتابرنده وایبقوف یانینه قایتوب، اوزینک کوچومنی اوب یلغه‌سینک توبانده، ئلیگی صوغوش اورندن ۲ کونلک یراقلقده بر اورمان اچنده طابدیغینی، وآنک ایله برابر اوچ اوغلی، ۱۳۰ (۱) تاتار بارلغینی خبر بیردکدن صوکره، کوچومنک آکا نه‌لر سویلاگانلکینی بیان ایتکان. اوشانداق کوچوم خان سیدنی، صوغوش اورنینه آلوب باروب اوزینک یاقنلرینی کومدیکینی، شول چاغنده اول چات ئولوشی تاتارلرینک قوشباختی اسملی میرزاسینه، ایکی کشی یباروب آناردن اوزینه آتلر هم کیوملر یبارونی اوتونگانلکینی؛ میرزا، کوچومنک اوتونیچینی قبول ایتوب، آنارغه آت هم طون یباروب، ایکنچی کوننی کوچومنک یانینه اوزیده کیلگانلکینی؛ لکن کوچوم خان قوشباختی‌دن شبهه‌لانوب آنی قبول ایتماینچه آتغه آطلانوب اوبنک یوغاری طرفینه سفر ایتکانلگینی خبر بیرگان.

موندن صوک کوچوم خان خصوصنده تاریخلرده اختلافلی سوزلردن باشقه بر نرسه اوچرامیدر. ۱۵۹۸ نچی یلده‌غی شوشی صوغوش روسلر ایله کوچوم آراسنده بولغان صوغوشلرنک ایک صوگغیسی بولوب، موندن صوک کوچوم خان روس تاریخلرنده صوغوشچی بولوب ذکر ایدلمیدر. حتی کارامزین کوچومنک آتغه آطلانوب کیتووینی ذکر ایتدکدن صوکره، شوشی کیتونی آنک تاریخ عالمندن یوغالووی ایله تعبیر ایته‌در (۲). بز بو اورونده کوچومنک ایک صوگغی حاللرینی یازغانچه‌غه

---

(۱) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 148.

بوتسینسکی کوچوم ایله بولغان تاتارلرنک صانینی ۱۳۰ دیدیکی حالده کارامزین هم نیبولسین ۳۰ غنه ایدی دیلر.

(۲) Истор. Госуд. Росс. Карамзина, т. 11, стр. 19.

چاقلی، موندن بر یل مقدم یعنی ۱۵۹۷ نچی یلده تارا شهرینك قالغایلرینه یبارگان یارلیغینی وشوڭا پادشاه فیئودر طرفندن ویرلگان جوابنی یازوب کیتمکچی بولامز.

کوچومنڭ صوڭغی طورمشلرینی آڭلاتوده اول یارلیق لرنك یاردملری بولغانلغی اوچون، بز بواورنده آنلرنی ذکر ایتونی تیوشلی دیوب بیله‌مز. کوچوم اوزینڭ یارلیغنده ایته‌در: «الله بای، ایرکلی کشی‌دن، پادشاه‌دن، بایارلرغه سلام. اگرده مینم برلان کیلشورگه تلاسه‌ڭز سوز شول: سزگه اوزڭزنڭ پادشاه‌ڭزدن، آق پادشاه‌دن، شول خصوصده بویرولتو بار‌مو؟ اگرده بولسه بز هم سوزلاشورمز آنڭ سوزینی کوڭللانوب طڭلارمز. اما مینم تلاکم شوشی: آق پادشاه، اولوغ کنازدن ایرتیش بویلرینی صوریم، سز قالغایلردنده شونی اوتنه‌م هم سزدن شول نرسه‌لرنی صوریم: آنلردن برسینی گنه بولسه‌ده یبارڭز. شول چاقده سزنڭ سوزڭز حق بولور. ایندی بیرمیسز ایکان اول‌وقت سزنڭ سوزڭز یالغان بولور. مینم عرض حالم شول: شائم‌نی، همده میڭا ایلچی بولوب کیلگان ایکی قوناقنی صوریم. سز آنلرنی طوتقان ایدڭز. آنلر اوچون سزنی الله حکم ایتسون. ایلچی یوکلرندن یومشاق تیریلر ایله بولغان بر آت یوگینی صوریم. مینم کوزلرم آغرو. شول ایلچی‌لر برلان ئولانلر همده شول ئولانلرگه یازولر بار ایدی. مونه مین شونلرنی‌ده صوریم. شوشی اوچ نرسه‌نی میڭا بیرسه‌ڭز سزنڭ سوزڭز حق بولور. اگرده مینم برلان سویلاشه‌سڭز کیلسه مینم یانیمه تلماچ بوغدانني یبارڭز. حاضرنده کیلشورگه تلیمز. اخرنده خیرلی بولسون.»

کوچومنڭ بو یارلیغینه قارشی فیئودر پادشاه جواب بیرگان. اول یارلیق بیك اوزون بولغانلقدن وشونڭ ایله برابر بورونغیلرغه خاص بولغان کیلوشسز جمله‌لر ایله طواوغ بولغانلقی سببلی بز آنی عینا ترجمه ایتمایـنچه، حاصلنغنه یازامز. فیئودر کوچومگه یازا: «ایشت سین اوزڭنی میڭا قورقونچلی، مین حاضر جیڭا آلمیم، مینم عسکرم سینی جیڭارگه

ییتمی دیوب اویلیسڭمو؟ یوق. مینم عسکرم هم کوچم بیك کوب، مین سینی قزغانام. شول سینی قزغانغانلغم اوچون اوستوگه کوب عسکر یبارمی طورام. مین سینڭ ماسقاوغه کیلوب نورلی کوزم آلدنده طورووڭنی کوتهم. سین اوزڭده باشیڭه نهلر کیلگانلکنی بیلهسن نیچه یللر ایندی تورلی مشقت و بلالر ایچنده قرلرده قاچاق بولوب کوچوب یوریسن. بزنڭ کشیلرمز باروب، سینی پادشاهلغڭدن قاولاب چیغاردیلر. سینڭ یاقینڭ محمدقل ایله، اوغلڭ ابو الخیر بزنڭ قولغه توشوب، بیك کوب کشیلرڭ بزنڭ طرفدن قیرلدیلر. سینڭ اوستوگه ئلی عسکر یبارمیم. اوزڭ عیبلرڭنی بیلوب، توبه استغفار قیلغاچ، بزگه کیلوب باش بیرماسمو دیو کوتهم. سینڭ ئولوشڭدن کوب کشیلر بزنڭ خدمتمزگه کیلدیلر. ایل میرزانڭ اوغلی چن میرزا، یوسوپف اوزینڭ ئولوشلری برلان بزگه کیلوب، بز آگا شهرلر هم ئولوشلر بیردك. سینڭ یانڭدن قالغان کشیلرده قاچوب بتدیلر. قایسیلری بخاراغه، قایسیلری نوغایغه، قایسیلری ایسه قازاق اورداسینه کیتدیلر. بو ایشلرنڭ بارسیده بزگه کورنوب طوره. اگرده سینڭ برلان کوب کشیلر بولسهده، سین بزنڭ عسکرلرمزگه قارشو طوره آلمازسڭ. قزان برلان آسترخان نینداین قوّتلی مسلمان پادشاهلقلری بولغان ایدیکینی، سین اوزڭده بیلهسڭ. اللهنڭ یاردمی ایله بزنڭ ایدگو صاغنمالقلی آتامز ایوان واسیلیۋیچ آنلرنی ضبط ایتدی. بز هم اللهنڭ مرحمتی ایله، آنلرنی بیلاب طورامز. سینی بتورور اوچون اوزمزنڭ عسکرلر یمزگه برگنه سوز ایتو ییته. لکن بز خرستیان پادشاهسی مرحمتلی بولدیغمزدن ئولومگه لایق کشیلرگه ترکلك بیرهمز. عیبلیلرگه مرحمت باغشلیمز. مین سینڭ اوّلده گی بار عیبلرڭنی اونوتوب، سیڭا مرحمت ایتهرگه حاضرمن. ماسقاوغه کیل. اگرده بالالرڭ برلان طورورغه او یلاساڭ مونده طوررسن. ایندی مونده طورورغه او یلامیسڭ ایکان، اول چاغنده سیبیرگه قایتوب کیتارسن. مین سیڭا اوزڭنڭ اوّلگی

یورتکنی بیروب، سینی آنده پادشاه ایته‌رمن. لکن سین باشلاب اطاعت ایت، هم ماسقاوغه کیل.»

شوشی ۱۵۹۷ نچی یلده کوچومنڭ طوتقون ایدیلوب ماسقاوده طوروچی اوغلی ابوالخیرده، فیئودر پادشاه‌نڭ رخصتی بویونچه آتاسینه خط یازغان. اول اوزینڭ خطنده آتاسینی ماسقاوغه کیلوب فیئودرغه اطاعت ایته‌رگه دلالت قیله‌در. اوزینڭ، همده محمدقل‌نڭ روسیه‌ده بیك یخشی طورغانلقلرینی، پادشاه‌نڭ آنلرغه شهرلر هم ئولوشلر بیرگانلگینی اوشانداق بیك کوب پادشاه‌لرنڭ فیئودرغه اطاعت‌ده بولوب، آنارغه خدمت ایتدکلرینی بیان ایته‌در. لکن فیئودر طرفندن یبارلگان یارلیق کوچومگه تأثیر ایتمادیکی کبی اوغلی ابوالخیر طرفندن یبارلگان یارلیق‌ده آنگا تأثیر ایتمادی. اول اوزینڭ هر نرسه‌دن قیمتلی صاناغان حریتینی، هیچ بر نرسه ایله آلماشدیررغه تنزل ایتمادی. هر اوالوغ آدم ئولوم ایله ظفرنڭ برسینی‌گنه اختیار ایتدیکی کبی، کوچومده شونلردن برسینی‌گنه اختیار ایته‌رگه قرار بیردی. ۱۵۹۸ نچی یلنڭ ۲۰ نچی آوغوستنده روسلر طرفندن صوڭ مرتبه اوله‌رق جیڭیلوب، بتون نرسه‌لرندن محروم ایدیلووی شوشی قرارینڭ نتیجه‌سی ایدی. کوچوم‌خان شوشی جیڭلووندن صوڭره اوب‌نڭ یوغارغی طرفلرینه سفر ایتدی. تاریخلرده آنڭ شول اورونلرغه سفری خصوصنده اهمیتلی اختلاف بولماسه‌ده، لکن آنڭ قایده ونیچك ئولگانلگی، اوشانداق قایسنچی یلده وفات بولغانلغی خصوصنده شاقطی‌غنه اختلافلر بار. شوشی اختلاف‌لر بولغانلغی اوچون روس مؤرخلرینڭ محققلرندن بعض‌لری «کوچومنڭ صوڭغی واقعه‌لری خصوصنده بز هیچ نرسه بلمیمز، فقط شونسی معلوم: اول اوزینڭ پادشاهلق قیلغان اورنندن یراق بولغان قایده‌در بر اورونده تیزلك ایله وفات بولدی» دیولری ایله قناعتلنه‌در [1]. بوخصوصده مرجانی

---

(۱) Заселеніе Сибири, Буцинскаго, стр. 148.

حضرتلری «عصرنده ١٠٠٣ نچی یلده مملکتلرینه یرمق ابن‌تیمانی نام ذات استیلا تابوب کندسنده حفظ ایتماك اقتداری اولمادغندن روسیه دولتینه بیع و کوچوم‌خان بعد ذلك باشقرد آراسنده کیدب وفات اولدی» دیدر (١). مینم بیلوومچه مرجانی‌نڭ کوچوم حقنده مملکتینی روسیه دولتینه بیع ایتدی(صاتدی) دیووی خطاٴ بولدیغی کبی، باشقرد آراسینه کیتوب وفات بولدی دیوویده خطادر. چونکه کوچوم، روسلرنڭ ایڭ چن دشمانی بولوب، اوزینڭ صوڭغی صولوشلرینه چاقلی روسیه دولتی ایله محاربه ایتدیکی بیك کوب اوشانچلی یارلیق‌لر ایله ثابت بولغانلقدن، آنڭ مملکتینی روسیه‌غه صاتدیغنی اویلارغه اصلا یول یوقدر. باشقردلر اول‌زمانلرده روسیه قول آستینه کروب بتکان بولدقلری سببلی، کوچوم‌نڭ باشقردلر آراسینه قاچووینی‌ده اویلارغه ممکن دگلدر.

بو خصوصده تاغیده باشقه‌چه سوزلر کوب بولسه‌ده، لکن اعتبارغه آلینورلق‌لری آنچق ایکی‌گنه‌در. اول ایکی فکرنڭ برسی، روس مؤرخلرینڭ کوبیسی طرفندن قبول ایدلگان فکردرکه آنلر: «کوچوم خان صوڭغی مغلوبیتندن‌صوڭره نوغایلر یانینه سفر ایتدی. لکن نوغایلر آنی تیزلك ایله قتل ایتدیلر» دیلر. بونلرنڭ بو سوزلری ئلیگی طول محمدسیدنڭ کوچوم یانندن قایتقاچ وایبقوف‌غه (بیگا کوچوم‌خان «اوزم حاضرنده نوغایلر یانینه کیته‌م اوغلمنی ایسه بخاراغه یباره‌من» دیوب ایتدی) دیگان سوزندن آلینوب یازیلادر. کوچوم‌نڭ طول محمدکه ایتکان سوزی، تاریخی سندلر ایله ثابت بولغانلقدن، روس مؤرخلرینڭ بو سوزلرینه اول جهتدن اعتراض ایته‌رگه یول یوقدر. لکن روس تاریخلرینڭ اهمیت بیردکلری شوشی سوزگه، مینم اهمیت بیره‌سم وبناء علیه کوچوم‌نڭ نوغایلر آراسینه کیتوب آنده، آنلر طرفندن ئوترلووینه اصلا اوشاناسم کیلمیدر. کوچوم‌نڭ طول محمدکه «مین اوزم نوغایلر

---

(١) مستفاد الاخبار. مرجانی. ج ١. ص. ١٥٦.

یانینه کیتەم» دیووی اوشانچلی سندلر ایله ثابت ایسەده، لکن آنڭ روسلر طرفندن یبارلگان ایلچیگه طوب طوغری سرینی چیشوب بیروینه، یعنی نوغایلر یانینه کیتەرگه نیت ایتدیکینی طول محمدکه یالغانلامی سویلاوینه کوڭل اوشانمادیغی ایله برابر، کوچومگه روسلردن قاچوب طنچ طورورغه موافق بولغان نوغای یورتیده یوقدر. چن معنیسی ایله نوغای آتالغان خلقنڭ بولوویڭ تاریخ جهتندن شبهەلی بولغانلقدن، بز بو اورونده روس مؤرخلرینڭ سوزلرینه اوشانه آلمیمز.

کوچومنڭ صوڭغی عمری خصوصنده اعتبارغه آلینورلق فکرلرنڭ ایکنچیسی مؤرخ ابو الغازی طرفندن بیان ایدلگان فکردر. اول ایته: «اوشبو کوچوم خان توران ولایتنده قرق یل پادشاهلق قیلدی عمری اوزون بولدی. بعده ایکی کوزی صوقرایدی. تاریخ ۱۰۰۳ یلده (۱) قولندن تورانی روس آلدی وکوچوم خان اوزی قاچوب، منغیت خلقی ایچینه باروب، حق رحمتنه کیتدی» دیدر. ابو الغازینڭ بو سوزی عقلغه بیك موافق بولغانلغی ایله برابر، تاریخی ایکنچی مسئلەلرگه مخالفتیده یوقدر. شونلقدن مین بو فکرنی حق دیو تصدیق ایتەسم کیلەدر. منغیت قبیلەسی بخارا تیکرەسندەگی بر قبیله بولغانلقدن (۲) اول تیکرەلرنڭ ایسه اول زمانده روسلرغه اصلا تعلقی بولماغان مستقل ئولکەلر بولغانلقلرندن بو سوزنڭ حق بولووندە شبهه ایتەرگه اصلا یول یوقدر. کوچومنڭ توب اوتراغی شول اورونلرغه یاقین بولغانلغی سببلی، آنڭ سیبیردەگی پادشاهلغینی یوغالتدقدن صوڭرەبورونغی اوتراغینه کیتووی طبیعی بولغان بر ایش کبکدر.

۱۶۲۳ نچی یلنڭ ۲۳ نچی فیورالنده میخایل فیئودوروۋیچ پادشاه

---

(۱) هجری ۱۰۰۳ نچی یل میلادیایله ۱۵۹۵ نچی یلغه طوغری کیلگانلکدن ابو الغازینڭ بو سوزینی روس مؤرخلرینڭ سوزی ایله تطبیق ایتو آغیرراقدر.

(۲) منغیت: طوایف اترا کدن برقبیله اسمی اولوب بخارا حکمدارلری بو قبیلەیه منسوبدر، لغت چغتای ۲۷۶.

Энц. Брок. Ефр. т. 36, стр. 544.

طرفندن، تومەن شهرینڭ قالغابی، کناز میخایل دالغاروقف‌غه ویرلگان یارلیق‌دن کوچوم‌نڭ ئوترلووی ١٥٩٨ نچی یلده بولووی چیقسەده لکن اول سوزنی بعض بر سببلر اوچون چن سوز دیو قبول ایتەرگه ممکن بولماغانلقدن، کوچوم‌نی ١٥٩٨ نچی یلده وفات بولغان دیو حسابلارغه یارامیدر. بعض مؤرخلر کوچوم‌نڭ ١٦٠١ نچی یلده وفات بولدیغینی سویلیلر. کوچوم اوغلی علی‌نڭ خان بولووی شوشی ١٦٠١ نچی یلده(١) بولغانلقدن آنڭ خان بولووینی ایشته کوچوم‌نڭ وفات بولغان یلندە دیو اویلیلر. لکن بزنگچه کوچوم‌نڭ وفات بولغان یلی قطعی صورتده معلوم بولماغانلقدن بز اول حقده روس مؤرخلرینڭ جمهوری طرفندن اختیار ایتولگان یول ایله حرکت ایتوب، «کوچوم‌نڭ قایسی یلده وفات بولغانلغینی معین بیله آلمیمز» دیو اعتراف ایتەمز.

٢٠ نچی آوغوست محاربەسندن صوڭ طوتقون ایدلگان کوچوم‌نڭ یاقینلری، شوشی یلدوق ماسقاوغه ییبارلدیلر. آنلرنڭ سیبیردن ماسقاوغه ییبار یلولری، ١٥٩٨ نچی یلنڭ ٢٠ نچی سنتابرنده بولورغه کیرك. چونکه تارا قالغایلرینڭ پادشاەغه شوشی یلنڭ ٢٠ نچی سنتابرنده اوزلرینڭ کوچوم اوجماعتلرینی ماسقاوغه ییبارولری خصوصنده یازولری باردر(٢).

بیچارە طوتقونلر یولده وسلرطرفندن تورلیچه جبر ومشقتلر کوردکارندن صوڭره ١٥٩٩ نچی یلنڭ غنوارنده ماسقاو شهرینه کیلوب یتدیلر(٣). مادی ومعنوی خورلقلر ایله غرق ایدلگان طوتقونلر ایسه بر آز زمانلردن صوڭره تورلیسی تورلی اورونغه طاراتلدیلر.

صوڭ.

---

(١) بو خصوصده مرجانی «١٠٠٩ نچی یلده اطرافده اولان تاتارلر باش کوتاروب جمع اولوب اوغلینی خان کوتاردیلار» دیدر. هجری ١٠٠٩ نچی یل میلادی ایله ١٦٠١ نچی یلدر.

(٢) Сибирская библіографія, Межова, т. 1, стр. 12.

(٣) Истор. Государ. Росс. Карамзина, т. 11, стр. 20.

فهرست

	صحیفه
مقدمه (یاز وچیدن بر ایکی سوز)	٢
استفاده ایتلمش کتابلر	٥
ترکلر، اسکیفیا، توران، سیبیر	٦
سیبیر حقنده معلومات	١٠
چنگز خان	١٥
قیرغیزلر	٢٠
سیبیر خانلری حقنده معلومات	٢٦
طایبوغا خان	٢٧
خواجه خان	٢٩
مار خان	٢٩
محمد خان	٣٠
آنغیش خان	٣١
قاسم خان	٣٢
یادکار خان	٣٢
روسلرنڭ سیبیریا ایله بیلوشولری	٣٧
یوغرا هم روسلر	٣٧
استروغانف‌لر	٤١
قازاق‌لر هم یرماق	٤٦
یرماق حقنده معلومات	٥٢
کوچوم خان	٦٧
کوچوم خاننڭ نسبی	٦٨
کوچومنڭ اوّلگی وطنی	٧٠
کوچومنڭ خانلغی	٧٤
کوچومنڭ سیبیر خلقینی آغارتووی	٨٤
کوچومنڭ یرماق ایله اوروشلری	٩٥
کوچومنڭ یرماقغه هجوم ایتوب آنی اوترووی	١٢٣
روسلرنڭ سیبیردن قاچولری	١٣٢
روسلرنڭ سیبیرنی ایکنچی قات آلولری	١٣٦

اخطار: ٦٧ نچی بیت‌ده بولغان IX نچی باب ایله ١٣٢ نچی بیت‌ده بولغان X نچی باب آراسنده‌غی فصل‌لر اوستینه قویولغان ریمسکی صفرلرنی فصل‌لرنڭ ترتیبنچه ١، ٢، ٣، ٤، ٥، ٦ دیو رقم‌لر ایله اوقومق تیوشلیدر.

خطا	صواب	بيت	يول
گەزيئور	كەزيئود	٦	١٣
ساغدانيا	ساغدييا	٨	٢٣
بر ايكى	بو ايكى	١٥	٢
آنقران	آنقرا	٢٢	١٦
قاراقلرى	قازاقلرى	٤٤	٢١
١٣٧٥	١٢٧٥	٦٢	٢٣
عمر	عم	٦٩	٢١
سيده	سيد	٨٦	٨-٧
شهرنده	شهرندن	٩٣	٩
قايسى‌لر	قايسيلرى	١٢٢	١٦
كوزنك	كون‌نك	١٢٣	١٨
طرفندن	طرفنده	١٢٨	١٨
ايسكر	ايسكى	١٣٥	٧
بيرپوزف	بيريوزف	١٣٦	١
صوكير	صوكين	١٣٦	١٩
بارما	باراما	١٥٩	٢٢
بورتولين	بوتورلين	١٦٣	١٠
خان	قاره	١٦٥	١٢

TÜRK TARİH KU[RUMU]
KÜTÜPHANESİ